

МИКОЛА ПОНЕДІЛОК

ЗОРЕПАД

ЗОРЕПАД

MYKOLA PONEDILOK

STAR SHOWER

NOVELS

Copyright

Published by "Homin Ukrainy" (Ukrainian Echo) Publ. Co. Ltd.
140 Bathurst St., Toronto 2B, Ont., Canada

МИКОЛА ПОНЕДІЛОК

ЗОРЕПАД

1969

Накладом Видавництва „Гомін України”
Торонто, Онтаріо, Канада

БІБЛІОТЕКА ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”

Ч. 36.

Мовний редактор В. Давиденко.

Обгортка і ілюстрації Галини Мазепи.

Всі права застережені.

Maurice Koenigson

ЮРІЙ КЛІНОВИЙ

РОЗМОВИ З БАТЬКІВЩИНОЮ

„І раптом втікати! Злакомитися на чужину:
Знятися і повіятися у бо-зна куди приту-
лиця шукати? Опинитися не знати де?!
Блукати - тинятися світами незнаними...”

Ледве чи треба підписувати автора вгорі цитованого уступу! Во український читач у діяспорі таки добре знайомий із творчістю свого улюблена письменника, напевне найпопулярнішого серед наших читацьких кіл, із творчістю Миколи Понеділка. Тут, як і в кожному реченні ним написаному, видно одну й ту саму руку, ту саму творчу манеру, той самий стиль, що цього письменника характеризує.

А втім, цей уступ характеристичний не тільки для стилю Миколи Понеділка, що так добре відомий читачеві з його збірок „Говорить лише поле” і „Смішні слізозини”, він характеризує також головну тематичну лінію його збірки, що носить чи не найпоетичніший заголовок в українській еміграційній літературі — „Зорепад”.

І воно справді так! У цій найновішій збірці Понеділка таки багато поезії, багато животрепетного серця письменницького, почувань, що довгі роки дрімали в його душі, а врешті прорвалися і вилилися в оповідання і повісті. Вони не трагедійні, як оповідання у збірці „Говорить лише поле”, письменник бо виріс і знає, що чорні кольори не завжди найкраще передають мистецьку правду. І все таки ці оповідання, як і оповідання згаданої щойно збірки, повні глибокого смутку, але смутку, джерело якого інше, більш універсальне, викликане не тільки голим насильством над людською істотою. Смуток збірки „Зорепад” — одно з правдливих, дуже глибинних почувань людини: туга за рідними, своїм родом і народом, туга за рідною землею, за батьківщиною.

До збірки „Зорепад” входять дві повісті, що займають майже дві третини її розміру, і шість оповідань та новель. Герої цих повістей — діти, але це не єдина спільна риса. Друга і куди важливіша — їх глибоко патріотичне спрямування, отже одно з доторкальних, проте ледве вловних почуттів модерної людини.

Немає сумніву, що найтяжчою темою для кожного письменника, будь він прозаїком, поетом чи драматургом, є його батьківщина. Воно й не дивно, бо батьківщина — постійне поле дій і словесного оформлення не лише політиків та журналістів, але й істориків, соціологів, економістів. Вони, і ученні, і журналісти, і політики, до такої міри розбивають патріотичні шляхи, що для пересічного літературного таланту, — байдуже, яким міцним не було б його бажання служити своєму народові, — залишається тільки курява, яку він звичайно висловлює графоманськими вправами. Це, зокрема, стосується до наших еміграційних письменників, бож тут, із зрозумілих причин, патріотична курява найгустіша. А в Україні кожне слово патріота-письменника, яким глухим і в'ялим воно не було б, набирає інших вимірів, якогось майже героїчного звучання, бо за нього треба покутувати переслідуваннями, втратою кар'єри і навіть засланням у мордовські концтабори.

Як, на якому рівні і якими образами Микола Понеділок висловлює патріотичні боління свого серця, свою невтишну тугу за батьківчиною, чи не найважливіша проблема його збірки „Зорепад”. Бо ці боління, ця туга і є її центральною темою.

Герой повісті „Зорепад” — дев'ятирічний хлопець, Грицько Кучеренко. Живе він у якомусь близиче, неозначеному селі південної України, в сім'ї, що складається з його батьків і діда Оверка, баштанника. Письменник дає яскраву картину щасливого Грицькового дитинства в рідному селі, з усіми його дитячими зльотами й упадками, в їх числі могутню феерію-казку про зорепад і діда Оверка, який повчає дитину любити рідну країну і свою матірню мову. „Цю мову, — каже дід, — кожному з нас викарбувано в грудях, отам у серці.” Дід Оверко, як і інші дорослі в цій повісті, не стримують вільного потоку дитячої

фантазії, навпаки, сприяють їй. побуджують. І хоч війна, знищуючи найближчих Грицька, батьків і діда, робить його німим, мова хлопцеві повертається аж тоді, коли він, закинутий в сибірські степи, в якесь бурятське село коло озера Байкал, чус українське слово, свою рідну „баштанську” мову. І тоді з великою силовою повертаються до нього також видива рідного краю, незабутній зорепад, повчання діда Оверка, і хлопець навіки закохується в Україну, стає патріотом своєї батьківщини.

Героем другої повісті є теж хлопчина, але молодшого віку, п'ятилітній Корнелько. Він має тільки матір і діда по батькові, що загинув у війні. Корнелько і його матір, тікаючи з прифронтової смуги, забігають до каплиці. Там, ніби вперше, хлопчина пізнає правду: „людина на перехрещених дошках понад усе дорога матері.” Так повість „Любисток на рани” стає твором унікальної, дитячими емоціями і вчинками різьбленої релігійності. А втім, релігійність не єдиний тематичний струмок цієї майже фантастичної повісті, інший, не менше глибокий, — своєрідний український патріотизм, що дивовижним світлом проникає в душу дитини. І врешті ще інший струмок — всеспреможна людяність, якою Понеділків хлопчик нагадує Дитя з Вифлеєму. Всі ці три елементи, сплетені в якусь неймовірну цілість, виростають у своєрідну картину, монументальну і своїм задумом і своїм виконанням.

Інші оповідання збірки „Зорепад” своїм сюжетом також кружляють довкола центральної теми. окрім місце між ними займають дві новелі: „Не будіть мене” і „Журо ж моя, журо”. Вони — ніжні мініятори, такі мелодійні, як пісні Леонтовича. І одна і друга пастелевим письмом затонтують психічний стан емігранта, його тугу за батьківщиною, і с ваговитим словом української еміграційної літератури на цю, майже невідому в Україні тему.

„Зорепад” — книжка великої любові до рідного краю. В ній немає на порох стертих словес, навіть не згадується найдорожчого імені України в іменниковій чи прикметникової формах. В ній навіть українська мова не „українська”, а „баштанська”, чим підкреслено не тільки її поетичність, але й безправне становище в теперішньому московському царстві. Ще треба сказати, що всі твори, які входять до цієї збірки, мають дві площини: поетичну і

реалістичну. Проте, навіть такий поетичний твір, як „Любисток на рани”, цупко тримається землі. Він, як і деякі інші оповідання, ніби намет, що верхів’ям впирається у зоряне небо, а своїми стовпами глибоко вкопаний у землю, у химерну Понеділкову дійсність.

Голос автора у збірці „Зорепад” не такий, власне не зовсім такий, як у його вгорі згадуваних збірках. Він — інакший і тематично, і емоційно, і стилістично. Він — інакший, проте виростає з попередніх творів, як, буває, на врожайній землі виростають навесні з минулорічного насіння нові квіти, більші, буйніші, кольоритніші.

НЕ БУДІТЬ МЕНЕ...

I. П. Б.

Хтось поквапно, але тихо-тихо, наче кулачком шовковим, добивається у двері. Я не знаю, за що хапатися. Де запропастилися мої пухнасті капці? От напасть! Коли не треба, вони, наче зумисне, серед кімнати мені мозолять очі, а от коли їх до зарізу муши у цю хвилину мати — їх, проклятуших, і кат-ма. Ну і яка то личина вража додумалась у та-кий поранок сюди навідатись?! Ух, нарешті, один капець відшукався! Де ж інший, бузувіра, валяється?! Не буду ж я босими ногами по холодній підлозі гнатися. Ще, чого доброго, нежиті собі скоплю чи іншого якого лиха... О, цього мені ще бра-кувало — телефон якраз тепер, як навісний, роз-дзенькотівся. А пропади ти пропадом — усе нараз як збіглося! А потім... як я впущу гостя досередини, коли тут та-кий неймовірнющий розгардіяш?! Та гість же оставпіє, на смерть перелякається!

— Хто там? От Господи...

— Можна зайти?

Що? Хто? Де і коли я чув та-кий до болю зна-йомий голос? У голові завихрилася метелиця думок, воскрешаючи із пам'яті клапті з перейденого та пережитого. Де це було? Хіба? І якась невгласна іскра в душі в одну коротку мить запалила мої груди і вогнем шугнула мені з обличчя аж під скроні. Чого я сполосився? О, серце, уговтайся, бо я від якогось щасливого передчуття стеряюся!..

— Хто там?! — а сам не відчиняю, а шарпаю, мов би проламати хочу, товстезні двері. — Хто?

— Це я, Тетяна.

Я на порозі шатнувся вбік. Як це сталося? О, очі, втомлені мої ви очі, майте трінъки совісти, не дуріть, не обманюйте мене! Я вам не вірю. Цього не може ніколи в світі бути! І ти, серце, порозумішай, кинь пусті жарти, стримайся, будь ласка, не дошкуляй мені і на радощах не рвися попусту у грудях. Хіба це навсправжки? Ні, ні, це рожевий чарівний привид...

— Хто ти, сумирна, вив'ялена тяжкими роками, жінко? Хто ти?

— Це я. Сіромашна сестра твоя.

— Їй-бо, сестра! Яким це побитом? Я такому щастю не повірю!

— Вір. А це ти, Миколо? Хіба ж бо ти?

— Айижебоженьку, що я. Сестро, ой, сестро, чекай но, я віддихаюсь, бо від несподіванки, отак зненацька, мені затяло мову. Слухай, Тетя, дозволь мені до тебе доторкнутися. Я тебе легесенько вщипну, а ти крикни і обійми мене — і тоді вже я й повірю.

Тетяна обдаровує мене поцілунками, обіймами, а я схилився до її вже поборозненої літами шиї і її вже геть чисто посивілими косами своє обличчя витираю.

— Як довго ж це, Тетяно, я не бачився з тобою?

— Літ буде з двадцять.

— Вічність. А як наше село?

— Живе. Скрутно живе, але ще бадьориться.

— А як там тато? Ще й досі підкручують свої довгасті, схожі на підкову, вуса?

— Тато, хай царствують, давно спочили. А мама все на припічку старенькі кості вигрівають. Пря-

дуть ще й досі сяку-таку дрібнизну та мугичуть якусь пісню, що ще запам'яталась ім з дівоцтва. Там вони такі маленькі й жовті, як листочек висушений. А інколи по хаті ходять-ходять та вслухаються, а як поїзд загуде — на залізницю крізь шибку поглядають.

— Мене так дожидають?

— Еге, тебе і двох братів, що на фронтах убито.

— А хіба мама... Та вони ж знають, що хлопці згинули.

— Знають, але не хочуть йняти віри. „Морочать-дуряТЬ мене, — кажуть. — Усі небавом прийдуть до хати...”

— А... а як там наша груша у дворі? Ота, де ми всі біля неї бешкетували та шурубурили. Пригадуєш, я раз видряпався аж на верх — і раптом як затріщить щось підо мною, і я з верхів'я як не полечу сторчма, як не бебехнуся на землю — аж загуло в дворі, аж курява здійнялася? І я, бідашний, відповз від груші і на траву сів, і з горя розплакався, і ревів так, аж луна вигоном котилася. А пес тоді підбіг і пожалів мене — лизав-лизав, а ви всі, капосні, навколо мене те тільки й робили, що зо сміху прискали. А ти, запало мені в пам'ятку, найбільше кихкала. А пам'ятаєш, я тоді на тебе із злости грудкою як шпурлянув, а потім як скопив суху гіллячку — і за тобою — гей! А ти влетіла в хату і за спину мамину сковалася і із-за тієї скованки мене дражнила: і кулачком мені погрожувала, і кривилася, і ще й до того язика показувала. А мама тоді за те, що тебе грудкою почастував і з гілкою ганявся, прочухана доброго мені дали. О, грушо, грушо...

— Груші вже нема. Не було взимку чим палити — на дрова порубали.

— А...

— Що?

— Сестро, посидьмо без слів. Я хочу спершу надивитися на тебе вволю.

Тетяна підносить до свого лиця спрацьовану долоню, а я, схилившись, приторкуюся устами до її кіс — ой не до кіс, а до сірої-пресірої заполочі, переплетеної де-не-де чорними нитками...

**

Тетяна розглядає мою хату й великому даеться диву: яка просторість та догідність у мене! Світлиця, спальння, рожева горница і блакитна кімнатчина на квіти і різні прикраси й витребеньки. Вона довго вдивляється в картатий килим, схожий на широчезну сорокату плахту, недбало розкинену на всю підлогу.

— Чи можна, — і показує із зачудованням на килим, — можна на нього ногою стати?

— Аякже, — припрошу її, — ставай, ставай! Його й розстелено на те, щоби топтатися. Ану, тупони міцно ногою! Осьо, дивись, як я на ньому буду гарçувати.

— Шкода, — і сестра ніяковів від нерішучості своєї. — Шкода, така красива штука і на землі валяється. Під ноги кинути б соломи, а килимом скріню чи стола у празник накривати.

— Тетяно, я живу в місті. Тут соломою встеляти підлогу не годиться.

— Не годиться, кажеш? Алеж і кидати таке добро додолу — гріх.

— Ни, сестро, в селі це був би гріх, а в місті — можна.

Тетяна далі роздивляється.

— А одежі в тебе — до пропасти. Ой-ой! А вбрань — о, леле, — скільки! А це що за чудовина?

— Піжама.

— Піжама? А на якого тобі лиха цей балахон?

— У ньому вранці чайок хороше п'ється.

— А хіба без балахону не можна чаювати?

— Можна, але в ньому приємніше.

— Усього в тебе подостатком, — і сестра на стіни підіймає очі, — розкіш — прямо вмерти можна! О-о, і один, два, три — три годинники у хаті!

— Бо один дзвонить, мене, коли хочу, будить, а один уночі світиться, а третього так просто для окраси примостили.

— Розкіш! — повторює Тетяна і далі роззирається. — Оце так чужина, оце так місто!...

Я для неї включаю телевізора... Нараз звідкись повискакували злодії, ковбої... І розпалилася погоня, бійка... Я сподівався, що сестра розширеними від зачудовання очима спостерігатиме, як хвацько на конях гасають запаморочені якимсь дикунським шалом шибай голови, як шмигляють з пістолями та закривленими колодачами по темних закутках — із перекошеними та порубцьованими тварями — витрішкуваті урвителі-харцизи... Бачу, Тетяна нудиться, видко не припадає до душі їй страхітливометушлива така розвага. Я віднаходжу іншу, більш менш супокійну програму. Якийсь сухоребрий, миршавий молодець із обличчям набряклім та широко усміхненим і не своїм голосом гугнявить, і свистить, і на губах пальцями виграє, і тонюсінськими, мов соломинки, ніжками на блясі щось несамовите вибиває...

— От, — кажу, — майстер на всі руки! Диви, Тетяно, як він викаблучується.

— Бачу, — і, замислившись, із роздумом додає ніби про себе: — Алеж він і пришелепуватий, дур-

ний аж світиться. Здійняв тарарам, що прямо, Господи, прости й помилуй. Хизується, недоумкуватий ледацюга, що вміє на губах сяк-так побринькати.

— Тетяно, — кажу, — а може хочеш казку у телевізії побачити?

— Казку? Яку?

— Про мишу. Як вона жила та поневірялася світами.

Сестра мовчить. Я радий, що вона відразу не перечить. Притрошу її у найвигідніше крісло, а сам змінюю програму і поблизу неї навпочіпки притомчуєсь.

— Ну глянь.

— А цур тобі, диви, миша справжнісінька!

— Так, — кажу, — сирітка висилена, що потрапила, бач, у величезне місто. І ушелепкалась там бідна.

— Жалко.

І тоді в моїй душі також прокинулось глибоке співчуття до манюньої, змарнілої та перестрашеної миші. Ось вона видибала — така чепуриста, вичесана, ну аж лискає зірочками чистими — видибала крихітними і хиткими лапками на вулицю — і... відразу позадкувала у тъмяний закуток. А навколо неї нависли-настовбурчлися хмародери із якимись химерними машинами, стовпами та кранами, що переплелися й пов'язалися поміж собою дротами, коліщатами та важелями. Нараз із цього шарваркового сплетіння вискочив годинник — отакезної величини, осяяній та почварногидкий, — і кинув лезо світла в кут та вказав на мишу гострющими своїми стрілками. І миша затрусилася, зіщулилася і присіла. Вона, дробинка-порошинка, нехотячи опинилася у залізно-цементовій клітці. А он підстерігають її механічні велетні-тенета...

І мале створіння з ляку на місці засовалося.

Тоді завертілося сюди й туди... Нарешті розхоробрилося і відважилося вийти із схованки.

І ось сердешне зривається й кидається насеред вулиці. Та тут на нього чигає нещастя... Відразу верещить нізвідки взявши авто, торохтить залізо, гримає цемент і каміння, скречочуть великі й малі пережавлі коліщата й зуб'я, а витиснені із-під землі під саме небо хмародери аж стугонять з височини. Звідуся гудки, свистки, дзвінки горлають, зіпають, гвалтують — і сумісно хочуть бідолашну мишу оглушити й розчавити-ро зтрощити.

Миша мотається й у корчах звивається, а стрілки з-надгори її щораз то більше підганяють. Ось-ось її сперіщить дріт, ось-ось стъобне пружнистий металевий костур, ще мить — і чавунне колесо її спіткає, придушить і почикрижить та розкремсає на друзки. І вона, небога, захекана, упала... А машини довкола неї хуркають і хуркають, засипаючи ї обпліямлюючи її цементовим їдким пилом і бензиновою порохнявою. Але, забрюхана, застрашена, вона ще квапиться підвєстися...

І підвелася... І далі пробирається поміж дротами й важелями... А годинник, цементя, залізячя хмарою за нею сунуть — і гудуть, і кружляють та вирують, і штурхають-турляють мізерну мишу всюди. Ось вона вислизнула з-під колеса, ось спіткнулася на камені... І аж там причайлася під дошкою. І знову знесилена, засмикана та засмальцювана скрадається у стінках. Вона вже не біжить, а з дочиста висотаними силами тягнеться, тюпцяється чиста висотаними силами тягнеться, тупцяється і, зібравши всі сили, від цього несусвітнього гармидеру та страховіття спершу у залізну просіку заскакує, а з неї крізь щілинку на своє поле втікає... І там у чистоті, на просторі та в свіжості

у травиці прилягає і в сльозах своє горе, свою муку видихує...

— Бідна, бідна! — і сестра аж тепер у голос розплакалась. — І бувають же такі нещасні миші.

— Бувають, — погоджується і вимикає телевізора. — Сам одну таку я знаю.

— Кого ти, — і сестра від несподіванки звела злинялі брови, — кого ти знаєш?

— Одну безталанну таку мишу.

— Ти?

— Йібо!

— Ну ѿ щуткар із тебе! Ти з мишами знайомство маєш... Де ж... Хто ж вона?

— Та миша, сестро, я. То я.

І став я виривати з грудей свої нестерпучі жалі... Я говорю, а Тетяна не хоче вірити. Вона бере мої слова за чудернацьку вигадку. Мовляв, що це вимишляю я?! Як я можу бути зацькованою мишею, якій серед цієї бетонової веремії, у цьому содомі немає де подітися?! Та я ж, здається, живу, горя не знаючи, і не живу, а в достатках розкошую. З кожного кута у мене не абиякі затишок та додіність проглядають: світел, люстери, годинників повсюди — очам любо дивитися. А канапи розсуванося і на всі боки перехиляються, як гойдалки! А крісла, напхані подушками та подушечками! На підлозі пухкенькі шкіри, килими, лляні доріжки...

Он стіл під м'ясивом та печивом ледве витримує — уже вгинається. Чого на тім столі нема — хіба пташиного молока там ще бракує! А як я, каже вона, новесенько та чепурнесенько зодягнений! Така одежда може простому смертному бідаці тільки у сні привидітись, її лише хіба на образках змальовують, а навсправжки до неї й не доступишся і не докупишся. Та ж вона очі вбирає! Таку одежду не кожного дня носити, а по святах із скрині витягати та

з шанобою годину-другу, як коштовність неоціненну, в руках тримати.

— А тут що, — закінчує сестра, — радіо яке і телевізор. Ти, мабуть, маєш купу грошей, і маєш силу. Що ти говориш зопалу, Миколо? Не гніви своєї долі. Ти на всю губу пан.

— Я раб, сестро, нікчемний, а не пан.

— Чого ж тобі ще треба?

— Хочу на своїй скибці землі стояти. Хочу втекти із чужини, із міста. До свого села, свого спокою, радости і волі...

І затаєне в мені роками горе шарпнулося і бурхнуло із мене — і хлюпнуло стогоном у передчасно постарілі сестрині лиця.

— Тетяно, — сказав я, а далі вже не стало їй мови.

Мене нестримний жаль здушує і заливає. Я хочу сказати, що я кимсь проклятий, безщасний, запропащений, що все тяготливе, досадливе ї тризвожне, все тортурне, тоскне і марудне, що криється у мочарах і болотах, у сиріх і темних підземеллях — усе те хтось безсердечний зібрал в одне-єдине жаске слово — чужина — і якраз мене ним наділив. Я бідолашніший від тієї миші, що між хмародряпами затюкана, спаплюженна безсило сновигала. Чому це так? Чому я попав у неволю до вигоди, грошей, машин?! Я наймитом служу у них. А вони мене пантрують.

Наймит, служебник я. Ні, ні, я найупослідженіший і наймізерніший невільник. Я до всього цього розкішного ї черствого, розціцькованого ї нечулого шарварку, розгардіяшу піддобрююся, ні, ні, я підлабузнююся і випрошую у нього, випрошую із челядницькою улесливістю крихту ласки. Я за ним, як пес голодний за поживою, бігаю-ганяюся.

— Сестро, я мордуюся, я метушуся ї мотиля-

юся день-денно, я на ходу їм, я стоячи куняю, а хоч знаєш ти чому? Бо поспішаю я за нею, за химерною тією розкішшю. Я наопаш пальтишину схоплюю й чухраю... Біжу, щоб на того жахітливого поганця подивитися, щоб йому, всесильному, у три погибелі зігнувшись, чолом ударити-вклонитися.

Бачиш, як мені тут мило? Бачиш, хто я? Я спиногнучкий попрохайло, що то і знай підлещується та ситого нидіння у бездушних змеханізованих бецманів виканочуює-благає.

— Миколо, не говори такого! Ти тут ще звикнеш.

— Я ввік до чужини не призвичаюся.

— Так, так. Нудьга тебе напала, брате. Бачу, сумоти в твоїх очах — не обіратися.

— Ні, Тетяно, це не сумота — туга. Я маю тугу. Велику, сестро. І моя туга ще не виношена. Вона ще тільки бубнявіє. Але я передчуваю, що вона проросте і виросте, і своїми буйними паростями мене заглушиТЬ, перерешетить — і задушить. Сестро, я тугу свою не пересилую, вона запропастить мене, зведе із світу. Побачиш, вона, клятуща, мені віку збавить.

— Чого ти, властиво, хочеш?

— Хочу із чужини. Мое серце, моя душа до всякого лиха звикли — тільки не до чужини. Веди мене додому! Бо тут мені все спроневірилося, упроклятіло, остоgidло. Я тривожусь, сестро, я микаюсь по чужих світах. Нехай же мое серце хоч мить побуде знову вдома. Нехай воно порадується знову. Додому хочу, до своеї хати!

— То далеко. Дійдеш же ти?

— Як не дійду — дошкандибаю.

— Дошкандибаєш і пожаліеш. Дома наша згортювана. Що ти від неї хочеш?

— Нічого. Я хочу на порозі, на материзні своїй

навколішки впости. Хочу спинитися й стишитися. А потім хочу повільно-повільно бур'янами перейтися. І взяти жменю польової тиші і її якнайщіль-ніше до грудей притиснути — і з нею так заснути.

— Це все?

— Так.

— Як мало так ти хочеш — то ходімо.

І рушили ми в дорогу трудну, далеку...

**

О, мріє здійснена! Неозорий, роздольний степ переді мною. О, земле ти моя, на тебе ж не надивитися!

Нарешті пощасливилось мені ступати після розлуки довгої по шляхах рідних. Сталося.

Ось ранок...

Навколо очі голубить зелений-зелений тихомир. А під ногами розбризкує та розсипає сліпучобліскотливі шкельця — роса — провісниця чистоти й погідності грядучої днини. А там за житом, за гречками, обплетена черешнями, бузком і хмелем, дрімає в ранковій сизині моя колиска, моя хатина. Вона своїм підсліпуватим віконечком все ще дивиться на шлях, чекаючи на мене. Я йду! Земле, красо квітчастая моя, незнанча рісочка із чужини до тебе знову прибилася. Я тут...

Я не знаю, що робити. Мені від радості аж моторошно. Я пошкрябу в потилиці, гоцаю, тупочу ногами і збираю від надміру почуттів обсохлі губи дудкою — і ось я зопалу вже верещу і вйокаю, а долонями на грудях нестяжно дрібушку вибиваю. Я божеволію, я непрітомнію від щастя. Раз-два — і роззываюся і біжу на вибійstu дорогу. Згрібаю пригорщ грудок, пильюки і вриваюся в заваготілі вже засіви... Я хочу, щоб роса з стебел та колосків

мене обмила та очистила. Нехай я буду з ніг до голови ухлющ зарошений... Я мчуся через чагарники... Я розкидаю руки і женуся стежиною повз табуни дерев... А вони шарахкають убік, а потім до мене з любов'ю збігаються. А я женуся. Женуся і серцем промовляю:

„О, сторона моя, тепер я навчився тебе любити! Колись ти мені була сіра, байдужа та холодна. Я по тобі ходив і тебе не помічав, я на тобі ріс і виростав, а поцілувати тебе все вагався, я серед твоєї краси жив, а призначатися тобі, що ти чарівна — соромився — не признавався. Тепер я не вагаюся. Не соромлюся. Я кохаю тебе ревно, всіма найкращими словами прихорошую тебе, я до тебе припадаю і голублюся. І всім еством своїм тулюся...”

— Тетяно, диви, у житі жаба! Драстуй, крякучечко! Упізнаеш мене? Я повернувся. Ой, жабонько!...

— Не зачіпай її! Яка вона огидна!

— Ой, сестро, хіба ж на неї таке можна казати!

— Пхе, ти її береш! Паскудиш руки. Не бери!

— Я її візьму і до серця пригорну. Моя така скакулько. А яка вона чистісінька! А як очима лукаво блимає на мене! Дивись — кив-морг, кив-морг, ачей же так? Моя хороша! І як, глянь, надуваштесь! Пишаєшся, мабуть, що живе на ріднім ґрунті. Чи ти гордишся, жабко?

— Достоту так. Ти її ще здуру й поцілуєш.

— І поцілую.

— Кинь її! Бридке, холодне...

— Ой, вона, як цвіт едвабний, і не холодна, а відсвіжуючо-приємна.

— Ти що, зроду-віку жаби не бачив?

— Двадцять років не видав. Я за нею, сестро, скучив. Ну йди, йди, стрибай собі у жито... Сестро, повір, що я стужився добезміри.

— Вірю. Дай я хвартухом витру тобі сльози.

— То не сльози. Роса на мої очі спала. Не витирай її. Нехай вітер її висушить.

І знову я не знаю, що від радості з собою вдіяти. Мені на думку спало перебрести жито, а потім я у бур'яни вскочив. Із бур'янів — гайнув на вигін... Я сп'янів з утіхи. Я біжу, ні, ні, я хилитаюся і всюди роззираюся. Що крок ступлю — мене щось притримує і далі не пускає... Он камінь той. Я на ньому, як був хлоп'ям, у ранньоосінню сонячну пору любив сидіти без штанців і грітися...

Он верба біля дороги, там я колись колючку в ногу загнав таку, що плачем-криком поскликав до себе всіх сусідів. О, і криниця тут — та ж біля неї колись закохані зоряні нічки коротали. А он там баштан був... Скільки кавунів ми, тоді хлопчаки моторні, з нього накрали! А одного разу я кавуна звідти почутив, несу, а він великий — на ногу мені — гах! — і я із спухлою ногою додому прителіпався. А батько не пожалували мене — та де! — присікалися та ще й за те, що на чужий баштан заскакував, гарячих мені всипали. О, скільки спогадів! Ой, мені дихати тяжко...

О, слухай, туго, виходь тепер із мого серця, бери мене за руку й веди до кожної билини, під кожний кущ, у кожний закуток, щоб я до всіх після розлуки довгої, як брат їхній найменший, поздоровкався.

Я поспішаю... Я за груди хапаюся... Чи я ще я? Чи я ще цілий?! Ба, то мое серце розкришилося, і одна його частинка залишилася у житі, отам побіля жаби, одна запала в бур'яни, а ще одна розпорошилась на баштані... І крихта мого серця присіла там, на камінь той обчовганий і теплий... В мене тільки півсерця і зсталося. І я його до матері несу.

Ось і мое колишнє кубелечко затишнеє. Хатина... Похилена вже й заміщіла. Хато, хато рідна, дай же я з тобою хоч почоломкаюсь!...

Рипнули двері. На порозі ненька.

— Ма, ма, ви ще, дорогенькі, дібасете? — і не обняв, а обвився і припав до неї усім тілом. — Бачите, сестра Тетяна привела мене із чужини додому. Ой, ма, які ж ви сухі, худі, які ж згорьовані й нещасні! Кепсько вам?

— Кепсько, сину. Від життя гіркого вихиріла я, — зажебоніла мати. — Але я тепер щаслива, бо тебе бачу. А я ж тебе, Миколко, мислями щодня до себе зазивала. І ти, синку, хати не відцурався. Навідався таки до неї.

— Не тільки навідався — відтепер я тут навіки залишуся. Ма, прикладіть свою руку до моого чола і... прийміть мене у хату...

— Приймаю, сину, з дорогою душою я приймаю.

— І, мамо, дозвольте... дайте до вас я помолюся.

— Я не ікона.

— Тоді дозвольте... хоч вицілую ваші колись такі пестливі до мене руки.

— Мої руки зранені, шорсткі...

— О, мамо, алеж вони пропахчені нашою землею!

І я скилився до материних рук, а роса з моого лиця на долівку скапує і скапує... І я в знемозі на крайчик лави присідаю.

Сестра мені сніданок лагодить: цілушки яшного хліба і дрібку соли. І в глечику кришталевочистої джерельної води попити. І яка ж мені ця їжа смаковита!

— Спасибі вам за харч. Мамо, я втомився, я приляжу.

— Лягай.

— Тетяно, я скину костюм, сатинову сорочку, краватку, годинник, а ти все жужмом забери й закинь он там у кутик. Надягну я сорочку і штани із полотна, і свитку, ще й дідовим висотаним шнурком підпережуся. І ляжу я тут найзручніше, на оцій соломі.

— А під голови подушок у нас нема.

— Візьму я в голови рядно. І розпаліть, мамо, в печі, щоб по хаті дим звивався. Я хочу димом нашим упитися.

— Для тебе, сину, все зроблю. В печі розтоплю, диму напушу...

— І ще одне... Хай, мамо, цвіркун під припічком не полінуеться. Нехай не поскупиться він цвірчанням. Нехай він своїм милим голосом натуркає повні мені вуха. Скажіть йому — хай зволить цілу нічку процвірати. Скажіть.

— Спробую йому сказати. І все?

— Ні, мамо. І підіть, як ласка ваша, візьміть із нашого яру в обидві жмені повно тиші — і принесіть до мене і нею мене покропіть-обсипте. І нехай мене вранці не годинник, а півень збудить. Попросіть його сердечно — нехай збудить. Мамо, тепер я тут, між спокоєм, між усіма вами. І відтепер ми не порізнимося вже ніколи...

**

— Вставай, вставай! Тебе ні телевізор, ні авта, ні телефони не можуть вже збудити. Ну й хропака ж ти задаеш! Та на тебе хібащо як он той хмародер звалиться — тоді ти збудишся. Вставай!

О, ні, ні! Ради Бога, цільте, ша! О, не будіть мене! Я хочу у цьому щасті-сні навіки залишитись.

„А” МАЛЕНЬКЕ

Е, вже нетерпеливиться мені. Ну, чого настирились? Вибиралися мені з Нью-Йорку до Чікаґо на весілля ніяк не хочеться. А вони напосілися — прибудь, дорогим гостем будеш — і від них словами і не відпроситися і не відбитися. Прямо проточили голову благаннями.

— Та не можу. У мене в ту неділю в самого, здається, будуть гости.

— Не хитрий! — і один скопив мене і попрощався до столу з чарочками. — У тебе гості бувату раз на рік — та й то через якийсь випадок у хату забираються. Ну, погодься. Ушануй нас присутністю своєю.

Я ще почав якісь перешкоди вищукувати — та де там! — не відскіпатися. Засипали мене ще сильнішими упрохуваннями. Та ще й при тому погрожують, що коли відмовлюся, — образяться навіки. Та ще й дивуються, що я, буцімто, вмію так химородити. Та ж, мовляв, вони, далебі, хочуть небагато. Всього-на-всього дрібної послуги в мене випрошують — а я заноровився і не хочу вволити їхню волю.

— То як — не прибудеш?

— Справді ні...

— Як? — і я бачу їхні нерозуміючі погляди: „Як хтось може не могти на наше весілля з’явитися!” — Слухай, не жартуй. Не до речі так жартувати.

І цвіркають мені, що я і сякий, і такий, і невдячний, і пихатий, і що вони мене не годні вже й

пізнати. І вони добре знають, що на всіх святкових оказіях я сталий бувалець, а ось весілля найближчих дружів своєю приявністю пошанувати відмовляюсь.

— Та відмовляюсь, бо не можу.

— У тім то й сук, що можеш. Не викручуйся! Ми вже всім нашим оповіли, що обов'язково будеш — а ти ось що затіюеш — відмахуєшся од запрошенъ. Хочеш, очевидячки, нас перед громадою ославити.

— Та зрозумійте...

— Не хочемо розуміти! Послухайся. Погодься. І чого надмусився, як гиндик на непогоду?! Що тобі, неодруженому, безхатькові, важить сісти на літака — і майнути півтисячі миль до нас у гості? А весілля яке буде! А як за столом із тобою порозкошуємо!

І що ж — як я не відмовлявся, яку не давав відсіч — вони мене своїми благальними доводами все перекривали.

— Невже тобі сумління друга не підказує негайно погодитись?

І хоч мені сумління вимовно підшпітувало цілком протилежне — я, щоб поскоріше звільнитися від натиску упрохувань і докорів, врешті погодився.

— Гаразд!

— Не жартуєш? Забожися, що прибудеш.

— Ну, їйбогу, буду.

Іхні очі нараз розпромінилися, і всі стали без міри мене плескати хто по грудях, хто по плечах...

**

По хмарах стрибаю — але в них не провалююся, а лиши ноги доторкуються — і враз відпружуються і підносять мене вгору. А руками хватаюсь

інколи за зірку — і тоді, на неї зіпершись, відштовхуясь і далеко-далеко ширяю, перетинаючи безбережну небесну просторінь. І в душі мені радісно, а в очах — мерехтливо, і не розбереш, куди тебе несе і де ти, врешті, спинишся. Чи ба! Крізь хмару неначе щось знайоме вкмітив. Так, так, видається, що он і та левада, і поле, і той будинок подовгастий не чужі мені. Тъху, та що ж зі мною — який бо я забудькуватий! Та цей будинок — моя школа — школа, де більше як двадцять років тому я в світнці задрипаній стільки щастя й горя звідував.

Та де ж мені тепер на хмарах втриматись — негайно шугаю вниз — і прямо наставляюсь на шкільне подвір'я. Диви, спустошав і двір, та й сам будинок. Ніде ані душі живої... Ось та сама огорожа — хоч уже й дещо струхлявлена, розхитана! І ось-о східці, на яких я стільки разів висиджувався і по яких, усе поспішаючи кудись, і напоспітокався, і сторч головою не раз попозлітав... Зісоклися, здірявились від того часу, як я по них ходити перестав.

Прочиняю двері — в коридорі — анішелесь. Он перша кляса, друга... шоста, сьома... Заходжу в сьому, бо вона найміцніше в пам'яті сидить. Тут уперше я її зустрів...

Ввійшов — і став — і сам не свій.

І полуум'янний вранішній круг видобувся з-за садиби — і залляті рожевінню шиби сяйнули мені в обличчя — і в мене сльоза бринить. Ні, ні, не від сонця викліпую — це ж на мене жбухнули спогади. І це вони заросили очі.

І заверетенилося у несусвітній завірюсі проминулє... Ожило нараз — і я хотів був крикнути від щастя — але щось хрипкувато вирвалося з горла — а далі чомусь утяло голос.

Дивлюся — і беруть в полон, цілковито мною запановують і парті, і таблиця, крейда, і навіть вичовгана геть підлога.

Я із стіни відколупую для чогось кусник глини... А ось і моя парта — і я з неї на довічну згадку відриваю тріску, а тоді за неї й сів. І раптом захотілось упасти крижем посеред кляси і лежати так повік.

— Парто ти моя дрягленька! Здоровенька будь! А, бач, я тебе ще й досі не забув! — і хіть бере не сидіти, а на неї, дорогу, прилягти грудьми або просто розплататись у всю довжінь на ній. І таки ліг, а тоді знову сів, уткнувшись чолом у дошки, так наче кланяюся чи ім поклони б'ю.

— Не віриться ні серцю, ні очам моїм. То це ти, парто, стільки разів обцілована в моїх думках, знов увіч переді мною?! То це справді знову ми зустрілися?

Ось на ній краплисті жовті плямки — може це чорнило, що я колись розляпував отут, так із часом вицвіло?

Мацаю парту зсередини — неначе ті самі рубці. А ось збоку видніє моя робота — я колись викарбував тут ножем „Микола та Надія” — і цей карб ще й досі зберігається.

Обводжу очима клясу — і наче хтось удмухнув буйне життя сюди — і бачу перед собою зібранину школлярів. Миттю видалося, що тут зараз повно-повно дітвори. І безугавно чуються верески, оклики, пересміхи... І метушаться всі...

А це ж навпроти, отут, вона сиділа... Я вперше тоді до неї підійшов — а всі довкола нас у подиву стовпилися.

Вона мала, кирпатенька, а очі — темні кружала. І всі не вірили, що таке щось може трапитись. Я,

обшарпаний, незавидний, насмілився до такої кралі підступити!

— Я — Микола.

— Ну то ѿ що? Велика цяця! А я Надійка.

Розкотився дзвенючий сміх — і всі на мене позирали. І чого втупилися? Чого задзижчали всі разом, як джмелі!?

— Коло неї упадаєш?

— Даремна справа. Ти для неї нуль без палички.

— Її рудий Гриць часто зачіпає. Вона йому до вподоби, а ти очима до неї стріляєш...

— Вона до тебе усміхається, а думкою до іншого лине.

Говоріть, я знаю свое!

Вона згорнула на шию хустину — і її коси, пропахчені польовою свіжістю, схожі були на два жмути стиглої пшениці, що зійшлись на маківці докупи... Вона споглянула, і її обличчя скрасилося мною ще до того часу небаченою усмішкою.

Мене всього струснуло і впекло. Її зіньки западають мені в серце. Ні, прозирають аж у душу. Я ошелешений. Вона вразила мене глибиною своїх очей, я просто засліплений їх сяєвом.

Я одеревів — а мій погляд казав ясніше за всякі слова: „Яувесь твій!”

А вона сміялася...

А оце тут, біля порогу, я хрумтливо наминаю білий сухар. В інших у руках були цукерки — а для мене й він, сухар, смаковитим був, бо чогось іншого, коли я йшов із дому, рідко коли діставав.

— Не дуже то ти найдайся, — вона.

Я закашлявся, бо мені сухар поперек горла став. Тоді саме вікна відчинили — і вітер почерез клясу перенісся — і моя розхристана сорочка надулася й залопотіла.

— Ти виглядаєш, як пузир. Хоч застебнися.

— У мене, — заікаюся, виправдуючись перед нею, — у мене... сорочка скоро буде, як лялечка.

— І чуприну свою ти впорядкуй. Чуприна в тебе, як невлежана солома.

Я слиною, як лише можу, пригладжу волосся, а при тому й додаю:

— Як ти хочеш, — їй кажу, — я завтра чуб намашу олією — і він лежатиме гладенько.

А вона тоді на мене — блісь! — і до мене ближче — і шушу мені: „Микольцю!” — і мене всього в холодний піт кидає.

— Микольцю, — далі шушкає, — зараз контрольна з фізики. А я нічогісінько не знаю. Я в тебе підглядатиму.

Ой, який я радий, що можу їй в пригоді стати! Підзирай і переписуй! Я й зошита свого тобі для зручности на кінець парті примощу...

А після лекцій вона мене по щоці поплескала — а в неї долонька м'яка-м'яка, як крильце пташати.

— Я тобі віддячуся.

І побігла — лише гілки над стежкою загойдались їй услід.

Е, щось мені підшіптує — не відставай! І я чкурю за нею... Вигнався на вигін. Нема її. На дорозі — нікогісінько не видно. Утратив її з виду. Піду до її хати...

Доходжу... Збоку, за вишнями, тримає вона за руку рудоволосого Грицька...

І зі злости я чманію. Мну книжки та зошити. І мені світ, що ще хвилину тому вимальовувався чарівними рожевими кольорами, зовсім збліяк, знебарвився. І павутиння із дерев, засрібнившись, мені очі застилає. І мені замерехтівся світ...

Іду спроквола, куди очі ведуть. Іду, а переді мною поколихується віття — ні, то не віття — то я з горя поколихуюсь і не знаю, що з собою вдіяти...

**

Неквапливо, бож усе навкруги хочеться побачити — входжу у восьму клясу. Озираюся. Не змінилося майже нічого — хібащо все зістаріло.

І на порозі кам'янію, бо знову рояться спогади... Причувається гамір, а серед нього окремі знайомі-знайомі голоси...

О, думки, майте милість, не бурхайте, бо в мене мішається розум, і я зомлію!...

І вже ввижається зима. На вулиці вихрує. А сніг аж шкварчить попід ногами. А ми, школярі-підлітки, он там, насупроти таблиці, в кутку, укупці вистоюємо біля розжареного казана. Кляса нахолонула за ніч — і ми собі розігріваємося.

Аж тут — чи ба! — примічаємо через вікно — вона спішить. Я спраглим, хапливим поглядом впиваюся у кожний її крок. Бачу, в неї з холоду обличчя червоніється, а це ще більше надить мені очі. Ну й обличчя — хоч води з нього напийсь!

Хтось свиснув — це був наш знак до витівок — і ми рвонулись до дверей — і загородили їх суцільною стіною. Пересміхаемось — цікаво, як нашій кралі вдається крізь нас прорватися... Аж ось вона. Я притаїв подих. Скімлить душа. Ой і потерпаю! Що станеться? Чи буде буря?

— Ану, лобуряки, розступітесь, бо поб'ю, — вона, не задумуючись, пригрозила.

Хтось ухистився її вщипнути — і ось великі її очі ще побільшали — і вона пробоєм протискується в клясу, силоміць розпихаючи усіх, а потім бликає на мене — і наші погляди перехрещаються — і я

німію. У неї заблищали слізози — та ось зіньки враз прояснилися — і стали ще прозоріші та глибші.

І вона опановує собою — і в ту ж мить ляпаса дає одному, другому — і накінець мені.

— Я думала, — і нищить мене близкучими зіньками, — що ти тут розумніший. А, виходить, що ти такий же дурень, як і вони всі.

О, вона мене не вдарила, а відбатувала ножем шматок серця моого!

Це неймовірне!

Мене хлопці драли за чуба, не раз шмагали на вулиці — і я часто комусь із них там же перцю всипав — це було серед нас таке звичайне, що цьому мало хто й дивувався. Але тут оце сталося щось зовсім не те. Мене нізащо отріла перед усіма в обличчя — хто? — вона. Та, до якої я всім серцем горнуся.

Грімкотнув сміх, і він мене ще більше розлютив. Помститися — алеж бо не на ній — їй кривдне слово навіть у думці не міг я зичити — помститися на тому, хто її віципнув, а я за той нещасний віцип так нефортунно поплатився.

Де той винуватець? А він, хвалько, ще й пирснув. І я до нього зближаюсь, і мені злоба здушує серце, і я сичу: „Уб'ю!” І ми боками стукнулись і вовком один на одного вже зиркаєм.

Я, мабуть, мав страхітливий вигляд — вже один мій чуб наїжачений чого був вартий! — бо противник зразу й здався...

Він — навтікача. Але поткнувся в один бік — а хлопці його — штовх до мене, спробував у другий — і там його не пропускають: мовляв, не втікай, а нападай.

І він тоді штовхнув мене у груди — і в мене в ту мить зродилася жадоба його розшарпати.

Але... я був зліший, а він міцніший. Я його кулаком — раз, а він мене — двічі.

І не на жарт ми роздрочились. Схопилися руками, а він переставив мені ногу — і ми обидва, поковзнувшись, беркицьнулися долі. І ось уже перекочуємось, уже пороздряпували один одному носи. І не спиняємось — гайда далі!

Я його дубасю, він локшить мене — але я якось ухитрився і ґульку йому під око примостиив.

— Клопітливе діло — ця любов! — кидає він мені, і ми відхекуємось і відступаємо один від одного. — Ага! Приховуеш, що її любиш. Не приховаєш — видко, видко...

— Ти краще приховай он ґульку, яку від мене заробив. Бо її щось дуже видко.

— А в'язнеш же до неї! Впала тобі в око? Авжеж, що впала. Але не диркайся, а признавайся!

— Ну, а як і так — то тобі що з того? Яке тобі до цього діло?

— Ніяке. А по очах піznати, що ти млієш, як її уздриш. Зразу ж за нею зором висліджуеш. Хіба не розпізнасти, як ти сірими вслід за дівчиною водиш?! А вона ляпасами тебе частує. Оце така тобі віддяка. Та вона на такого ошарпанця й дивитися не хоче. Рудий Грицько,увесь в новенькому, із нею водиться, а ти в канцур'ях до неї, ба, не пнися. Вона, голубе, з Грицькового серця вирватись ради тебе ніколи не захоче...

Я самопочуття втрачаю. Ще йому чуботруса дам! Задушу! Заколю! Куди ручку мою хтось за-проторив? А ось вона. І я хапаю і йому приставляю до грудей.

— Проштрикну! — кричу в безтямі. — Гостряком скалічу!

— Не проштрикнеш, бо перо зломиться! — пе-

ред нами вона з'являється — і спокійнісінько відбирає в мене ручку. І великими очима кидає на мене так, що мені відразу відохочується битись.

Я стояв перед нею онімілий, знищений.

— То це не ти мене вщипнув?

— Я такого й в думці не мав робити.

— Бачу по твоїх очах, що кажеш правду. Це он той жовтодзюб, — і на винуватця зневажливо кивнула головою. — І я б всипала йому оце гарячих — та не хочу рук гидити.

І вона — неначе така крихка, маленька, а така відважна — відійшла.

І всі затихли.

А я — я, що ось тільки що зі злости-горя так розказився, враз роз'яснився-розпромінився.

От дівчина! Нічого їй не бракує: ані відваги, ані вроди — хібащо Бог трішки ростом її зобидив — але їй маленькою вона непогано виглядає. Та від такої не одного ляпаса, а декілька можна стерпіти.

І на перерві я, її під ганком запримітивши, посміхнувся. Вона мій підсміх не лишила без уваги.

— Чого це ти?

— Згадав, як ти мене огріла. Ану вдар ще — тільки, щоб ніхто не бачив.

— Досить з тебе й одного разу.

— А ти Гриця рудого любиш?

— Що ти з тим Грицем розносився, як циган із писаною торбою!

Я тішуся, що вона якраз таку відповідь дала. Вона, начебто, не підтвердила, а радше заперечила моєму запитанню.

У мене жевріє надія... Я радий, радий — хоч не можу підшукати слів, щоб свої чуття Надійці висловити.

— Надійко, знаеш...

— Нічого я не знаю.

Дзвінок кликав у клясу — і ми на цьому розійшлися...

Я протираю очі. Думки відпливають...

Я до дев'ятої кляси переходжу...

**

А тут вбився в пам'ятку травень у розпалі...

Лекція історії партії. Ми так розпозіхалися, що й спину нам нема. А дехто вже й куняє, дехто впивається дрімливими очима в розчинене вікно, а до мене в'язовий листок завіявся знадвору — і влучив якраз на мою парту, і я почав зубці на ньому рахувати. А слова навчителя пролітали десь далеко поза нашими вухами — і до нас ані тіль-тіль вже не торкались.

Нарешті — рятунок Божий — дзвінок — перерва! — і ми всі зриваємося — і нас уже як і не було у клясі.

Я — на подвір'я. З подвір'я — на вигін, а він увесь-увесь процвічений. А там уліворуч на сонці яряться хліба, яряться і переходятять у безкрайсть.

А над ними звисають, як сірі палянички, хмарки.

А трави стеляться під ноги, і я не йду, а по хвилястих паходах пливу.

І розвівається під вітром моя чуприна. І тріпоче, хвилюється колосся. А звідусіль співає, цвірчить, дзвенить, підпадьомкає. І від усієї цієї розкоші по мені дріж лихоманський пробігає.

Бо чую, як серце мое б'ється. І чую споконвічний степовий спів. І перешіптування поля...

Зі своїм товаришем я залишки граюся в траві м'ячем. А кошлана нашим вигулуванням-вибрикуванням трава аж по пояс нам сягає...

І — несподіванка — серед квітів вона виросла
— і птахи змовкли і хліба перестали шептатися.

— Микольцю, — вона, — зачуває серце — буде біда мені.

— Напевно з альгебри.

— Вгадав! Мене, передчуваю, до таблиці викличуть відповідати — а я ні в зуб, анічогісінсько не знаю.

Я бачу розгублений вираз її очей — і ті очі помочі благають.

Та одне її слівце — і я рішився б усі ці трави витолочити, аж туди, до крайнеба згодився б побігти — але за неї біля таблиці розв'язувати різні альгебричні премудрості ніяк не можу. Вчителька бо не дозволить. І тут ніякі наші школлярські хитрощі в пригоді нам не стануть. Всілякі списування, передавання й переховування папірців у цьому випадку ніяк бо не пособлять. Хіба на папері повимальовувати велики цифри — і Надійці папір, угору висуваючи, показувати — але вона буде біля таблиці стовбичити, а я аж на третій парті — чи вона щось із мого мальовання з такої віддалі розчовпає?

А потім — як я можу папір угору виставляти, коли вчителька завжди не зводить із нас очей?!

Hi, треба якийсь інший порятунок вимудрювати.

І отож виважую в думках, що його робити...

— Придурися, що ти хвора — і прихопи книжки — й тікай додому.

— Я вже три рази так робила — на четвертий не повірять.

Якраз при цих словах наш школлярський пес на вигін вибрався. Я на нього блиknув — і в мене думка блиснула.

— Я, Надійко, настрахаю вчительку. І лекцію зірву.

— Як саме?

— Нашим Бровком.

Вона недовірливо похитала головою:

— Навряд чи вдасться.

— А я спробую.

Веду пса. І... насилу затягнув його до кляси.
Заволік під парту. Умостив поміж ногами...

Почалася каторжна альгебра. Надійка вгадала — вчителька першою її до таблиці закликала.

І дивлюся я — і нехоча чи сміх мене бере. Таблиця велика, чорна, а Надійка біля ней вовтузиться білявенька, маленька.

І я бачу, як дівча бідне нітиться...

— „А” маленьке, — белькоче Надійка невпевнено, — „а” маленьке так відноситься до „бе” великого, як „бе” велике до „а” маленького.

Всі посміхаються. А мені сміх із горем. Вона була справді отим „а” маленьким — та ще й до того кирпатеньким, про яке, запинаючись, розповідала. Біля таблиці вона видавалася крихіткою, лялькою у чорній рямці — лялькою, для рятунку якої я б усе віддав, я б навіть самого себе не пожалів.

Я мну псові під партою вуха, щоб він урешті загарчав — а він, мов би мені на злість, як заскувувати — так, ніби я із нього шкіру там здіймаю.

Вчителька страхнулася.

І з переляку сягнистими кроками скерувалася до дверей, цілком лишивши без уваги мою Надійку. А цього я якраз же й добивався.

— Що там? — і з острахом кинула очима попід партами. — Що за дивні звуки? Хто там?

— Тут пес, — і я нараз загикуватись став. — Це пес у нашу клясу приблудився.

— Як приблудився?! Ти його навмисне сюди завів!

— Ні, Даріє Василівно, він випадково зі мною сюди забрів. Вірте, не з умислом я його в класу запровадив...

Я млію душою, а одночасно і радію, бож для Надійки таки спасіння наступило.

— А він кусається? — і у вчительки на перенісці трясуться окуляри. — Він злочий?

— Він, як дитятко, лагідний.

— То ти, — і вчителька не добере слів, як мене назвати, — ти... такий бешкетний. Ти здібний таке щось вчинити?!

— Я зопалу, повірте... Зопалу зробив дурницю.

— Он який з тебе вирискався розбишака! З такого, здавалось би, тихоні перетворився враз он у якого заводіяку! Ну, подумати — був наче безкебетний, недомекуватий, а прирозумівся все таки лекцію зірвати. Не абиякий же витівник! Я ж завтра батька твого сюди покличу!

— Даріє Василівно...

— Для чого це ти таке вчинив? — перериває вона мої благання. — Для чого?

— Не для чого, а для кого, — виривається в когось із хихотом. — Він це для Надічки зробив.

— Для своєї любові! — хтось ще у вогонь олії доливає.

— Мовчіть! — гrimнула навчителька. — Тут лекція альгебри, а ви про якусь любов торочите.

І вибігла. І зачинилися з ляскотом за нею двері.

І вже мені тут не до жартів. Тремчу. Вже уявляю, як завтра батько ременем мене шмагатиме. І в мене від хвилювання мов би запорошились очі. Нічогісінько не бачу — все в класі сіріє. Та ще й совість дорікає, що я так нагалабурдив у класі. Вже сиджу, як на голках.

Коли... нахиляється Надійка.

— Не треба було, мабуть, Микольцю, такого затівати. Бачиш, якої ми каші наварили.

— Заради ж тебе, „а” маленьке, — це вперше я до неї прозвисько вчепив, яке їй аж-аж як личило. — Для тебе, „а” маленьке...

Вона потріпала мою чуприну — і я забув про все: і про те, що зараз улетить директор школи і вижене мене із кляси, й про те, що завтра я від синців, що обсядуть мене від батькової реміняки, не знатиму як сісти. Про все забув. Я був щасливий.

**

Добриден, десята клясо!

Чи ти знаєш, як розставатися з тобою було колись нелегко? З твого ж порогу ми вже у світі були розсипались...

Hi, ні, десята, я ще не забув, як наприкінці року навчального ми з тебе повиносили на коридор усі парті, а вікна, двері й таблицю обквітчали квітами. А до стін попричіплювали різного розміру і кольору плякати. Деякі написи на них ще й донині в пам'яті приберігаю: „Школо, жаль нам покидать тебе!” „Тихо!” „Не списуй, не підглядай!” „Не балякайте!” „Марш зараз же до таблиці!”

Так були прибрали тебе, клясо, бож ми всім серцем готувались до вечірки, останньої у нашім шкільнім житті.

Це вперше за довгі роки ми всі увечері зібрались на погулянку у школу.

І вечір той вийшов на славу. Ми — в клясі, а за нами підглядає через вікна місяць уповні...

А Надійка стояла он там, посеред усіх. Та й, врешті, Боже, де ж інде могла вона бути?! У мене завжди вона містилася в самій середині грудей —

то як їй можна було тут де-будь притулитись?!
Зрозуміло, Надійка була у мене і в усіх чисто на виду.

Стояла в білій сукні. Цвіт маку гарячого прихорошував з одного боку її шию. Ні, правда, вона була не згіршою за всіх царівен, яких вимальовували в книжках — тільки царівни були розфарбовані, ненатуральні, а Надійка справжньо-розвітла та жива.

— „А” маленьке!
— Що?
— Де ж вечірня зірка ділася?
— Погасла вже..
— І...
— Що хочеш сказати?
— Хіба тяжко домізкуватися? Я люблю тебе.
Вона подячно зирнула на мене — і її зуби заясніли білинною. І мене всього прошивають голки...
— Люблю!
— Ти це вже мені не раз у записках згадував.
— А ти не хочеш цього слухати.
— Чому? Мені приемно все це чути. Від твоїх слів мені теплішає, — і вона злегенька засміялась.
— А мене, „а” маленьке, оце чомусь жаром обкидало.

Ми стали осторонь від усіх. Між нами — нікого — лише місяць уповні. Я дозбиравав усі найкращі, які знав, слова — і їх їй говорив і говорив, але — горе! — всі вони не висловлювали їй частинки того, що в мене в душі для неї було зготовлене...

Як я нарешті вмовк, вона рухнулася.
— Що ж, — сказала, — напустувалися ми вовлю в школі — тепер кожний своєю стежкою в життя прямувати буде.
— А може наші — моя і твоя — стежки рядочком підуть? Як думаєш?

— Навряд. Про війну все скрізь говорять. Може бути так, що ми й розпаруємося навіки.

І вона повела в мій бік враз уже не веселими, а сумовитими очима.

— А киньмо говорити про журне! Я, мабуть, Микольцю, краще угощу тебе.

— Чим?

— Поцілунком. Тепер, на цій вечоринці, вчителі не боронять цілуватись.

Я торопію. Мені з радості очі свіркають.

— Ти уславилася, Надю, на всю школу своїми косами, — грайливо до неї мовлю.

— А ти своїм розбишакуванням.

— Ти мене, скажи, від серця цілувала чи просто отак — заради, як кажуть, годиться?

— І від серця, і від душі, і трішки навіть від печінки, — і знову їй зуби бліють.

Грає музика. Я з нею танцюю. А інколи її хтось від мене забирає — і вона із кимсь кружляє клясою, а я воджу услід очима. І я очима ось уже її оповиваю, схилляюся до неї, безперервно вкриваючи її розкішні коси поцілунками.

Я з нею тоді в мислях також кружляв...

Хилилося до півночі. Музика втихла, і ми стали забавлятись у піжмурки. Як її очі зав'язали — вона спіймала свою подругу. А як мені хустиною закрили все лице, я шепнув їй згаряча:

— „А” маленьке, я наосліп не лише тебе, а й твою парту в коридорі віднайду.

— Щодо парти — то ти вже, голубе, жартуеш.

— А ось дивися.

Тримаючись долонями стіни, я вибрався із класи. Я перемацав, здається, вісім парт — і лише почав руками по дев'ятій шарити, як зразу ж і сказав:

— Це твоя! — і з лиця хустину зняв.

Вона сяяла.

— Як ти, Микольцю, не бачачи нічого, натрапив на неї?

— Серце, Надійко, привело мене сюди...

Вона забула, що на її парті, збоку, я колись забив гвіздок, на який час від часу начеплював записи — вона про гвіздок забула — але він із моєї пам'яті ніяк не міг згубитись. І по ньому, власне, я її парту сліпма без великого труду ізнайшов.

І пам'ятаю... На закінчення вечірки заграли вальса, і дівчата просили до нього нас, майбутніх кавалерів.

Я тремтів, бо знов, що „а” маленьке ось-ось підійде до мене. Я слинаю чепурив свою чуприну. Я кулаком бив об кулак, я хрускав пальцями — я нерувувався, нетерпеливився, очікуючи жаданої хвилини...

Але Надійка повз мене перейшла й запросила до танцю... рудого Гриця.

Я з кляси вийшов. І місяць уповні чомусь розплівся на півнеба — і з нього спала одна-єдина прозора крапка на цю зрадливу землю...

**

А тепер, не гаючи й хвилинки, пускаюся в дорогу. Швидше, швидше до Надійчиної хати. Що, гублюся в здогадах, що сталося з Надійкою більше як за двадцять років, як я її не бачив?

Біжу... І виціловую очима стежку, якою ми колись разом до школи прямцювали... Відхекуюсь. Дивлюсь з любов'ю й здивуванням. І її хата й не її. Чи це я тут колись бував завсіднім гостем?!

Колись ця хата яка ж бо була вичепурена! І наче аж пірнала в вишні. А навколо було рож, васильків, чорнобривців повно.

Тепер позанедбано все! Подвір'я позаростало бур'янами. З огорожі стирчать лише стовпці. Колись візерунчасті віконниці вже вицвіли, поблякли. Вікна пообсувались, двері осіли...

Видко, що тут хазяйських рук аж-аж як треба.

Прислухався. І чую, як мое серце викалатує. Щойно пройшов дощ — і краплі з стріхи скапують і розбризкуються у калюжі. А з бур'янів уже докучає півень — усе безупинно кукурікає. І з заростей занедбаного саду первовічну пісню про любов висвистує якийсь крилатий пуцьверінок.

І мені чогось забажалось, щоб і краплі, і півень, і пташа нараз втишилися, спинилися — хай краще мое серце своїм бухканням оповістить тій дорогій, що в хаті, щоб вона на порозі появилася...

Чекаю і дочекатися не можу...

А сусідки, мене назиривши, побіля криниці нараз і позбиралися. І де вони такі взялися — всі якісь зморщені, з ямкуватими щоками. А на голови понавірчували хусток - хусток — і в них виглядають так, як справжні баби-яги, яким мітли давай — і вони на мітлах під хмарами літатимуть.

І всі посхилиялися на цямбрини. Одні лущать насіння, інші вичавлюють і висмоктують із вишень сік. І при тому тарахтять, гармидерують язиками. І одночасно підстерігають мене колючими очима.

Я чую — бодай не чути — їхнє бештання:

— Чого він тут?

— Пометикуй гаразд, — і одна на мигах показує на Надійчину хатину. — Із дідька-зна звідки приволікся.

— Ага, доброзичливець знайшовся — мабуть, хоче брати ту, що ним так помітувала.

— А та Надійка он яка смиренниця! Бач, уже підхоплює нового жениха для себе!

— Та ж він віявся по світу. На невелике щастя вона й натрапила.

— Еге, нараджували їй піти за одноокого Степана — і намова не допомогла. Вона, ось видко, ждала цього з чужини.

Чую — дехто і за мене і за Надійку заступається:

— Та чого на них ви нападаетесь? Я знаю, як спати одній-самій тяжко, мулько... Він набайдикувався вдосталь, та й вона насумувалась, натужилась вволю. Хай собі сходяться.

— Думаєш, одружаться?

— А чому ні? Розрух, війна їх розлучили — і ось вони й зійдуться. А чому ж їм не зійтися?! Вона поганої слави вбереглася. Вміла шануватись. І він, здається, не вітряний. То чому ж їм не спаруватися??!

— Правда. Він нещасник і вона нещасниця — а подружиться і тягтимуть лиxo разом помаленьку. І підживе її занехаяне хазяйство.

І так усе одні обороняли нас, а інші гудили. І ось уже суперечниці криком одна одній доказують:

— Лицятися прийшов! Нічого з того не вийде!

— Вийде!

— Навряд. Йому понад сороківку — та і їй не менше. Отже — сухій вишні не квітчатися, старим парам не вінчatisя.

Боляче мені все це слухати. „Почманіли б ви від пліток!” — кинув їм у думці лютъ свою і підійшов ще близче до хатини.

І так стояв... Скільки? Годину, день... вічність...

Вже й сусідки розійшлися, а її ніде не видко.

Нарешті...

Чи це справді вона, чи може лише з'ява?

В зеленкуватій, як недоспіле жито, вже не новій спідничині, в старенській квітчастій кохті.

— „А” маленьке! Надічко! Кирпатонько моя!
І я одним духом підбіг до неї.

Уста її розтулилися — але слів не було чути.
І в цій напруженій хвилині лише мені серце стукалось, а півень, пташеня і навіть стрибунці-коники в траві умовкли.

Вона ані рухнеться — лише під вітром замаяла її хустина.

— Впізнаєш мене?

Вітер посилився — і в неї коси розвіялися і торкали мое обличчя. І мені хотілося, щоб вітер не втихав, і щоб її коси мое лице так торкали довічно...

Я видивляю очі в неї. І помічаю... Он пасмо біля скроні в'ється — майже таке, як і в наші шкільні роки. Але... Боже, скільки сивини в те пасмо вже понатрушувалось!

І осмутнілі, наче аж заплакані очі, як померхли. І колишнього гнучкого стану вже нема.

І журні думки мене оповивають: „Бідна, маєтъ, немало скуштувала горя”.

— Впізнаю тебе, Миколо, — тужним голосом озвалася. — В тебе накущена чуприна, як і колись. Але ми обое постарілись...

— Ти, Надійко, ні. Ти лише сивасті скроні маєш. І з тими скронями ти, хороша, аж ніби ще покращаля. А в мене вся голова сивиною засіялась.

— Але тобі, Миколо, сивина наче і лицює.

— Говори. А, бач, „а” маленьке, справдилися твої слова. Пам'ятаєш — у десятій клясі ти казала, що війна розпарує нас. Так і сталося. Життєві дороги наші поперечились — і ми на довгий час опинилися на протилежних кінцях світу. Але вічно в розлуці нам не бути. І ми ось, чи ба, знову стрілися.

— Ти все за океаном був?

— Так.

— А я хати все трималася.

Краплі з стріхи все ще падали — і Надійка дивилася вниз, наче і свої краплі з душі у землю додавала.

Коли... двері трахнули — і вибігло дитинча замурзане, в льольечці у пасмугах. І на дитячій сороччинці то там то сям латочки видніються.

„Бідність звідусіль тут проглядає”, — мигнуло мені, і я хотів був хлопця на руки взяти — та він різко завернув і в'юнко заletів знову в хату. І знову вискочив..

— Рипайся, Іvasику, рипайся! Ти в мене до чогось таки дорипаєшся! — і Надійка притримала дитину, а тоді до мене звернулася: — Це мій пагонець. Брикунець мій. Надзвичайний розбишака.

Мене вразило хлопчасте личко. Кого воно мені пригадало? Та ж з нього Грицькові очі проглядають! Хлопчина — викапаний рудий Грицько.

Хлопчик хоче, щоб мати його попестила, але вона на нього не звертає жадної уваги — і ось він уже на дерево пнеться, опісля верхи сідає на палицю, нокає на неї, як на коняку, а бадиличкою, як батогом, репіжить траву навколо себе.

Аж так підійшов до мене — і його цікаві, бистрі очі шарять по моїх руках — а в мене гостинця, на жаль, немає.

Я присів і беру його личко в долоні, а він мене б'є, б'є кулачком — і врешті з моці вибився і на траву зі сміхом повалився.

— О, то ти такий міцний! — і підвожжу його на ноги. — Та ж тебе нікому не збороти! Ну, ну, вставай, жартун малий! Жишуеш і ніяк не нажируєшся, — і плескаю його по животику. — Одинак, мабуть, у мами — тому й таким пестуном удався.

— Не одинак, — і Надійка відвела очі, щоб не зустрітися з моїми. — Там ще один у колисці підростає.

І ясний день похмарнішав відразу для мене.
Мовчимо.

— Тяжко з двома раду дати, — вона.

— Вони на очах повиростають, помужніють. Не зглядишся, як дійдуть до зросту, і поміч із них у хазяйстві буде.

— Коли то буде...

Мене кортить дізнатись. І я не можу своєї цікавости затримати...

— З Грицьком одружена?

— Була.

— Помер?

— Розійшліся. Вірніше, покинув він мене.

— Як? Ви ж ще зі школи любилися.

— Він мене ніколи не любив. Попостояла я на цій вулиці й попоплакала. Але він не повернувся. Пристав до другої. А тоді й ту лишив. Пізніше десь напився, побився — і йому, п'янющому, скримцювали ноги вірьовками й завезли кудись. Так, так, не такої долі мені ждалося.

— І я для себе такої не сподівався. Я не думав, що опинюся в чужині. Чужина — найгірша мачуха. А ти, Надійко, певне думала, що я розкошую в чужих світах.

— Ні, я думала, що тебе взагалі в живих нема.

Я беру її руку — але вона її злегка відсторонює.

— Мене, Миколо, совість осуджує, що я з тебе так замолоду кепкувала.

— Я не міг говорити. Я бачив її перед собою і снував утішні думки: „Хоч доля каверзна вирвала мое щастя в молодості — я його після довгої розлуки назад видобуду. Видко, що вона звідала горя — та

й я не з щасливого келеха всі ці роки пив — отож позазнавали ми всього недоброго доволі — і тепер зійдемося і поберемося... Нарешті випала добра ока-зія — зараз і освідчуся..."

— Надійко! „А” мое маленьке!

Скрадається у зелень саду сонце — і рожеві смугасті пасма стеляться навколо.

Ранок. Початок дня... Можливо й ми почнемо новий день нашого життя...

— Надійко, я ще й до сьогодні люблю тебе.

— Молодість сплила, Миколо. Ми колись були міцні, невипрацювані — а тепер уже нас час ізв'я-лив, скрутів.

— А ми ще борюкатимемось. Ми ще житимем. Для нас, як ми оце зійшлися, молодість знову від-жила.

— Де там віджила! Того тобі й мені в житті приходилось. Не вийнялось піти нам щасливою до-рохою. От наше життя й стопталося, і ізв'ялилося, і розкололося.

— Розумниця моя! Хай і розкололося — а ми спільними силами його склеїмо. Ми таки зійдемось, з'еднаємось. Хіба забула ти, як ми хистились он у тій леваді? А як я пісом намислив зірвати лекцію? І пам'ятаєш, як ти біля таблиці белькотала — „а” маленьке так відноситься до „бे” великого — і ми тебе відтоді „а” маленьким називали?

— Не варт минулого згадувати. Давнішне піш-ло — і йому немає вороття. Воно завіялось у яр — і там навіки спати вклалось.

— А ми його розбудимо!

— Не треба колишнє розворушувати. Воно за-черствіло, закам'яніло.

— Кривдні слова мовиши. Воно, Надійко, свіже.

Воно лише припало пилом — і не більше. А ми той пил гарненько здмухаемо.

— Не треба. Я ж такою вередійкою була. Я з тебе сміялася, а тепер ти ладен мене взяти.

— Надійко, я не гніваюсь, не кривдауся на тебе. Я люблю тебе. Щиро. Сильно. Я забув всякі образи.

— Ти забув — та люди пам'ятають. І на нас усе нападатимуть та на сміхи братимутъ. І розбудять про нас по всіх околицях.

— Вони вже й так бубонять — але на них я мало зважаю.

Впало з дерева зів'яле яблуко — і Надійка на нього з якимсь таким жалем подивилася...

— Отак і моя доля впала, і дзенькнула об землю, як маловартій мідяний гріш, — і закотилася кудись туди, де її вже ніяк не відшукати.

— Ми її знайдемо. Покличемо — і вона відклиknеться.

Мені стискається серце, дивлячись на її журубіду.

І я проймаюся до неї і жалем і ще більшою любов'ю... Нам же удвох так тяжко — чому ж одне одному не подати руку?! Удвох же легше пробиватись через життя буде.

— Бач, яка нам судилася доля, — вирвала вона мене з задуми. — Вона, Миколо, та доля, мабуть, помстилася над нами за те, що ми замолоду такими нерозумними були.

— А ти віриш, Надійко, в долю? — навманці, отак, щоб якось в'язати розмову, поцікавивсь я.

— Вірю.

— А у сни?

— Як сказати. Тепер не знаеш, де сон кінчиться, а де дійсність починається. Тепер усе зміщується.

Хтось неподалік косу мантачить, і коса дзвенить по-рідному, по-шкільному, по-колишньому.

І лящає мені у вухах із виспіву. Та як же не лящати, коли он ушикувалася на гілках пташня — і з щастя вигаласовує.

— Надійко, бачиш — птахи — парами, а ми розрізнені.

Я їй хотів іще сказати, що я, блукаючи повсюди, насмутився, і що вона насумувалася, нажалкувалася, бо не таку пару собі вибрала... І ще хотів сказати...

— І я за тобою затужив, Надійко, — якось нехочасти вирвалося в мене. — Я полоненик твій.

— Не ті роки, Миколо. Я не можу вже нікого в полон брати.

— Я відганяю роки. Скидаю з пліч тяготу десятків літ. Я кохаю тебе.

— Ми вже не ті.

— Ти з думки не сходила мені увесь цей час. Невже тобі самій жити не сутугувато?

— Ще й як!

— Поберемося. Я люблю тебе і, клянусь, не розлюблю ніколи. Я не баламут. Із чистим серцем звертаюся до тебе. Я хочу навіки з тобою поєднатись.

— Я мушу, Миколо, все розважити.

— Я люблю тебе! Нас було розділено, перегороджено морями, горами, долинами — але я всі перегорожі подолав — і ось дістався аж до тебе. І буду з тобою! Ти для мене понад усікі скарби...

— А які ж ти маєш скарби, що ти мене понад їх усіх вивищуєш? — і вона вже, кидаючи цей жарт, примирливо, доброзично на мене подивилась.

Я зніяковів. Вона мене спіймала. Я не маю жадних скарбів — але я не здаюся, я викручуєсь...

— У мене, „а” маленьке, нема нічого. Але коли б ти була моєю — це був би для мене найбільший скарб у моїм житті.

— Так ти лише говориш. Чи тобі постарілу, згор'овану потрібно? Йди собі — і гарніших, повряджуваних ти спіткаеш.

— Хай які й переякі мені зустрінуться — я на них не гляну. Я хочу тебе...

Вона поклала руку на стовпець.

— Бачиш, на стовпець спираєшся. Прошу тебе — візьми мене — і спирайся краще вже на мене. Я твоїм натомленим рукам поміч дам. Надійко, ми постарілися, горя зазнали — і з того порозумнішали, полюднішали, сердечнішими стали. Я вірю, ми склеїмо життя...

— Не обманюй себе, Миколо! Ані в тебе, ані в мене любови колишньої й краплі не зсталось. Все з часом перегоріло — і попіл у грудях тільки бо й лишився.

— Ми попіл обережно розгорнемо — і як не знайдемо іскри любови в ньому — то бодай на жаринку дружби натрапимо. І та жаринка нас живитиме.

— Дивно ти говориш. Невже я тобі не очужила?

— Ти мені ще близчкою стала.

Чи пощастить упросить її? Чи змилосердиться хоч наді мною?

— Надійко, не відмовляй мені! Не зашморгуй щастя нашого. Я прийшов сюди іздалека. Вір, знеохотилося мені скрізь, окрім цієї вулиці, жити-бути. Я не зледащів. Я селянський син — працею не гребую. Разом буде нам некепсько. Разом усе в дворі поладнаємо. Хату впорядкуємо. Дерев ще більше насадимо. І дітей виростимо...

— Чужих тобі.

— І наші будуть. О, як мені, Надійко, хочеться нарешті спинитися і оселитися! І до тебе душею притулитися...

— Ти думаєш, що пощастиль нам гніздо ізвити?

— Пощастить! Адже ми цю потаемність ще з школи в душі тримали. А так?

— Може. А скажи — поклавши на серце руку

— не жалість примушує тебе зі мною побиратись?

— Серце мене принукує.

Я наблизився, вона не відступала. Я її схилився поцілувати.

— Сусіди дивляться! — стрепенулася вона. — І на язики нас обох підхоплять.

— Виховуватись із нашою любов'ю не годиться. Хай дивляться. А хочеш — гайда від твоїх сусідів повтікаємо. Запряжемо коней, дітей посадимо — і вдвоконь чкурнемо в інше село. Поженемо доро-гою — аж земля дуднітиме. І одружимося там. Нал-лемо бочки оковитої, накличемо гостей, щоб вони за наше щастя все поспорожняли. І там — ми, що вже вишумілись, виказились, — тихо собі житимем. Ну, як Надійко?

Вона всміхнулася — майже так, як колись у школі. Тільки зуби вже колишньою білиною не сяяли.

Всміхнулася — і ламучим льодом захрустіла перепона, що нас відділяла.

— „А” маленьке!

— Микольцю!

— Ще зараз одружімось.

— Ні. У цю неділю. Так закон велить — для щастя у неділю руки одне одному подати.

У неділю... І згадка, що в цю неділю — я ж слово чести дав! — мушу бути в Чікаго на весіллі, мене окаменила.

— Надійко, у цю неділю я з тобою повінчатися не можу. Я слово дав... Я маю в Чікаго, повір, інше весілля...

— Я так і знала, що ти зі мною лише жартуєш. Клянешся мені — а з іншою до вінця прямуеш...

— То весілля не мое, а приятеля... Надійко, „а” маленьке, почекай... Не втікай від мене!

Але вона зникла в ранішнім тумані...

**

Сон покришивсь на скалки — і розсипався. Недавні чарівні привиди пухкішали, пухкішали — і розпадались. І ось уже зовсім їх не стало...

Я в стелю вступлю очі... Боже, яка несправедливість!

Коли б це справді не весілля у Чікаго — я б свою щастя, за яким по всьому світу ось уже понад двадцять років видивляюсь, бодай у сні знайшов...

А так...

О, навіщо той чарівний сон так немилосердно обірвався!...

ПІСНЯ

Невідрядні думки обсідали, тіснилися; як сполохані птахи, що не мають куди втікати, вони або збивалися та жужмилися в круг, або відскакували та розліталися — і все в нестяжмі билися об скроні і чоло, і голова розвалювалась із болю.

Анічичирк у хаті. І надворі насторожилася тиші. Ні, тищі нема. Хтось ніби зраненою лебідкою тугу розносить і розсіває. Хтось, їйбогу, каялиться-плаче. Хто? О, це Степанове серце, здається, одірвалося! Ні, надкололося чи надщербилося. Ні, ні, геть розчахнулося, бо хоче журбу свою повідати та — леле! — нема кому в лихій годині пожалітися.

— Війна на п'яти вже наступає. Просьма просимо тебе ми, чоловіче. Ходімо. По-широму радимо тобі: поки мoga — себе рятуй.

— Не напучуйте і не похоплюйтесь мені допомагати — нічогісінько не вийде. Якнебудь переживу і в своїй хаті.

Вони скрушно на нього видивляються, а він стоїть, непорушний, похилений та скулений, так ніби його заплішено по пояс у підлогу.

— Степане, подумай і до розуму прийди! Ти ж бачиш, що заколочується, і ти хочеш всього цього лиха скуштувати? Опам'ятайся! Ти ж не маленький. Молимо тебе ми, чоловіче!

— Не моліть. Я не піддамся на упросини, — і він вовкувато на них блиknув.

— Ти не січи очима нас, а слухай. Жінку й

діти поховав. І тепер ні роду, ні племени вже тут не маєш...

— Ба маю! Тут хата і земля моя! Куди ж від них утікати?

— Світ-заочі.

— На зламану голову. Піду невідь куди, а добро мое без мене за вітром розв'ється. Не можу.

— Яке там у тебе добро! Хата на курячих лапах — і більш нічого. Не можеш... Кажи ліпше — не хочеш.

— Звісна річ, не хочу. Краще, прошу я вас, не в'язніть. Які ж ви надокучливі!

— Ти не гнівайся. І не ображайся. Чого насумрився та набурмосився, як та з болота біда нечиста?! Чи ми тобі лихого раем? Тікаймо від війни. Он там за полем зараз же границя. Переступимо її — і бомби нас не зайдуть. Там тихо.

— Там чужина.

— Ну ѹ що? Сутужний час перетриваємо — і до гнізда повернемось. І все на добро вийде. Рушаймо!

Степана один у плече торкнув, і його надбрів'я перешарпнулося. І вінувесь здригнувся. І ніби переполошився. І стоїть якийсь нетямущий, тороплений.

— Га? Чого мене чіпаєте?

І нова хвиля думок, наче узлилася на нього, ще нав'язливіше кружляє-веретениться, і пожопливо пульсує кров у скронях. Іти? Богвість — куди? Кинути напризволяще все те, чим він до цього часу жив, чим переповнювалася вся його душа? — на таке не стачить у нього сили. Як же залишити хату, задля якої так ревно трудився, статкував — хату, де всюди, на підлозі, в кутках і невидимих закамарках поприховувались розтрощені сліди йо-

го роду і прароду? Ні, цього зробити він не зможе! Це ж його захист і притулок, де він і бідував, і щасні дні проводив — добро і горе щедрими пригорщами звідував. Тут від хто-зна якого часу його покревність ключилася, пускала парості і по всьому степові вrostала міцно в землю.

А скільки сюди, поміж ці стіни, він присогляшав людей на веселощі, на журні ради й... поминки... Тут, на порозі цьому, він із молodoю дружиною до благословення навколошки ставав — і до ікони й материних рук спрацьованих, покостлявлених прикладався — і з сердечним трепетом їх цілував.

І раптом — втікати! Злакомиться на чужину! Знятися й повіятися у бо-зна куди притулища шукати?! Опинитися не знати де?! Блукати-тинятися світами незнаними, а тим часом своя хата — щоб пусткою холодилася та бур'янами обростала?

Нізащо і ніколи в світі!

Та кожний кусничок рідного гнізда за це його прокляв би, і навіть он ті за іконою з клечальної неділі вже струхлявілі зела в проклятті розпоршилися б і полудою застелили б йому очі.

Степан, як сновида, переводить до порогу очі — і крізь горем зволожені повіки мерехтять йому розчинені двері, а поза ними — з вербового молодняку витиканий у два ряди тинок, що чомусь видовжується й видовжується і також загороджує йому на чужину дорогу.

— Чого він вагається? Що йому тут так тяжко покидати? Облущену піч і цвіллю оброслі, затухлі стіни?! Хібащо злидні зачаклували і не пускають його в путь?

— А спитай його, чого затявся?

Що? І їм повертається язик так кепкувати! Піч... що навіть ще не охолола, в якій ще, хіба вони

не бачать, допріває борщ! І її, ту піч, злушив не хтось чужий, а його ж діти, яких зла доля звідси так рано забрала. Ні! І все навколо тут не тхне — о, ні! — напрочуд пахне і чорним-житнім хлібом, недовареним борщем, і дубовим, грубо обтесаним столом, ослонами і навіть дорогим потом, що ще не вивітрився з одежі дітей, дружини...

— Ми тобі поможемо зібратися. Ну, разом усе спакуємо!

Не буде цього! Бач які! Підцьковують, щоб лагодився. Хочуть, щоб він похапцем настягав сякі-такі пожитки та й мандрував із ними. Та на саму цю думку в нього терпне в грудях, підкошуються ноги і тъмариться в очах!

— Не мучте ви мене! Рихтуватися в дорогу я не буду.

— Заради обідраного кубла хочеш занапастити своє життя?

— Це кубло — не абиціця, це моє життя! Второпали?

— Хай і так. І востаннє питаемо — не підеш?

— Не чіплайтесь до мене! Не піду.

— Ну й не треба. Потрібний ти кому! Помирай тут собі — і якнайскоріше.

Вони мнуться. Так бачиться, наміряються відходити. Степан, від них відсторонившись, очима у шибку вп'явся.

— Стьопо, може передумаеш? •

— Га? — і він наче не до них, а до когось на дворі промовляє: — Дивіться, а он вишня як рясно ягодами прибралася.

— Ти не викручуйся! Не мимри щось собі під ніс. Ясно кажи!

— Та я й кажу. А он той шпак, дивіться у вікно, той шпак — малий, плюгавий, що он тере-

биться на дерево, що дзьобом трутить лист, — він мене, як облупленого, знає. — Нараз крізь лагідну замріяність його очей просвічуються вогники. — А він, знайте, з неляканіх, він воює з горобцями — аж курить! І щоранку потикається у це вікно. Дзьобає-стукає. І я його з хліба крихтами годую, а він мені за це на всю свою мацюсіньку горлянку з таким заляссям „дякую” виспівує.

Степан, як надломаний, прихилився до стіни і обвів потъмарілим поглядом усе навколо. А тоді прямо вгруз, упнявся у напіврозчинену скриню — і пожадливими очима ніби перебирає в ній не одіж, а свою дорогу, прерідну і навік уже втрачену щасливу минувшину.

З лиця помітити, що серце, вкрай нагнічене журбою, знемогло його...

Десь здалеку гупонуло, а за хвилину загрімкотіло, і занепокоєні шибки з острахом задеренькотіли.

— Ходімо, Стьопо! Чуеш, бомби вже крешуть уподовж мосту. За годину-дві містечко в розорисько обернеться.

Степан стиснув кулаки — і здушив ними собі скроні...

— Нехай! — озвався глухим голосом, от так собі, щоб щось сказати. — Нехай обертається.

— Ти тут, чоловіче, гигнеш.

— Не страшайте! — і його пойняла злість, і він з-під лоба на них бликув. — Я горобець стреляний.

— Ми не страшаемо, а правду говоримо. Затесалася дурість тобі в голову — і ти її не хочеш визбутись.

— Не визбудусь.

— Ходім, бо пожалієш!

— Як вам так ніколиться — йдіть. Я ж залишуся.

— Це твое останнє слово?

— Так. Я все обдумав-зважив. І так рішив.

— І свого рішення не зміниш?

— Ні на йоту. Але... Ви мені немилосердно надокучаете. Ідіть з Богом від мене!

Степан затих. Помітно, що нав'язливі усвіщення товаришів не дають йому спокою. Він злусє в душі і на них, і на самого себе, і на все те тяжке-жаске, що тут навколо заколочується.

І він на одну лиш мить відчув, що, попри всі його слова рішучі, — він, властиво, ще не знає, на що зважитись.

Він туди-сюди крокує і б'є кулаком себе в чоло. Він засумнівався. Роздумує.

— Степане! Тобі не личить, як дитині, капризувати. Схаменися!

— Не мотлошіть мені душу! Від вас ані відбитися, ні відчепитися. Хай вам заціпить! — зопалу у нього вирвалось, і він, нетяга, пойнятий несамовитістю, лайнувся сороміцьким словом, махнув на них рукою і сів, обхопивши у відчай чупринисту голову руками.

**
*

Всі примостилися до столу...

Чарка одна й друга, а за нею й повна склянка самогону, настирливо запропоновані приятелями, Степана розбуркали і підбадьорили. І він тепер почутив у собі силу. Томливо потягнувшись, намірився був устати, але зашпортаався об лаву і замалим не гримнувсь на долівку.

Та хоча ноги й плутались — не слухались його — він відчував, що тяготу від серця мов хто рукою

відібрав; від рідини сморідної вона кудись відлинула-запропастилася. І злобне клекотіння в грудях неначе вщухло.

І тепер, так видавалось, уже думок і не було, вони також вичахли або затуманилися хмелем.

Степан тіпнув головою, так наче струшував із неї рештки всього учіпливого та тяжкого.

— Брр, тисяча пудів із плечей, здається, спало!

— А я не казав, що Степанове горе промине? Похимерував трохи — і, бач, стишився.

— Намогоричились — а тепер гайда в дорогу! Ну як, Стьопо, настроївся у путь?

— Погибелль його знає, чи йти чи залишатись. Спробую піти.

Взяли хватъкома клунки — хто скинув собі на плече, а хто просто так, під пахву втиснув — і вирушили з хати.

Степан наостанку замкнув на колодку пожолоблені часом двері, а потім поплескав їх так, ніби пестив свою дитину — і підбіг, щоб товаришів напоздогнати.

Ішло під вечір. Спадало-перекочувалося до небосхилу сонце, і жовтогарячі його відблиски пасмованими скісними смугами стелилися полем аж до лісочкa.

Квапилися.

Степан ішов останній. І розглядався на всі сторони. Яке все те, що він зараз минає, і до щемління в серці знайоме і водночас нове, якесь нетутешнє!

Он у чагарнику, осторонь, два деревця, дубки, — він іх ніколи, далебі, ще не бачив — угорі сплелися стовбурами, мов перехрестилися, і поскрипують — так ніби, з Степаном прощаючись, квилять-плачуть.

І наче вперше він оцією стежиною переходить. Край неї — де вона також тут узялася? — кущиться шипшина, пересотана диким виноградом, що раз-по-раз, нав'язлива, чіпляється за одяг. А он там на місцині, покритій блаватками та шпоришем, ховрах визирнув зі скринки; он він, розхрабрований, кумедно цапки випнявся — і, їйбо, чваниться, хизується, що серед степової вільготності живе-жирує. I раптом — диви! — воно, звірятко, схарапудилось і чимську шаснуло в нору.

Яке все прецікаве! Ходив-блудив же тут довгі-довгі роки, а такого чудасійства, здається, ще зроду не видав. Тільки тепер, коли, опинившися у скруті, змущений покидати все насиджене та напрацьоване, тепер, коли його літа відгалопували п'ять десятків, він усе по-новому спостерігає.

Диви, а он на гілці, що звисла аж на саму стежку, пташеня зненацька пирснуло тонесенько — і ось воно вже врізалося у голубу вись і виляскує на всі заставки — аж захлинається.

Степан — увесь зір — ані кліпне — і все панtrує за кожним його рухом. „Щасливе! — звернувшись до нього в мислях. — Будь хоч ти у моїх краях щасливе!”.

А ось три берізки, наче дівчатка-подружки, — теж новина! — їх тут наче не було?! — такі прихорошені вечірнім злотавим сонцем, повбиралися трепетливим листям, що ледь-ледь розхитується й шерхає — і стоять чепурні, вродливі, переходжим навдивовижу, мов би на женихів із-під ліска чекають.

А ген здалеку зозуля, як найнялася, дошкуляє Степанові. Вона, каверзна, розпустиувавшись, одно в одно повторює: „А там, де йдеш, добра тобі не буде, не буде, не буде!”. Степанові аж руки сверб-

лять грудкою її поцілити, коли б це вона не з-за кущів, а десь поблизу так зловтішалася.

— Переберемося на той бік, через річку — і ми вже врятувалися. Закасуйте вище холоші!

— Чекайте!

— От горе! Вже знову витребенькує. Думалось, що п'яний, як чіп, до безпам'яті, а він, диви, дурного свого розуму ще не втратив. І чого ж ще нам чекати?

— Не кричіть і не в'язніть ви до мене! Прошу ж вас, як людей, заждати.

— Лиши його. Цур йому! — зауважив хтось.

— Хай собі стовбичить, як мара, у полі.

Жагуча, непоборна сила змусила Степана обернутися.

Анітелень. Аж бринить у вухах від тихости. І легкий вітерець тіль-тіль перехиляє і обціловує посіви.

Степан причаївся і всім своїм еством вслухається... Та де там — тиші нема, він чує тисячоголосий шерхіт-шамотіння розшумованого поля, що млоїть йому душу. Та ще чутно звідкись, аж там із-за обрію, як страшко обзвивається гармата.

А в яру дівчата ідуть із поля і, на війну не зважаючи, витягують своєї пісні, — але також важкої та печальної.

— Охота їм співати.

— А що їм, окрім співу, лишилося? — Степан за них відразу заступається. — Хлопців їхніх забрали — то вони хоч співом собі вечори збавляють.

— Е, бомби та гармати навкруги вигавкують, а вони ніяк не втихомиряться. Нема кому їх палюгою уговтати. Хоч би замовкли.

— Тяжко їм. От вони тягар душевний піснею й облегшують, — і при цьому Степан наставив реб-

ром долоню до надбрів'я і видивляється і на село, і на лісок, і на посіви...

І знову думок хвижа налинула, і слізина наполегливо лоскоче око. І йому не по собі стає, його морозить. А серце гірше від вибухів гарматних діймає...

„О, утишся, серце! І погодися. І пусти мене, будь ласка, у дорогу. Хоч ти змилосердься надімино”.

„Тобі твоя земля від народження аж до сьогодні у знадобі була, ревно служила, а тепер ти її зрікаєшся - цураєшся. Це твоя відплата за її добро. Її на чужину міняєш. Ти там рятунку ждеш?”

„Я нізвідки й нічого не чекаю”.

„Я не хочу йняти віри, що ти все рідне зоставляєш”.

„Мушу. Ради Бога, мене за це не звинувачуй”.

„Бо буду винуватити. І тебе совість загризе”.

„Не гризтиме. Що я на цьому рівниниську нещасному ізвідав? Горе! Вона, земля, як упир жорстокосердий, вибирала з мене до останньої крапельки всі сили, а потім, жаднича, ще й передчасно поглинула моїх дітей і жінку. Я над нею, каторжною марудницею, у три погибелі спину свою гнув, а вона, невдячна, навіть шматка хліба із остюками скупилася мені дати. Завжди виканючував у неї милостиню на прожиття. Обідраній через неї ходив. Не вспію було облататись, як вона новими дірками вже мене винагороджує”.

„Ти так лише говориш, а у мислі своїй її цілуюеш”.

„Ні. Вона мене силувала, щоб я біля неї упадав та морочився із нею гірше як з боліячкою — і не день, не тиждень, а повсякчасно, від зорі і до зорі, цілісінський рік Божий”.

„Говори, а ти її таки без пам'яті кохаєш”.

„Я на неї ремствую!”

„Ти до неї прив'язаний душою”.

„Я відрікаюся її. Вона, гнобителька, мене визискувала, грабувала. Я до неї, дурень, пригортався, милувався нею, а вона мене злиднями у віддяку годувала”.

„У житті, як на довгій ниві, — всяко трапляється. А все ж таки очима її обіймаєш і цілуеш”.

„Ні, я іду від неї. І зарікаюся не повернатись”.

„Не вірю. Та кожний кутик, що оце лишаєш, запам'ятається тобі до смерті. Хіба кажу не правду? Глянь уважніше навкруги. Хіба звідусіль не задивляється на тебе щось невимовне, рідне?!”

„Ні. Те рідне мене зв'ялило, постарило і щастям'ю мою запропастило”.

„Ta навіть образ он тих на пагорбі хатин, що бовваніють з-поміж садків і що ти з ними не хочеш і попрощатися, не замурашив тобі по тілі?”

„Ні!”

„І не шматується твоя душа від спогадів?”

„Ністільки”.

„А тепер кинь оком за річку, за кордон. Чи твоя душа від тієї чужини не ние і не повниться чимось до болю тяжким-тривожним? Не забиває тобі віддих? I чи в тебе не леденіє кров?”

„Ні, ні і тричі ні!”

„Знай, утеча в чуже, незнане не ясне ніякого добра — лише нещастя”.

„Не вірю. Умовляй - ублажнouй — нічого не пособить. Я все одно втечу...”

Степан, сполотнілий, навколо розглядається.

I несподівано ним струсонуло.

— Що?

О, це товариш підбіг і термосить його за руку.

— Стъопо, чого ж ти став, як укопаний?! І блідий, як із хреста знятий. Не доберу, що на тебе інколи находить. Ну, настоявся, надивився — і ходімо. Вже усі, дивись, пішли.

— Гей, — гукають ті, що вже перебрідали річку, — чи не посліпли ви?! Чи вам життя не мите? Літаки, дивіться, за ліском шугають. Втікайте, бож вас там порешетять кулями.

Обидва рвучко піднесли голови — і рвонулися вперед.

Степанові клунок стусає у плечі, а він женеться і спотикається, і падає на груддя. А позаду, навздогін — чи то вчувається йому, чи навсправжки він чує?! — із села цявкає собака: „Куди? Куди?” А з висоти, де яскріє темною голубінню небо, туркає пташина: „Лови його, лови!” А трохи перегодом окремі оклики переходять у якийсь ніби клекіт, з якого Степан може розрізнати і скрип дубків, і одноманітне повторювання-кування невспищої зозулі, і шерхіт беріз — і навіть із цих строкатих згуків вибивається писк ховраха з нори і шелест шипшини, любовно переплетеючи виноградом...

„Тікаеш, тікаеш!” — не вгамовується зозуля.

„Тікаеш!” — скречочуть дубки.

„Тіка-а-а...” — шелевіють берези.

„Ой, тікаеш!” — квилять невтішно птахи.

„Тікає-ш-ш-ш!” — тишком-нишком скаржаться хліба у полі.

„У Сірка очі позичаеш і втікаеш!” — торочить безупинно зозуля.

І всі ті докори дужчають і дужчають — і ось вони, переплітаючись, наздоганяють і юрмою осідають Степанові на шию. Ще один крок — і згуки здіймаються у якийсь несуспітений галас, що опановує й насичує все поле і жбухає нелюдськи в ті-

м'я, а потім дрижанням по всьому Степановому тілі розливається.

Серце викалатує, підкошуються ноги, і він зриває клунка з плечей і шпурляє його з лютістю на землю. І долонями вуха затискає.

„Вертатися! — сяйнула йому думка. — Тільки повернатися. Назад!”

Припинився. Обводить круг себе поглядом.

— Ти сам біжи! — стогоном він попросив товариша, — а я не маю сили.

— Призапасись терпінням. Я поможу тобі. Спрайся на мене — і гайда! Перейдемо річку — і на сьомому небі будеш, бож війна тобі вже більше в очі не заглядатиме. Гайда!

— Я тут лишуся, тут, де народився! — гримнув Степан і жасними очима ріzonув супутника. — Прокрадайся сам. Іди. На тому ж боці тебе он наші ждуть. Лиши мене.

— Стъопо, нема тобі вже вороття. Схаменися! Повернешся — зробиш непоправну помилку, і за неї, згадаєш мое слово, прийдеться тобі каратися все життя або й накласти головою.

— Не присікуйся, не переконуй — марна справа. Біжи сам, поки не пізно.

Той мить яку повагався і нараз з усієї сили шаснув у посіви, а звідти у прибережні чагарі пірнув — і вже он-о стрімголов загнавсь у воду.

Степан відвертається од річки. І, ще сильніше здувши голову руками, туди-сюди зворухується тілом, а потім присідає і наслухує...

„Тікаеш!”

„А-а-а-еш-ш-ш!” — вже тіль-тіль продирається крізь щілини між пальцями.

„Ні, ні, я не втікаю. Умовкніть!”

І він на рівні ноги зривається і розпростирає, як для обіймів, руки.

„Хіба ви — хати, дуби, берези, ховрахи, жита, пшениці і зозулі — хіба не бачите, хіба своїм серцем не відчуваєте, що я заради ж вас спинився? Задля вас лишився. Дивлюсь оце на вас — і ви облегшуєте, заліковуєте мою жалем зранену душу. Дивлюсь — і від радості заточуюсь...

О, як я шаную — ні! — як дорожу вами! Бож мені пофортунило з вами жити, поталанило вас усіх пізнати. Я ж вами викормлений, випещений. Невже ви цього не знаете?

Я, далебі, до пуття не можу висловитись, як я усіх вас поважаю. Ось я ціплю зуби від утіхи, і мені очі розпромінюються і палахкотять від щастя, а в грудях у мене буржає від радісного стугоніння, бо ви зі мною, а я з вами. Чи ви не примічаете, який я єщаємий? Примітьте, коли ласка ваша.

І простіть мені, що я, на хвилину зневірившись, пробував був від вас утікати. Хотів був у чужині спасати свою грішну душу. Такого більше не трапиться. Заприсягаюся чим хочете на світі, зарік даю перед небом і землею, що такого вже не буде!

О, дорогі мої, коли б мені дано було плечі ширші за видноколо, навіть просторіші за віддалу, що стелеться між сходом сонця і заходом, — я б тими плечима припав-приплюснувся до вас на знак моєї непідробленої, ширисної відданости вам і мому гніздові. І коли б мені пощастило мати слова — гарячіші від розжареної криці і свіжіші, прохолодніші від води джерельночистої, і сильніші від небесної молитви, і ваговитіші від найурожайнішої осени, і водночас такі легкі, як легкий на руках батька тягар рідної сповитої дитини, — я б тими словами вас усіх обхорошив. І коли б я мав серце — глибше і місткіше за найбільшу долину-полонину — я б

у те серце вас всіх, обцілованих мною, по рядочках уклав-порозміщав”.

Він обтирає густо зарошене лицє і до села прямує...

А з-поза городів,чується, хтось нашкварює на гармонії якусь печаль...

А з іншої сторони чи то спів, чи то квилення — сумне-сумне, тягуче...

А здалеку, з-за ліска, постріли з літаків відзиваються.

— Цьох-цьох-цьох...

А з яру ще тягосніше вітром переноситься, перекочується:

Ой у полі три криниченьки,
Любив козак три дівчиноньки —
Чорнявую та білявую,
Третю руду та поганую...

„Ні, трьох я ніколи не любив! — і він сквапливо висмикнув кущ жита з коренем, до якого грудочки землі поналипали, і до грудей притиснув. — Я не таюся, я перед усім світом признаюсь — кохаюся лише в одній. І я їй вірний, віddаний. І з нею мені судилося вік вікувати. Ніяка друга, ніяка третя, тільки одна - єдина - дорога. Чорнява. Ти. Ти найкраща для мене дівчина, і світ я обходжу і очі видивлю, а такої чудодивної, прекрасної, як ти, ніде, їйбогу, не знайду. Ти повна принадності та зачарування, розрадницце і годувальнице моя. Ти найпотаємніше і невикорінне уподобання мое. Ти зілля п'янке, невиснажне полуум'я, невичерпне закохання мое...”

Що чорнявую з душі люблю,
На біляву залищаюся,
А з рудою-препоганою
Хіба піду розпрощаюся...

„Нема мені з ким розходитись. Аджеж усі мої залицяння-упадання до одної — до чорнявої стеляться. Істинно, її в своєму серці я лелію. Вона заволоділа мною, взяла в полон мое життя і мої помисли. І доти вона в моїх думках перебуватиме, доки сонце і кров у жилах мене грітимуть, доки мої ноги мене носитимуть. Я нею пишаюсь, з нею раджуся. І до неї лащауся, і пригортаюся, і від неї із дня на день наснаги набираюся”.

— Цьох, цьох! — із-за скучерявлених хмар де не візьмись — вихопивсь! — літак, і кривуляє по небі, і ось уже над Степаном гурчить, і на нього вже згори смертельно нахваляється. — Цьох!

— Ви! — і Степан, примруживши очі, шарить ними в блакиті. І озлоблений, як безумився, грозить кулаком і швиргає прокльони. — Ви! Диявольське насіння! Чого ви тут кружляєте?! Що ви тут згубили? Це ж земля моя — не ваша — трутніви трикляти!

І він, ще й досі тримаючи в одній руці кущ жита — другою підхоплює із стежки грудомаху і з нестяжним криком жбурляє нею вгору.

— Звідкіль ви сюди поналазили! Пропадіть ви пропадом, зайшли звірі-нелюди!

— Цьох-циох! — ляснуло дріботливо ще раз на землю.

А гармонія, здається, аж з-під самого призахідного сонця по-своєму смуток виливає...

А зозуля своєї...

І дубки сплетені наче чутно; скрип-скрип...

І в селі песя ніяк не вгамується...

І над усім цим шириться-розпросторюється дівоче, журливе:

Половина та й садів цвіте,
Половина обсипається...

І таке ж осамітнене, осмутніле:

Одна пара та й вінчається...

А другая розлучається...

„Ні, хто вірно до кого прихиляється — того не розраєти. Той обов'язково побереться. І я ніколи з тобою, чорнява, не розійдуся. Я приготований тебе шанобливо в обійми взяти і своє серце з твоїм з'єднати. Я з тобою заручуся, вродливице моя. Чуеш? Будеш моя заручена і від мене неодлучена. Не ймеш віри? Я хочу ось зараз, ось у цю хвилину з тобою під вінцем стояти. Чуеш? Ощаслив мене на довгі літа. До смерти. Нехай же цілий світ перевертается та розлучається, — але не я з тобою...”

— Цьох-цьох!

Степан сперш відбороňався від небезпеки жаскими виклиняннями, а тоді ще раз згріб грудомаху і шпурнув у небо.

— Щоб ти, гаде, там угорі пломенем пойнявся — і на землю не цурпаллям, а попелом опав!

— Цьох!

І Степан зойкає. Заточується...

І обличчям вивертається у височінь. І туди-сюди перехиляється... І йому плавом пливуть поля, що ось уже коловоротом кружляють і підстелюються під ноги, не даючи й кроку ступити. Він пробує рухнутися вперед, а житні колоски перегорджують йому стежину, а потім його всього захоплюють у вирву — і повертають, і крутять ним — і повз Степанові очі мигкотять лісок, берізки, хати — аж врешті він заплутується у цій рухливій тисняві — і хоче вирватися з неї — і з розгону стикається з червоним-червоним сонцем, що обплює-вдаряє і валить його навколошки на землю...

І все навколо воднораз до невпізнання змінилося. Темінню густо засклепилося.

І урвалася пісня з яру...
І замовкли птахи...
І вітер перестав скрип дубків носити...
Навіть зозуля куванням своїм похлинулась...
А сонце, що зайнялось на обрії, у кружало
чорне обернулось.
Степан раз-вдруге перевернувся — і заспоко-
ївся...
Він припав щільно обличчям до землі, наче
цілуючи її.
А вона, земля для нього найдорожча, порош-
ною смужкою навіть осіла на очах і втиснулася
йому навіть помежи губи.
І був він сірий-сірий, як усе навколо нього.
Він від землі кольором не відрізнявся, він, так
здавалося, з нею з'єднався...
Руки розкинені, він ними ще засягав, так наче
ще хотів власкавити, погладити два колоски, що,
зламані, стигли в смутку біля його долоні.
А чоло йому обляг, як той вінець, кущ ним же
вирваного жита...
І все кругом нього простягнулось — і занишк-
ло... І німусе...
Все чорно-зелено-сіре...
Лише вицвіла, аж біла бадилина, що її Степан
пригнітив грудьми, ледь-ледь почервоніла.
Від його великої любови почервоніла...

МІШЕЧОК МАКУ

I.

Старий наслухує. Здається, окрім нього, духа нема в хаті.

А надворі дощує. І краплі, що по шибах спливають, під'юджують, наштирюють його до невеселих роздумів. Крізь заплакані вікна він бачить, як завихрилося в дворі опале листя — і понесло його прямо в двері, і воно клямкою забарабанило, так ніби проситься в гостину. А за хвилину простуго-ніло в комині, і ось уже завиває, нуртує там, як нечистий в греблі.

Нестерпуча нудьга оповиває.

Що... що він збирався зробити? Але хіба припам'ятати, як коловоротяться, сotaються думки — щось скресає в пам'яті і зараз же згасає — і йому тяжко будь-що в голові затримати.

Знечев'я навколо оглядається. Навколо все ліхеньке, зношене... Так, так... Та тут і сліпому можна примітити, що не лише він постарів, а й все біля нього сивиною вкрилося. Покосилися стіни, поріг стерся, зчогався, а ослін у куті так довго на одному місці вистояв, що аж в долівку вгрузся.

І сволок сточився — і осідає, і просто нагнічує додолу. Він одводить очі вбік — а йому назустріч старезний, спорохнявілий берест, як павук той велетенський, розчепірює своє усохле гілля і наче у вікно погрожує.

Бересток... Колись був лопушистий, коренистий, а тепер із нього протрухлий кістяк тільки й лишився, що із дня на день усе чекає, як негода його за груди візьме й шарпне, і вздовж городу ницьма положе.

А як все бур'янами заросло... І вже геть розладналась із вулиці огорожа... Вглядається у сусідів двір. Там топиться, і звивисті хвилі диму стеляться понад землею. І отак, як той дим, клубочаться його думки.

Анікогісінько тут коло нього. Роки вилюднили хату. Було колись тут гамірливо, а тепер тільки шарудять миші, що, розхоробрившись, вже й біля нього без страху пробігають.

Один серед чотирьох стін. Заради чого, за які гріхи йому на старість таку дошкульну самотність доводиться терпіти? І де? Серед усього того, що злиняло, зносилося і підтопталося, як, врешті, і він сам. Він незліпше того берестка, що чекає, коли його вітер на землю повалить.

Ослаб. Неміч щодень більше й більше горнетиться до нього, і він вже, далебі, знемогою опутаний. Вже й не ходить, а тягне ноги й нидіє по світі.

Де він задів палицю?

Таж он перед очима, а вже й не примічає!

Сперся на оціпок і, перехильцем добравшися у кут, сів на покуті. І грудьми на стіл наліг, а лицем прихилився до стіни.

І сидів так довго — аж урешті з ослону опустився і приколінівся перед іконою.

— Постарівся... Знемощів... Мабуть, пора. Да-руй провини! — і шорсткими долонями обтер обличчя. — Вже не живу, а гибію. Недуга. Сил катма. Сам же бачиш, що мені не з медом...

Він звів очі, і йому примріялось у потемках, що лик з ікони до нього схиляється.

— Розуміеш бо мене. Збезсилився дорешти — і прошу, або пошли її, щоб мене взяла, або сил додай, щоб далі жити. Бо так, як оце тепер, я вже не можу. Скажи їй — коли і як завгодно хай приходить — я не прожену її від себе.

Він висловив бодай частину того, що відчував. Не приховати ж, що внезаміту наближається. Лежати тяжко, ходити важко. За ніч заледве на годину очі примкнув. Усе передумував, снував думки — але вони щось не в'язалися, все чомусь переривалися. Нацо таке життя?

Біля печі гримнуло. Кочерга зсунулась і впала.

Не інакше, як миша забралася туди і її потрутила.

Ні, ні! Та де! Ніяких мишей там і нема. Це, напевно, там вмостилася вона. Дармащо він там нічогісінько не бачить, але крижаний її погляд на собі звідти він відчуває.

— Нічого не враджу, — кидає він у кут, до печі, — ти вже засіла там. Еге-ге, не приховуй, у тебе виплодилася гадка мене забрати. Чи не правду я кажу? Що ж, мушу коритись твоїй волі, бо бачу, що всі мої дороги хоч-не-хоч скеровуються якраз до тебе. Ну, ну, не ховайся, вилазь із схованки й зближайся! Не церемонься, знаю, що хочеш простромить косою. Або кістлявими руками хочеш взяти. Ними цупко обхопиш мою шию — і випорснуги з них уже мені не вдасться.

Він жартливо погрозив у кут скоцюбленим пальцем:

— Е-е, жмируктка, скнара — все гребеш у свої темні хороми — і ніяк ще не наситишся. Ховайся, ховайся там поза кочергами — хіба я не знаю, що ти щохвилини можеш звідти вийти, щоб перед моїми очима показатись.

Вітер далі в комині казиться — і від того шалу попіл у печі розпорошується...

— Ага, вже порпаєшся в попелі, а впораєшся там — вийдеш, щоб зі мною стрітися.

Він ще щось мурмотів — і так затих, бо потовпились уривки спогадів і затяли мову...

Років десять тому це трапилось. Раз зліг він у постелю. І тоді вона — тут як тут — не забарилася в хату навідатись. Попервах десь оподаль від нього стояла, а потім заповзла у запічок і все скрадливо звідти визирала. День і ніч стріляла на нього своїми запалими очима. Десь zo два тижні снуvala на нього згубні думки. Але нічого в ней з того тоді не вийшло. Він був тоді сильнішим, кремезнішим — і вона не годна була його здолати. Він тоді зібрав усі сили, зірвався з ліжка і сказав їй прямо в очі: „Опочивати мені, небого, ще зарано. Іди від мене!” І тільки но вона спробувала була його обняти — він брязь нено! — і вивільнився із її обіймів.

А чи тепер вирветися?

Навряд. Йому, зостарілому, схиреному, тепер ні відбитися, ні відпроситися...

— Ну що ти скажеш? Унадилась до хати і тебе вже мені оце не відігнати. Еге?

Надворі начебто трохи втихомирілось. Ще дoціло, але вітер прищух. І навіть сонце раз-другий штурлянуло променем — але ось його хутко хмари проглинули — і знову вже насупилося.

І знову старого у притъмареному покуті майже не видко.

— А може б ти ще почекала трохи?

Так хочеться йому ще дітей побачити. Кличе їх кличе — а вони десь баряться. А тут цій невисипушій, загребущій все ніколиться. Заповзялася —

і кінець! — його небавом із світу звести. Все приспішує до нього.

— Почекаеш?

Еге, в цієї ласки не допросищся! Пожадливість її усім відома. Вона хоче все зразу. Така не звикла ждати.

Хтось наче на горищі вовтузиться, гупає. І віконниці риплять. Це не на добро. Це, мабуть, та скістлявлена під'юда перебралася сперш на горище і там товклася, а потім махнула під вікна, щоб через них на нього чигати.

Він зворухнувся — і щось тріснуло. Він спересердя по ослоні кулаком ударив.

— Ти вже ось де! Назирці за мною ходиш. Була де — і опинилася тут. Чую, чую, недалеко ти — рукою подаси — й досягнеш.

Він на обидві долоні поклав голову — і втишився, наче задрімав.

І мариться, що дітей в хаті повно-повнісінько. І на руки старому лізуть, і за вуса скубуть, на плечі йому вмощаються, а те за сорочку вчепилося, а двійко халамидників за холоші тягнуть, на коліна теребляться, а він їм усім із радісною запопадливістю дає раду: згрібає їх усіх пестливо, бережливо собі в жмені — і підносить їх до неба. А тоді підкидає по черзі їх усіх угору, а небесний доброспад покриває їм голівки — а він грається ними, грається, як м'ячиками.

Вітер прочинив сінешні двері.

Старий з дрімоти прокліпався і бликнув незначливо до порогу. Вона, так видко, повсюди шниряє. Прямо від неї хата тісна. Куди не поткнися, де не сядь — і вона там уже опиниться. От напасть! Все з хати гоже, добре повибиралося, а вона, бач, лиходійка, ніяк не хоче звідси поступитися...

Він дивиться на руки — так ніби на них хоче побачити крихіток своїх, яких він тільки що спросоня підкидав...

Хоч би то їх діждатися. Хоч би дочекатися...

Може заради них таки попросити її, щоб трішки почекала.

— Hi, ні! Ніколи! — гrimнув він до порогу. Ганьбитися упросинами ніяк бо не годиться. Та як до неї не примилюється — апчхи тому всьому ціна. До неї не підсобришся. Вона, чорну одежу нап'яливши і косу згрібши, вона, оця святенниця, хіба послухає чиєсь просьби?!

Аякже. Він знає, що вона бо, химородна, зразу ніби й змиlostивиться, попустить, а тоді підскочить і скрутить. Отож — не варто з нею воловодитись — хай їй грець та всчина!

Повз вікна просір'ли постаті — і квола тінь пробігла хатою. А йому відразу відалось, що то не люди йдуть — то вона, тільки вона повз вікна шмига, кидаючи на шибки від себе тіні...

Сидів. Тремтів огник коло ікони. І так само тремтіли, борсалися його думки...

Аж ось на стіл упала крапка олії із лямпадки.

І старий ще раз пошукував угорі очима допомоги.

— Вона прийшла. І від неї не відкараскатись. Та мені від неї втікати вже й не треба. Але... Прощу... Віджени її на день - на два... Діти ж прийдуть. А побачу їх — хай тоді бере в свої лабети. Га? Віджени, благаю!

Застукали дверима. Жвякотить у сінях. „Чоботи в гостей он які мокрі, — подумав старий. — Дощ, виходить, пронісся добрий”.

— Заходьте.

Це вони хіба навідуютися, щоб упросити його вийти з хати. Чи треба йому розгостюватись? Не хоче він покидати самоту.

Бо він увірував, що скоро-скоро вона візьме його — і цієї віри ніхто в ньому не захитає.

Він скаже гостям, як колись казав сільський красномовець отець Кирило: — „Браття, — майже співав темнорясник своїм тоненьким голоском, коли часом бував під легким хмелем, — браття, конечна моя ціль — померти. Скоро, чую, мій життєвий кораблик перевернеться — і я вихлюпнусь із нього!” Отак і він сусідам мовить, бо втриматись на кораблі вже йому не вдається.

2

Їх троє стали вряд, а він із покуття й не рушиться. І вони з нього, а він із них у сутінках очей не спускають.

Аж врешті наймолодший гість — розхристаний, з покуйовдженою чуприною — мнеться, а тоді виторопнем дивиться — ясно, збирається щось сказати.

— Діду... Того...

— Ну що, кудланю? — нарешті, трохи повагавшись, дід приязно відмовив і підсміхнувся. Видко, видко, до чого все ведеться, чого поріг хати обивають. — Не топчися, а зразу з'ясовуй. Що на серце сіло?

Троє, позасмучувані, без запросин, на край ослона поприсідали — і по їх обличчях не тяжко було здогадатись, що їх якась біда напала.

— Діду, — і наймолодший зірвався на ноги і, далі нічого не сказавши, так же швидко й знову сів.

— Що тебе, сину, марудить? Жалійся, жалійся — може я тобі й облегшу душу. Чого принесло до мене?

— Та он, діду, погода як наприндилась, — і

зашарівся, бож не приховати, що не це він збирався викладати... — Сонце лише блиснуло — і знову замжичило і тума насунула... І... кури чомусь вигибли в кума Кирила. А його кінь, отой ясногнідий, хто-зна куди завівся. Ніяк не відшукають...

І — мовчанка. Та згодом сусіда, вже літній чоловік, підсунувся до старого — і при тому рушив із столу краєчок скатертини — мабуть, для того, щоб господар, що все сидів і вдивлявся кудись у стелю, звернув на нього бодай якусь увагу.

— Ви не слухайте, приятелю, що той кудлань вам вимудровує. Він встиг наговорити сім мішків гречаної вовни — і всі неповні. Ми прийшли задля чогось іншого. — І вже бадьоріше, з удаваним панібратством повів мову: — Як живете-маєтесь? Чи, може, як то кажуть: „З горем пополам — хай так не буде ані мені ані вам”. Авжеж, що так?

Старий лише блиknув на сусіда — і той блик недвозначно промовляв, що такі баляси під цю пору недоречні.

— Нікудишні в мене справи, — і старий закопилив губи з невдоволення. — Напропад усе йдеться.

— Вигадуєте! То все з того, що ви серед чотирьох стін замурувалися. Чому кроку з хати не ступите?

Хотів був відповісти, що він сидить і на неї чекає, і вже втомився виглядати; що вона скрізь у хаті появляється, і навіть ніхто інший, а тільки вона прижутила його оце до стіни присісти. Та замість слів тільки відмахнувся. Йому вже наперед відомі сусідські розради та потішування — мовляв, це він, старий, уроїв собі таке негоже в голову — нічогісінько поганого з його хатою і з ним самим нема, що надаремно він собі думками голову ламає

і дарма її чекає, бо втомиться докраю, а її, кістлявої, таки й не діждеться.

Отак точнісінько вони казатимуть — та ще й присягатись будуть, що в усьому їхня правда, а він, немічний, самотній, обов'язково хибну думку має.

— То що, приятелю, не хочете зі мною словом перекинутись? Гнівайтесь - не гнівайтесь, а я тверджу своє: не варто вам висиджуватись. Чого між людьми не показуєтесь? Що, на сусідів сердитесь? Чи хіба ще гірше — з усією вулицею розмирилися?

Старий не стерпів уже всіх цих розпитувань.

Він встав і з палицею в'ялою ходою потупав до печі.

От напалися!

Скільки їм уже говорив, що він ні з ким не гнівався і гніватися не збирається, що він усіх любить — і ніяк не хочутъ йняти віри.

Е, нанесло їх всіх сюди, щоб тільки йому допікати! Не подобаються ці непрошені відвідувачі. І чого напосілися? Прийдуть і торочать все одне й те, що він уже не раз вислухував.

Чого він не виходить на погутірки? Бо не хоче — от і замкнувся в стінах, і не показується на вулиці ані в дні неділешні, ані в будні. Нехай собі збираються, розважаються, бесідують — він уже ні гуторити, ні заспівувати чи підхоплювати пісню ніяк не всилі. І без Гриця вода освятиться. Хай наспівуються та наговорюються — але без нього.

Він приготовляється до спочинку. Сяде біля столу і, ждучи її, виговориться та вижаліється іконі на свою самітню долю. Нехай залишать його самого. Йому краще наодинці. Що з того, що сусіди питаютъ, де він пропав? Йому байдуже, що вони за ним розпитують та в гості закликають. Його мало це турбует. Що він породичався з тими людьми, що мусить раз-у-раз на їхні очі появлятись?!

А потім — яку користь ті походеньки дадуть йому? Що він на вулиці нового почує? Знай одні і ті, зжалься Господи, розваги. Одні обмовляють других, вимудровують одне на одного всілякі небилиці, інші напідслухи вхитряються — і потім потайки почуте-побачене розтеревеноють усій юрбі — і всі навалом, сліпма поближче рвуться, щоб про всі подробиці якогось неславного випадку довідатись. А ще інші денно-нічно п'ють, а потім, розледащілі, вулицями бродять, кожному сучаться у очі, нахваляються, розмахуючи кулаками.

Це не вулиця — позорище. Навіщо ж йому на старість ще це здалося? Та й коли молодшим був — на такі погулянки рідко показувавсь. І тому вигодував дітей, господарство сяке-таке завів. А як діти виросли, або, як покійна дружина все казала, у пір'я вбилися, він їх усіх не з голими руками у світи пустив.

Отож бо! А коли б швендяв по вулицях — напевно б із торбою христарарадничати попід хати пішов. Бо, звісно, недбайливому, гульливому хіба достаток сам у хату піде?

— Отже, як, приятелю, не хочете через поріг своєї хати переступити? Не хочете на вулицю?

— Овсі ні! — запально відмовився. — Я, без сорому казка, вже й забувся, як ті ваші зборища й виглядають.

— Згадаєте мої слова — підете, побачите, як вирує життя, — і вичуняєте.

— Еге, вичуняю! Навіщо голубити марні надії? Не справдитись тому, що ви мені з доброго серця зичите.

— Ходім! Люди вам хочуть вклонитися.

— А я не маю сили вже відкланюватись.

— А найперше підемо у мою хату. Полюбуетесь на моїх двох ясноволосих пузанців.

Знов відповів відмовою. Нащо на чужий рід надивлятись, щоб у самого ще більше душа щеміла? Свої, рідні, порозбігалися — і не хочуть старого відвідати, а він чужими дітьми тугу за сім'єю збуватиме?!

Тroe гостей розглядають хату — так, наче в якому кутку хочуть знайти знак, що вкаже ім, як із старим зав'язати розмову, як з ним дійти згоди. Його, затягото, тяжко до чогось прихилити. Сердитий він, напирскливий — щось скажеш не туди — і вже він із злости міниться.

— А мух у вас, діду, нема, — наймолодший ще раз пробує свого щастя. А ну ж усмирить бо старого. — А в нас їх повно.

— Мої повиздихали. Два дні в хаті холод собачий був — і вони всі щезли.

— А юсти маєте що?

— І юсти є. І ходити в чому маю.

— От бачите, — вхопився за цю добру вістку літній сусід, — всього подосталь маєте, а вередуєте, самі в себе хвороби вмовляете. — І знову пробує жартом улеститись до старого. — Мабуть, ви сьогодні встали не на ту ногу.

Він змовчав — тільки оціпком долівку покопирсав.

— То не підете?

— Ні. І більше нічого не скажу. Квит!

От і нічого й не вийшло. Вони, троє, перед тим, як прийти до старого, стільки передумали, стільки хороших, утішних слів наприготували — і ось! — і частину з того всього не виклали, як господар майже вже показує ім на двері.

Чогось набундючився, наче вони йому щось уразливе сказали. І як до нього вже підступати — Господь знає. Ні добротою, ні побратимством, ані навіть улесливістю його задобрити годі.

А може на побрехеньку вдатися, що вони її вимудрували, йдучи сюди? Може оповісти, що вони принесли листа, написаного з міста комусь у село — кому саме — вигадати легко — і в тому листі є згадка про те, що вся сім'я старого поспішає вже до нього. Старий однаково недобачає — і листа як слід не прочитає, а в сказане може й увірує. І може з того розворушиться, підсиливтися, подобрішає.

— Приятелю, сусіде милив, — зразу з моста в воду почав літній сусіда свій задум у дію вводити, — а ми ще й не сказали, чого, головним чином, оце до вас загостили.

— Е, прителіпалися, щоб мене трохи подражнити.

— А й помилилися! Я маю від своєї сестри Олени з городу листа. Ось погляньте, — і з-під сорочки вишарпнув засмальцюваного папірця. — І в ньому вона згадує і про ваших синів та дочок. Пише ось, що вони до вас десь небавом і прибудуть.

— Обіцяють вони таке мені вже з місяця на місяць — і намарно. Попусту лиш обнадіюють.

— Але ось чорним на білому зазначено...

Старого стрепенуло. Хоч би... Добігає його життєва стежина — хоч би на кінці її, ще перед тим, як вона обірветься, побачитись із своїм корінням.

І він вихоплює з рук сусіда папірця, наставляє його проти світла, тоді вглядається — але рядки то розплігуються, як зайці з галевини, то розлітаються, як табунець горобчиків — і він з цього писання заледве міг розслебезувати лише два-три слова.

— То ви, сусіде, той... Справді, ваша Олена так про моїх пише? А не брешете? Ви ж, знаю, брехати мастак.

— Охота мені, приятелю, вас у блуд уводити. Бачите, ви, як та бросната деревина, на якій хто-

зна стільки гарних гіллячок із бруньками пороз-
росталося. Таж вашого роду в пам'яті не перебрати,
і ввесь він ось як насуне в хату — не буде тоді де
ані протиснутися, ні протовпитися.

— Що з того, брате, що моєму роду не буде
переводу — коли я нікудишній.

— Ого-го! Вигадуєте! Нікудишній?! Як побачите їх — і ще як змоцієте. І тоді поневірятися насамоті вже, їйбо, не будете. Ох і як понаскликаєте дітей з усіх кінців — а хата у вас, слава Богу, велика — і тоді не житимете з ними, а розкошуватимете. Або з села до них у город переберетьесь. І там у палацах дочкиами-синами пишатись будете. І внуками перед городським добірним товариством чванитись почнете. Уявляєте — оце вже й до зими йдеться — і ви всіх своїх карапузів за руки позбираєте і в перший сніжок, такою свіжо-запорошеною доріжкою по парку з мармуровими статуями таким гордовитим півнем походжатимете.

— І це все так у листі написано?

— Майже все. Навіть і дещо більше...

Старий на хвилинку прояснів, але зараз же на його лице похмурість знов набігла.

— Та воно так, але... Діти ж свої власні сім'ї мають, у них свого горя вистачає, а я їм ще мороки добавлятиму. Ні, сидітиму й вмиратиму самотою.

Знову свое. Тут уже не то живій, а й кам'яній людині може терпець урватися. Вони йому, як тільки можуть, все хороше, зичливе вишукують, а він до свого, смертельного, усе чіпляється. Вже з якої сторони до нього не пробували приступати — без наслідків.

— Упертий ви, приятелю. Не подобаетесь, даруйте на цьому слові, ви мені.

— Що ж — жалую, але пособити цьому ніяк

не можу. Кажу, що думаю, прямісінько у очі. Але... хіба ви зрозумієте?! Ви... — і тупнув ногою, і цим недосказом сперечатися й закінчив.

Гості знехотя збираються відходити.

— Ну що ж — бувайте здоровенькі. Що ж ви оце, як ми одйдемо, в хаті робитимете?

— Сидітиму і її ждатиму. Вона он там, — і вказав на кочерги, що їх уже вечірній протемінь встиг поснувати сірим густим серпанком. — Там закублилася і нетерпеливо на мене позирає.

Троє мовчазливо вп'ялили в кут очі, а потім здвигнули плечима.

— Ви справді, діду, — це наймолодший із деяким острахом у голосі зважився слово зронити, — справді думаете, що вона отам осіла?

— Не лише так думаю, а й вірю. І я навіть бачу її очі. І вона, капосна, ними нашпилює мені всю душу.

— Приятелю, даремно переклопочуєтесь, — це вже літній чолов'яга озивається. — Ви ще, згадаєте мої слова, переживете всіх нас. Ви ще проживете ого-го років скільки!

— За день-два мене не буде.

— Переборщуєте. Вам долею ще довго-довго ряст топтати судилося.

— Співайте, співайте, а я знаю своє!

— Присяйбі, житимете! Отож, давайте її, кляту, з вашої хати виженемо.

— Що? — і старий полохливо в кут мигцем бликає. — Що ви плетете, сусідо? Краще умовкніть.

— Не вмовкну, а повторюю: гайдя її проженемо! Ага! Відчинимо спершу навстіж двері, а тоді у хаті як затопчемо, як загупаемо — аж стеля ходором піде, аж шиби дрижатимуть. І вона, трясучи кістьми, так надвір і вишурхне.

Старий без руху. Наче закоцюбнув.

— Що ви дивитеся на мене так по-дивному?
Певно — уразив вас, чи що?

— Пусте, сусіде, мелете.

— Чого сплохували, приятелю? Підійміть гордо голову! Кого ви злякалися? Це півбіди, що вона з косою — а ми гуртом до неї прискіпаемось. Силою її візьмемо. Потилишниками почастуємо — і виженемо. Витуримо так, що тільки порохнява з неї повістеться!

— Тут перебендювати, сусіде, не годиться, — і старий сплюнув і непохвально, ба навіть аж переполохано закрутів головою. — Ні, ні! Жарти пріч! Чи ви при своєму розумі? Ви їй, всесильній, хочете противитись?! Не накликайте біди на себе. Вам краще треба їй повинитися.

— Так ви гадаєте?

— Безсуперечно! — і в старого зашарпалися зморшки на чолі — знак того, що він роздрочений таким сусідським, далебі нечестивим, нараюванням. І він презиркувато глянув на сусіда — і тут ще більше розгнівався, бо йому звиділось, що той при цих жартах ще й зуби поскалює. — Ви, сусіде, мабуть, чимсь зачумлені або просто з недорозуму таке верзете. Як таку свавільницю, яку ніколи ніхто ще не зборов, подужати?

— А подужаем! Коли не будемо перед нею ницьма падати, не будемо її страхатися — ще й як здужаємо. Замість нидіти, нити — ану тарахнемо кочергами, ану гармидеру в хаті наробимо — і вона заткне вуха і звіститься.

— Говоріть-балакайте! Безщасна, сіромашна ви людина. У вас у голові все поперемішувалось. Ви, мабуть, хлебеснули оковитої, що таке недоладне

мелете. Хіба ж можна до такої міри язикові давати волю?

— Ви не знаєте мене, приятелю. Я її ще й кулаками почастую. І ви їй не потурайте. Вона на вас спідтишка зизом лупає, а ви їй коцюбою шарніть помежи очі. Сміливішим будьте — і здоров'я до вас прибуде. Бряznіть горем об землю — і до мене переходьте. Житимете в мене, доки ваші прибудуть. А її лишіть у пустій хаті гибіти. Вона тут стовбичитиме і стовбичитиме — а тоді їй надокучиться, і вона звідси кудись інде поплентастеться. Зодягайтесь й ходімо!

— Ни.

— Ну то Бог з вами. Ми відходимо. Я вже пробував витягти вас із хати і так і сяк — і цього досить — більше вже старатися не буду. Йдемо. Ми вже намерзлися у вашій хаті. Ще тільки початок осени, — і вже у вас холодком тут віє, а що буде взимку — студінь!

— Ідіть із миром.

— Вважайте, що нас уже нема. Але ви тепер не нарікайте, що до вас ніхто не заглядає і що вас люди чужаються. Ви впертий — такого другого навряд чи де можна відшукати.

— Жалю до вас і ні до кого я не маю. І не обвинувачую нікого. Я сидітиму і ждатиму...

— Тут вам, приятелю, горе буде.

— До нього я звик. За довге своє життя досить його випробував — та й на схилі віку від нього не треба мені втікати. Ото ж бо ждатиму...

— У нас би ждали — а тут не вона, а вже одне оте ждання у самотині замучить вас докраю. Тож прощавайтے!...

Гримнули двері...

Жвякотять знову в сінях чоботи...

Тъмниться в хаті. Старий стойть — щось мався робити — та хіба в такій клопітні про щось припам'ятаєш. Знечев'я став оціпком по долівці шкрябати...

Ітиша серед голих стін. Повно тиши. Ні, то нетиша, — то з-під кочергів, рогачів потойбічна потаємність вийшла і безшумно по хаті походжає...

3.

Сусіда, що заради того, щоб старого з хати якось вирвати, навіть побрехеньку про лист пустив, тепер не на жарт розтурбувався. Хіба ж добре це вчинив? Наговорив, подав старому надію на зустріч із рідними — і по всьому. І він, хворий, якому лишилося три чисниці до смерти, мабуть і вправду думає, що діти про все знають і з далеких сторін до його хати поспішають. Та ж це безчесно! Та за таку неправду якщо не люди — Бог покарає.

І сусіда два дні ходив, як варений, його мучили роздуми, а докори совісти аж у найпотаємніший кутик душі штовхали. Як загладити провину? І вирішив — коли точив брехню — треба з неї якось вивільнитись.

І йому сягнула думка — осідлати свого коника і погнатися у місто — і таки сповістити найменшій дочці, що з її батьком приключилася біда, і хай вона всіх рідних якнайшвидше збирає — і до старого вирушає. Може, як вони покажуться йому на очі — він видужає, а як ні, як справді судилося йому склепити очі — то бодай не на самоті, а на руках їхніх, дитячих.

Так думав — і так учинив. Одного надвечір'я вигалопував із подвір'я, а другого дня, як лише на світ благословлялось, його вороний, увесь у милі,

розгарячілій, розпашілій, вже стояв, лантушиною прикритий, у повітці.

Сини і дочки, розказував того ж самого дня сусід на вулиці, обіцялись за день чи два вже бути коло старого. Але чи недужий до того часу витриє? Адже переповідали вже в кутку, що йому зовсім погіршилось — і можна сподіватись, що з години на годину Богу віддасть душу.

Що тут робити? Сусіда майнув у сусіднє село, до лікаря. Умовляв, упрохував проіхатись на коні до недужого — та де! — той лише відмахувався. „Старому, — каже, — не лікаря, а попа треба. Поповідатися, в гріхах своїх признатися йому перед кончиною годиться.”

І хоч як сусіда ублажнював — не пособляло. І говорив, що завтра-післязавтра до хворого з'їдується звідусіль діти — і бодай до тієї зустрічі треба йому не дати навіки спочити — лікар не піддавався. Одговорювався. Далеко верхи їхати. А до того й нема чого трудитися. Цей хворий так чи так дого-ріти мусить.

І лише як сусіда згадав про засмаженого кабанчика, начиненого кашею з шкварками, упертість лікаря скришилася.

Він, правда, ще вагався, ще раз згадував далеку дорогу, по якій його може розтрусити конячина, про стару руїну, тобто недужого, який одною ногою вже не на цій землі стоїть — але немаленька — і така смаковита нагорода за труди врешті всі його вагання розпорощила.

І він погодився...

Лікар на коні все геяв — і за кожним разом покривлювався. А сусіда ззаду бігцем підтупцював...

І ось вони вже стоять біля дверей старого. Вагаються. Стукати чи просто заходити? Хоч все таки

не годиться ось так, без попитання, вриватися у хату. Ну, а що як постукають — і він, упертий, не захоче відклікнутись? Вже ж не раз казав, що ні з ким не хоче бачитись. А якщо він у ліжку — і з постуку, ще не доведи Боже, зірветься і на долівку звалиться? І люди почнуть клепати язиками, що вони обидва старому вкоротили віку.

Ні, вирішили ввійти без попередження. Прочиняють з острахом двері — і даються диву... Хворий спокійнісінько риється в дряглій, зчорнілій скрині. Та ось він, вишукавши серед хламіддя якусь ряддину, випростався і, вздрівши гостей, оторопів на місці.

Він уп'яв на двері очі і не змельне ними. Знову люди! І його погляд, і вся згорблена постать наче казали, що ці часті відвідувачі — це справжня кара Божа. Ніяк йому не скараскатись гостей — хібащо треба їх із хати силоміццю випрощувати.

Він мне і мне ряддину, тоді мимохітъ глипає на неї — і хватком жбуруляє у скриню.

І став — і так і помітно, що в хаті заноситься на колотнечу. А сусіда найбільше потерпає... А що як його та лікаря господар приголомшить лайкою та ще й з хати пожене?!...

Хоч би цього не сталося.

А старий знай іх очима решетує. І, решетуючи, помічає, що обличчя в обох спітнілі — і він здогадується, що оце обидва довгеньку путь проманджали.

„А той, той, — і старий ворухнув беззубим ротом, — той патлатий коновал із чим появився?! Кишені повіддувалися від всіляких ліків. Невже не було якоїсь невірненської торбинки, щоб усе те причandalля докупи зібрати?...”

— Доброго здоров'я, діду!

— Та хай буде й так. Що з вами, налазливими, вдіеш. І вам добриден! — Аж так незадоволеним, драковистим голосом прямо накинувсь на сусіда. І аж кипить гнівом: — А ви, і совісти у вас нема, вже, бач, приходите й не самі. Вже й дохтура з собою прихопили...

Сусіда наругу змовчав, бо знав заковиристу натуру господаря. І бачив, що він аж тріскає із злости — і вже до такої міри, що коли б це йому сила, він одного чи й обох гостей потягнув би кулаком — і то ще й так, що вони б так скоро й не опам'яталися.

— Сусіде, у мене ось слаба, хвора рука — а все таки свербить, щоб вас так з усього розмаху і вдарити! — і хоч він ще гримав — але в голосі вже пробивалась не злоба, а якась змушенна примирливість.

— Та вдарте, — і сусід потер долоні, видимо, задоволений, що сяк-так розмова в'яжеться. — Вдарите — стерплю від вас, до права вас тягти за це не буду, бо дуже вже вас поважаю.

— Підлецьуетесь.

— Йібогу ні! А це ваш рятівник. Аж із того села на конику чвалав.

— Мабуть, збирається ревно мене рятувати, бо он понапихав усякої всячини в кишені. Так у нас лише лобуряки напихаються краденими грушками та яблуками.

— Він вам, сусіде, допоможе...

— На той світ виряджатись? — притяг слово старий — і юдлива підсмішка мигнула на устах. — Я й без чисіть помочі туди піду.

Підійшли ближче до старого, але він і не думає їх попросити сісти.

І так непорушно всі вистоюють посеред хати.

— Як живете-здужаєте? — вже лікар пробує
свого щастя.

Ні гу-гу.

Аж по хвилині:

— Як живу? А так — вашими молитвами. А ви,
гадаю, за мене зрідка молитесь. Але... чого вам тута
треба? Я ж вас, здається, сюди і не запрошуав.

— Приятелю, — і сусід розгублюється. Він не
знає, як і що зробити, щоб старий змінив гнів на
ласку. — Приятелю, приїжджу людину, доктора,
привітайте, ради Бога — але не приском, іддю, а як
годиться. Він готовий вам пособити...

Еге, хай говорить! Старий не дасть себе на по-
талу ніяким коновалам. Він помре своєю смертю,
без чужої допомоги.

— Ви, чоловіче, — і старий посилився, хотів
був крикнути, але його хрипкий голос надірбався,
— ви вже прийшли не в пору. Мені не треба вас,
мені до зарізу потрібний наш сільський тесельчик.
Я його вже проситиму, щоб якнайшвидше мені хату
дощану змайстрував. А ви тут зайвий.

— Нехай і так. А може, діду, я вас огляну.

Химерник! Оглядати приготовляється! Та його
вже давно оглянула та, що в кутку — і вона своїм
холодним бликом уже сказала, що він, трухлявий,
для неї цілком підхожий.

— Не треба мене оглядати. Я вже в обіймах...

— Приятелю, я вам уже, мабуть, і вуха на-
туркав одним і тим самим — але й ще казатиму:
вам рано ушелепкуватись у ії обійми, — і сусіда
злегка поклав долоню на плече старого.

— А ви мовчіть! — і він відтрутів сусіда від
себе.

Лікар нарешті насмілився впритул підійти до
хворого, щоб перевірити живчика. Старий не пру-
чався — лише неохоче руку простягнув...

— Чого похнюпились? — і лікар за хвилину силувано свою бадьорість виявляє. — Століт житимете.

— Небилиці говорите!

— Розсудливо я мовлю.

— Вигадник ви. Вигадуєте півтора людського. Сьогодні заледве стеребився на ліжко, а ви „століт житимете”. Краще не добріть мене утішними словами, бо це мене ще більше гнівить. Що ви мене за якогось дурника вважаєте?

— Діду, у вас хвороби нема ніякої. Це самонавіювання.

— Що?

— Ви в себе вмовили недугу.

— Ага! Ви, лікарю, повторюєте те саме, що й мій сусіда. Він уже не раз мені про це співав. Отож — ця пісенька мені вже надоїла.

— А ось не огинайтесь, не норовіться, а візьміть...

І став з кишень висмикувати коробчини, пляшечки — і, вибравши серед них дві обдряпані, заплямлені, несміливо зважився хворому запропонувати.

Старий викліпує з подиву очима. О, це вже зачинають знущатися з нього всілякими порошками та мікстурами!

Що? Чи він боїться їх?

Аністілечки! Він ними бридиться.

Три горошини двічі на день споживати?...

А це що? Недоставало, щоб його ще цією бриднею лікували. Нічого він своїми пощербленими, розхитаними пенькками не жуватиме!

— Не жуйте, дідусю. Проковтуйте таблетки на здоров'я.

Он яку дає пораду! Дарма. Проковтувати їх він

уже не буде — ще, чого доброго, вони впоперек горла позастрягають.

— Та беріть, діду! Я ж сюди прибув здалека не для того, щоб із вами панькаться. Чуєте! — І лікар спересердя майже наказав старому — і при тому поклав ліки на столі якраз неподалік нього.
— Беріть!

Але цей покрик лише погіршив і так уже за-напашену справу. Старий так уже розходився, що, здавалося, й упину йому не буде. Він гуркнув віком скрині, закриваючи її, а тоді, вихаючи палицею, так наче збираючись нею гостей оперезати, став їх обох скільки моги безчестити та виклинати.

От пагуба! З відчаю йому світ вернеться. Та де ж це бо видано! Йому наказують. Та ще хто — молодик, коновал-партач, в якого ще й молоко не встигло висохнути на губах — а вже до старшого горло надриває.

— Утихніть, дохтуре, не говоріть до мене таким владним голосом, бо я вас не боюся.

— З вами, діду, не договоришся. Ані мольбою, ані ганьбою до вас не приступити. Та чи ж я вас на лихо намовляю? Ці таблетки — рятунок ваш. Три дні запиватимете їх водою — і побачите — станете, як отакений дуб, якого й сокирою не зрушити.

— Е, я скоро не на дуб, а он на того береста, що в дворі гниличиться, обернуся.

Дід сів і через силу зідхнув. Він уже не міг здолать відрази і до лікаря і до сусіда. Ой, як йому вже знудилося все те ж вислухувати! Хоч би йому вже дали спокій — він хоче сам-один, без сторонньої підмоги, на той світ відійти.

Лікар облишив надокучати старому ліками. Але хоч би хворий дозволив, щоб подивитися йому ув

очі — і на цьому вся, як каже сусіда, докторська церемонія закінчиться.

Якось умолили. Старий стоїть, зігнувшись, наче над ним нависла шибениця, і жде. Не встиг „дохтур” і око йому розкрити, як хворий зразу ж відштовхує його і забивається у кут, бож помічає, як дітлашня знадвору навшпиньки напинається і у вікна зазирає.

Лише подумати! Видовище, бач, із нього роблять. Діти збігаються і як на якусь дивовижу позирають. А ці двоє в хату забралися і насильно його готуються всілякими пляшечками й коробчинами від смерти відволати.

Ух, увірилися йому всі! І світ йому немилий. Та краще до тієї в кочергах зараз же в обійми впасті, як таке посміхвище стерплювати.

І він посварив палицею — і сусідові, і лікареві, і дітям у вікно — хоч дітей уже й не було, бо вже з-під вікон порозбігалися.

І вже все в хаті мовчало. І навіть миші не шаруділи і ослін розсохлий не тріщав.

Сусіда подався до стіни — і безрушно спостерігав, що з усього цього вийде. От рапуба! Старий може побити лікаря. А може лікареві насторіднє возитися біля наїжаченого хворого і він, гримнувши дверима, зникне, проклинаючи на чому світ стоїть і того, хто його сюди приохотив завідати, і того, кому готувався тут болі облегшити.

Ні, лікар не втікає. Все ще вертиться біля старого, а старий все бусурмениться і на кожне прохання лікаря, насторожившись, словом відбивається.

— Діду, — і лікар з опущеними руками присів на ослоні, — чи ви й народилися отаким наїжаченим, недоброзичливим? Чи ви хоч раз у житті

до когось всміхнулися? Ну, от хоч би до мене всміхнеться — і мені легше вам буде посодити. Чого ви охмурилися, як гиндик на непогоду? Посміхнеться!

— А що ви красна дівиця, що я перед вами зуби скалитиму?

— Божуся, що я вам добра зичу. Коли б ви могли сміялися, коли б вам заманулось жартувати, сяйними очима на світ кидати — і ви уже врятовані.

— Не сміялися — ота, що за рогачами, мені зціплює зуби. Он вона стоїть із косою у руці і жде слушної хвилини, щоб мене черкнути. Та ж вона, що накликала на мене всі слабості, що мене наштирює скоріше йти до ями, все он виживає. А я сміялися. Та ж чуєте — вона...

— По-приятельському раджу вам — візьміть себе в руки. Що там вона... Вона для вас — пхунішо! Я ліки дам. Вип'ете їх — і вона до вас приступити не насмілиться. Беріть таблетки й порошки.

— Ідіть до дідька!

Сусіда і лікар позадкували до дверей.

І лише як уже рипнули двері — аж тоді старий зм'як, злагіднився.

— Почекайте! — і він кусав губи, бо бракувало йому слів. — Даруйте. Ненавмисне вас образив. Ще раз простіть. І розійдемося — може вже й наїви — без злости, а полюбовно... І...

Старий спробував скривити губи в усмішку — і не пощастило.

— Ходім! — і лікар вийшов перший. — Він не хворий, його позаморочували якісь химери. Мабуть, від самотності. А чи він справді коли всміхався?

— Не пригадую, — вже за порогом почувся голос сусіди. — Він завжди такий насуплений. Він

як і вмре — то, певне, зі злости зціпить зуби, а ненависть висвічуватиметься йому в очах...

Старий замкнув на гачки двері...

4.

Його запевняли, що діти от-от над'їдуть. А їх учора не було — і вже ось сьогодні на обід хилиться — й нема.

І сусіди вже хвилюються, бо бачать, що старого сили не дніми, а годинами свічкою скапують — а тут рідня десь бариться.

Повинні б уже явитися — виглядають з одного кінця села, з другого — ні пішого ні кінного на шляху не видко.

І десь опівдні дід почав підготовляти і себе і хату до сумного, як повторював він тепер раз-пораз, празника.

Вже не один, а два вогники трепетливо поми-гують коло ікони. Він ще загодя, тиждень тому, сяк-так причепурив хату — і тепер лише турбу-вала його думка, що зробити з тим усім добром, що його він поназбирував у всі кути та закамарки. Адже там і мішечки, торби, кошички, покріті чи зв'язані ганчір'ями, шнурками і навіть стрічкою барвистою — і їм же треба якусь раду дати.

Помалу-малу став їх, перерахувавши, пересо-вувати — та де там! — постогнуючи, задихаючись, зразу ж і сів. Гай-гай! Уже руки й ноги йому не служать. Нагнувшись — тяжко, розігнувшись — важко, за що не візьметися — зашкарублі руки дерев'я-ніют, пальці терпнуть, і він їх знай усе одтирає.

А робити ж треба. Он на гориці скільки вся-кого зілля насушено — і його б годилося до яко-гось порядку допровадить. Не завадило там би і

почистити і все докупи позбирати — та де ж йому теребкатися по драбині. Аж тут як тут допомога йому, як манна з неба, впала: сусідки до нього в гості впросилися. Ім наче хтось підшепнув, що їхніх хазяйських рук тут якраз тепер було потрібно.

— Діду, впустите у хату?

— Та ви ж уже в хаті.

І вони заходилися хазяйнувати. І мішки, торбинки, клунки, мішечки доладу поскладали, і сушню та зілля з горища вниз попереносили, і старому на цілий тиждень напекли та наварили.

А він лише все це спостерігав і краєчком рукава очі витирав.

— Колись у самого все в руках горіло, а тепер навіть соломину з долівки підношу через силу... І чужі, добрі люди вже мені в хаті прибирають...

— Та які ми вам, діду, чужі? Ми вас вважаємо за рідного.

— Так, так... Он як я, немічний, дохазяйнувався — гірше вже й нікуди. Знесилився, змиршаювів, споганів...

— Ви ще зміцнієте. Приїдуть ваші — заберуть вас до себе — і ви там ще он як зарозкошуєте!

— Не буде цього.

— Буде, діду! Ви вже й ліпше виглядаете. Обличчя зрожевіло, зморшки на чолі розгладились...

— Гірко мені, люди. І мені гіршає. І вона...

— Яка, у греця, там вона?

— Вона... Призвідниця лиха всякого... Спочатку вона в кочергах кублилась, а тепер вже манівцями за мною ходить, вже прямо пристає до мене. Та навіть уже чую, що ось стоїть переді мною... І все вичікує...

— Жартуете?

— Ні. Слід гадати, що збирається мене сьогодні-завтра вже забрати.

Жінки, звісно, заперечували — і, заперечуючи, ще й присягалися, що то все — дідова вигадка — але потайки, між собою перезираючись, усе ж таки одна одній очима домовляли, що в його словах гірка правда криється. Дід догоряє.

І вони взялися ревно прибирати хату. Одні підбілювали вже обтерті та злущені стіни, другі латали-перелатували старому одежу, а ще інші згрівали на подвір'ї листя, виполювали бур'яни та обсипали попелом стежки навколо, бо надто вже побіля хати грузъко було ходити.

Хтось приніс вишитий півниками з барвінковими листками рушник і скатертину з червоними переливами.

— Не погребуйте дарунком. Рушник, діду, почеплю понад іконою, а скатертиною скриню причепурити хочу.

— Облиши це, дочко. Приваб мені в хаті не потрібно.

— Погодьтесь, щоб я вам хату прихорошила.

— Що ж... — дід хотів сказати, що хай буде і так, уволове він її волю. Як прийдуть люди вдалеку дорогу його випроваджати — хай хата, в якій він прожив піввіку, їм усім очі любує. Хотів так сказати — і не зміг. Щось грудкою, що осіла в горлі, мову стримало. І він на знак згоди лише хитнув головою.

Жінки ще працювали, а він поклався на ліжко. Далі йому стояти було невміч. Ноги тяжкі, думи в'язкі.

— Як впораєтесь, люди, лишітесь всі зо мною. І поскликайте ще більше сюди сусідів.

— Як таке ваше бажання — попросимо.

— Просіть. А мої діти забарились.
— Ви їх ось-ось зобачите.

Надворі зачинало накрапати, і часті краплі дощу достукувались через шиби в хату. Десять здалеку сполошив тишину осінню крик — то на вигоні п'яний виковирзував і при тому когось перебатьковував.

— Але просіть, — і дід вказав рукою у вікно, звідки доносився галабурдний голос, — гостей розумних, господарських. Одурманені горілкою хай у хату не показуються — бо вижену.

Одна жінка зараз же таки вишмигнула з хати, а інші посідали і чекали.

Люди не забарились. Найшло їх чимало...

І все шушукались. Вголос ніхто не насмілювався мову вести. І все ждали, що скаже старий, який увесь час у стелю німотно задивлявся.

Аж врешті він із постелі глухо відізвався.

— Сусіди добри, чи ви чуєте мене?

— Чуємо, — і дідусь, найстарший віком від усіх, що тут у хаті, підсів до ліжка. — Говоріть...

— Зачекайте. Не перебаранчайте ви мені... Я ще думаю...

Його обступили густим півколом — і хтось із задніх нагримав, щоб розступилися, бо хворому і так нема чим дихати.

— Катерино, — і дід більше рукою, аніж голосом, покликав жінку, що принесла скатертину й рушника, — віддаю тобі клуночки з пшеницею. Дітей подостатку маеш — хоч калачами їх за мою душу час від часу почастуєш. І всі ті торби забери собі...

— Та ви, діду, ще відпочиваєте, а не вмираєте. Чого ви спішитесь між люди розтикувати свою працю?

— А справді. Ваші небавом ось прибудуть — і вас і статки ваші до міста заберуть. Не роздавайте ви добра.

— Слухайтесь мене. Робіть, як я велю. Мої в місті живуть некепсько, і вони на мої злиденні пожитки не захочутъ і дивитись. А я їх в труну з собою не візьму. А ти, Ярино, і ти, Мотре, позбірайте для себе всю сушню. А кукурудзою хай поживиться Кирило, — і дід торкнувся рукою сусіда, що до нього лікаря прикликував.

— Та, приятелю, навіщо мені це...

— Беріть. А не візьмете — без догляду в кутку вологім покільчиться, зіпсується.

— Приятелю, не погнівайтесь, що поперед слово мовлю. Але... я з чужої пашні, вірте, не забагатію. Я не...

— Я дарую не для вашої заможності, а на знак моєї до вас любови...

Якась жінка враз опинилася біля ліжка.

— Діду, — і припала до руки старого, — з ласки вашої розпорядітесь, щоб я мала муку вашу. Її там небагато...

Хтось із гурту відтяг її дозаду.

— Дивись, яка бистра на розум! — пробував її поганьбити дехто біля порогу. — Знає, чим можна найкраще поласуватись.

— От ненаситна! — додав ще хтось ізвідтіля.

— Ще дід не вмер, а вона вже з рук вириває.

— Не гризіться хоч біля моєї постелі, — і старий з досади очі прикрив долонею. — Хай буде тобі, жінко, мука. І, здається, все вже поділив. А за рештою майна — в хаті і надворі — хай у дітей моїх голова болить. Хай вони ним потурбуються. А тепер лишіть мене самого. Скоро прийде пантець — я хочу посповідатися...

Люди почали вже покидати хату, як старий заворушився.

— Ага. Ще ж лишився — от забудько з мене — мішечок маку. Збирав його років із п'ятнадцять. Катерино, візьми також його.

— Що я з ним робитиму? Дітей засипляти ним мені не треба — вони сплять і без того кріпко. Та й мак уже зопрілий.

— То, може, ви, Кириле, на нього полакомитесь?

— Не хочу з ним тягатися.

— То хто ж на нього має охоту?

Люди мовччи повиходили. І дід всьому цьому, що тут тільки що сталося, немало здивувався. Він думав, що з його хати все нарозхват братимуть, а виявилось якраз не те: на мак, для прикладу, — хоч який той мак не є — ніхто й не поохотився. Та й за тим, буцімто найкращим, яким людей він обдіяв, великої товкотні і не було, і не лише наввипередки не билися за ним, а й навіть не виявляли великої охоти його мати. Мабуть, шеляг ламаний добру тому ціна — і через те ото його хапати й не квапились, на нього й не накидались.

Лишилася тільки Катерина.

— А ти, дочкино, хочеш зо мною побути?

— Хочу, діду.

— Ну, як знаєш... Ага, серце, відчини вікно. Духота на мене злягає. Та ще й, безсовісні, в хаті цигарками начадили.

Катерина метнулася — і свіже повітря залило кімнату, і вогники біля ікони частіше затріпотіли...

Дощ припускав — і дзюрчливі краплі вволю виплакувались на тъмяних шибах.

А старий дивився в стелю. І зрідка постогнував.

5.

Катерина цілу ніч не покидала старого. Надворі розревілась буря, і молодицю ще більше хилило до дрімоти — але вона пересилила сонливість і все таки очей і не змежила.

І допізна два вогники біля ікони мигали — лише удосвіта один вона згасила... А хворий теж не спав.

І на все — і про що б його не запитувала Катерина — відмовчувався.

Але жінка спостерігала кожний його порух, бо по ньому старалась здогадатись, що дідові потрібно: чи води подати, чи бодай мокрою хустинкою чоло обтерти та зволожити уста. Чи підпушити подушку. А може він промерз і його прикрити ще якоюсь ковдриною?

І так ніч минула більш-менш спокійно. На світанку запропонувала йому кашку — але він при цих словах відвернувся, і вона вдруге вже до їжі не припрохувала.

А як уже зовсім розвиднілось — і старий нарешті задрімав — жінка насторожилася...

Чи вчулося? За хатою хтось затпрукав коней — і підводи — здається, дві — зі скрипом завернули неначе у подвір'я...

Вона прожогом шатнулася до вікна, а тоді, обкривши себе хусткою, попрямцювала в сіни. Від цієї шамотні старий прочумався — і, вслухавшись у голоси, зачастив хреститися — аж так не встав, а зірвався із постелі. І де та слабість заділася?

— Діду! Ваші приїхали! Алеж куди ви? Лежіть!

— Я вже наждався і належався вдосталь!

І він тупцює з кінця в кінець по хаті, то протирає шибу і в неї зазирає, то долонями з нетерпливості голову обхоплює...

А Катерина його притримує і оповідає, що аж два вози виладовуються дітворою. І ось уже гура іде, цілий гурт плавом пливе до хати...

Ой, поталанило йому! Його надіям судилося сповнитися. Аякже! Рідня у гніздо прадідне з'явилася.

І бадьюрість проблискує в очах, а його обличчя з сірого враз перетворилося в сяйне-сяйне. І він відчуває, що радість тріпотливо в душу входить.

Він навіть не встиг зодягнутися — у білизні перехиляється через поріг — видивляється — і не шелеснеться. Ой щастячко! — всіх дочок і синів бачить, а за ними черідкою манюпунькі, середні і вже величенькі пуп'янки сунуть.

Ой, скільки він внуків має! — одне, друге, третє... Ні, не перечислити. І здається старому, що на дворі нараз дощ ущух — і вже сонце пробивається в кімнати. Так, так, вже осійні промені блискають і заливають усю хату.

І серце старому ось-ось з грудей вихопиться і впаде гостям попід ноги — адже він їх, далебі, не бачив вічністю. Як вибралися вони всі в місто — і слід по них заріс. Листи лише писали, гроші-допомогу присилали, а самі як раз на років три показувались — то це було й гаразд.

— Яким вітром вас сюди стільки нанесло? — впускаючи всіх у хату, допитується. — Яким?

— Попутним, добрим, тату.

— О, радосте, потіхо!

І кого ж цілувати, кого обійтмати, як їх напхом напхалось у хату — і всіх хочеться заразом до серця пригорнути.

— Татуню!

— Дочки, сини! Роде мій!

Дідові очі блищать, водніють — і ось уже в них забриніли сльози.

— А це, тату, наша комашня, ваші внучата. А ось і одне правнучатко белькоче на руках.

Старий хоче взяти немовля, а воно до пазухи маминої липне — і з остраху попхинькує.

— О, щастя мое! — і дід не знати з чого грякнув по столі долонею.

— Тату, ви ж хворі! Лягайте, краще, в ліжко.

Що? Він хворий? Отакий він тепер дуженний! Сили в нього зараз хоч одбавляй. Го-го! Недуга минулася. Набезрік він уже здоровий!

— То хоч зодягніться, тату, бо так, у білизні, й застудитись легко.

Тю, він, з поспіху, й забувся на себе щось на-кинути! Та це недовго.

І він запопадливо на себе полотняну одіж зо-дягає.

І ось він уже стоїть. Взутий, одягнений, готовий.

І знов один одного обдивляються, один до одного торкаються. І сипляться запитання, а тоді враз ще обійми і — в котрий уже це раз — поцілунки, поцілунки...

Коли... діда за сорочку смикає верткий, прудкий внучок.

— Дідусю, а ми хочемо...

Дід зрозумів. Цій дрібноті обіймів, пестощів замало. Вони на щось чекають. Їх треба ласощами обчастувати — але... в його хаті того вже давно не водиться.

Аж тут середуша дочка неначе відчитала старого думки:

— Ось беріть, тату. І пригощайте, буцімто все це ви для них понаготовили. Гостіть, щоб вони до

vas звикали і вас любили... Я ж від них ховала — для вас приберігала.

І обняла його — і нишком-тишком під пахву всунула торбинку.

І дід, наче з глибоченої кишені, удавано, з труdom, її, торбинку, висмикую — а вона пахтить, і з її середини потріскують дитячі жаданоці.

— Голуби мої, ану підходьте ще близче до дідуся. Він вас, пуцьверінків, солодощами обділятиме.

Старого обступили кружалом, а він усередину, в торбинку, заглядає, так ніби зачакловує там цукерки й медяники. А тоді ще раз оглядає всіх, і гладить по голівках дівчаток, і кучмить чуби хлопчикам, а тоді їх пригощає — і, пригощаючи, ще й промовляє:

— Йж на здоров'я!

— Великий рости!

— Солоденьке?

— Угу! — повним ротом, бо запхав же увесь медяник, буркнув один куцощтанько.

— А це дід у зайця все для вас узяв. Ага! Зайчисько біг — і на спині все це ніс, а я до нього — плиг! — і просьбами-мольбами до нього й звернувся: „Вухатий братоньку, — кажу, — позич мені цього добра для моїх внучаток”. И він мені з дорогою душою не позичив, а подарував...

— А зaeць той великий?

— Такий, як кінь, або ще й більший.

І діти, з дива ззираючись поміж собою, слухали. А деякі витріщувалися — і ось-ось старому ув очі вскочуть.

А старий, байкуючи, ще й пожартовує, а при цьому й повчає:

— А ти, внучку, лоскоту боїшся?

- Не боюся, але я кричу, як мене лоскочуть.
— І шануйся, хлопче. І батька-матір слухайся
— козаком будеш.
— А тато мені казав, що я козаком уже є.
— Он як! Татко поспішився вже тебе обтиту-
лувати.

І дід нетямиться з радості. Він, їйбо, перероджується в молодця. Йому розохотилося з цим дріб'язком побавитись. Він його за руки хапає і колом водить, а тоді вишиковує парами і маршувати навчає.

І в хаті ой що твориться! З одними старий грається, а інші шалабудять у кімнатчині. Ще з іншого кінця почувся плач. А дехто з карапузів знайшов соняшникове насіння — і вже лузают, і лушпиням обсипаються, і забавляються.

На печі сміх. Дівчинка з печі на долівку шмигає, а тоді під ліжко. А дехто з халамидників шурхнув аж на горище — і там уже гецає. І як вони туди вхитрились видряпатись?! А одне дівча з двома чупринистими братіками, не зважаючи на дощ, вулицю уздовж і впоперек обгасовують і там оббляклі, струхлявілі бур'яни столочують.

Скрізь метушня. Вигуки. Вереск.

Боже, скільки радісного багатобарвного гамору повсюди! Повно-повнісінько.

І дідові тепер ніщо вже не страшне. Забувся про хворобу, старі кості вже начебто й не нинуть. І руки й ноги, як якомусь козакові дженджуристому, вірно служать. Так, видається, пружиняється — хоч пускайся козачка чи метелицю гасати.

І він уже з дітьми плескає в долоні, вигукує, а в його одвертих очах блискотять іскриві, щасливі краплиноньки.

Внуки, внуки... Дивиться на них — і пригаду-

ється йому його минувшина. Он із личка тієї дівчинки він впізнає свою колись молоденьку, вродливу небіжку. Та дівчинка — викапана його дружина.

О, радість хмелить його вкрай! Він просто полонений якоюсь хмільною нестяжністю, такою зовсім невластивою цьому ще недавно хирому дідусеві.

Він ще дітей водить парами. І ще викрикує із ними.

Боже, щоб йому хотілося у цю хвилину? Увесь світ — такий тепер хороший і жаданий — прославити і думками, і словами — і сказаними, і співаними — коли б тільки тих слів пригожих хтось йому подав удосталь...

— Дідусю, а мама казала, що ви хворенькі...

— Я видужав, онучку. У мене сили щохвилини помножаються, — і дід збадьоріло карапуза по щіцці плескає. — А ти, старшенький, Петрусем, здається, звешся — ти вже справжній запорожець. У тебе голос такий дужий, дзвенистий, очі променісті. Ану, давай чубитися!

„Запорожець” посумнів.

— Не нахмарюйся, я — твід дід. Ну, хочеш помірятися силою? Почнем боротися?

І вони борюкаються — і дід знарошне, ніби присилуваний внуком, присідає і руки здіймає вгору. Він переможений. Він піддається.

І дрібнота тупцюється і в зачудованні плескає в долоні.

А дід після „поединку” сів на ослоні і віддихується.

— Тату, — найменша дочка з проосьбою звертається, — може б ви в ліжку відпочили?

— Донечко, як я можу відпочивати, коли у хату стільки рідні прибуло?!

Сидить, а хлопча руденьке підступило і в нерішучості торкає пальчиком дідові вуса.

— Поцілуй дідуся, — нараджує мати, але хлопець набурмосився.

Він ще раз поторгав вуса і вагається... Аж відтак обійняв старого — і одночасно радісно заверещав:

— М'яке, м'яке! Не колеться!

Наблизилася дівчинка, і дід уп'яв очі в неї.

— А ти, золотокоса! Хто тобі такі очі, такі ясненські, глибоченські подарував?

— А хіба я знаю? — і засоромлена приховалася за спідницю матері.

— А ти, білявий! Які ж ти хороші кучері придбав! Ти діда любиш?

— Люблю, а дідуся худий.

— Кмітлива голівонька твоя — дід був недужий.

Аж тут старий найменшу крихту бере собі на коліна, а вона ногами пацає — і прямо в живіт. І чого пручаеться? Таж у діда на ногах вмостилася. Ну-ну, отак і добре. Уже випогодинилось личко усмішкою. І він дитя пригортає, а до нього липнуть інші. І він неквапливо одну голівку обладжує, другу, третю... Та ж, Боже, всіх до грудей воднораз притулiti ніяк не вдасться.

— А знаєте що, карапузи? А може я вас усіх з радості ляпанцями почастую?

Дітям цей замір не сподобався.

— Мені, — писнуло одне, — мама ляпанців часто дає. Я від вас не хочу...

— То тоді я вас усіх візьму в жменю і обцілую.

— Не вмістимося в жмені. І в мене вавка на носику.

— А я врізала пальчика.

— А я носика і пальчика поцілюю. І вони загоються. Від поцілунку зціляться.

Малий лобуряка видряпався на стіл — і впав — і заревів на цілу хату.

Дід до нього кинувся.

— Не плач. Ти ж міцний, сильний. І, мабуть, відважний? Еге?

— Еге. Я жуків не боюся. А Катря, як їх бачить, зойкає. І я пса підіймаю.

— Задавака! — гукнув найстарший, що стояв, як і личило йому, позаду.

— Він не задавака, він дуженний хлопець. А так, внучку.

І дід возиться з дітьми, а дочки й сини запобігливо впадають біля нього.

Чи батько їсти хоче? Вони привезли йому всього печеної та вареної. І його самоті прийшов кінець! Вони заберуть батька з собою в місто. Хату його продадуть, і він однині буде з внуками свої старенькі літа у статку коротати.

Так говорили — потішали.

А син найстарший тим часом вийняв із пакунка винце кримське. Пригубилися до нього сини, дочки, а старий з чарчиною лише носився. До карапузів найперше підніс і з ними поздоровкався, а тоді з усіма дорослими цокався і переціловувався.

І врешті підійшов до вікна й об щибу також цокнувся — так наче хотів цим пошану віддати і своїй уже дряглій хаті.

А переціловувавшись і перецокавшись — до питва лише схилився — і його на стіл поставив.

Всі були радісні. І всі в русі.

Лише одна Катерина, сусідка, що доглядала хворого, стояла осторонь і ввесь цей час за всім спостерігала.

— Катерино, почаркуешся з нами?

— Хмільного не вживаю.

— Тоді, Катрусю, серце, іди і сповіщай усім на вулиці. Сповіщай, що до мене повно рідні у хату Бог наслав. Хай усі знають про мою радість.

Сусідка вийшла.

І в хаті старого ще довго дорослі говорили.
А діти бавились.

А десь так пізніше, коли після дощу сонце вимигнуло, всі зраділи — і ще й господареві дому, дідові, урізnobій „Многі літа” заспівали.

А діти бігали, все не вгавали...

6.

Старий з усіма своїми по обіді подався на відвідини до сусідів.

Зайшов у одну хату — аж тут поназбігалося у двір та всередину людей із цілої вулиці.

— Здоровесенькі були! — і дід гордовито посеред свого роду виступає. — Дивіться, полюбуйтесь моїм сімейством!

— Нівроку розрослося! А ви вже, діду, видужали?

Чи вони не бачать, як він міцно, обома, на землі стоїть? Звичайно, очуняв. На добро йому тепер ідеться. За слабости вже вилизався.

І нашо йому вмирати? Він ще хоче з внуками находитися, з правнуками наняньчитися, наноситися. І на них, зерняток його, як вони попідростають, вволю надивитися.

— Сусіде, Кириле дорогий, ви правду казали...

— Про що ви?

— Сущу правду ви казали, що перед нею, перед тією кістлявою занудою, не варто ницьма пада-

ти. У три вирви, як ви радили, треба її з хати виганяти.

— Ну ѿ що? — з легким посміхом попитався співбесідник. — Її, з косою, ви вже вигнали?

— Ще ні — але збираюсь витурити.

— Ого, виходить, вам сила прибула, а зневіра хто-зна куди відплила!

Про що вони говорять?! Яка зневіра може взяти, коли до нього стільки роду з усіх кінців поназліталося?! Та ще ось-ось сім'ї іще прибавиться — найменша доня не цього — то наступного місяця обродиться. І одним внуком буде в діда більше.

Та як же можна слабим бути, коли у нього приспані сили нараз воскресли і зібралися докупи — і стужавіли. І в нього проявилася жадоба жити.

Жити! Він тепер затявся — і не хоче ніяк вмирати. На злість тій, що в кочергах, на помсту їй, він житиме.

Хтось із гурту реготнув.

Що? Їм видається дивно? Ось вони побачать, що він, оточений таким численним родом, так розхоробриться, що на неї, кістляву кривдницю, піdnіме руку. Ні, ні, нехай ніхто не думає, що старий кволій. Правда, назовні він ніби й нікудишній, а заглянь йому всередину — там від його внуків моці прибуло ого-го скільки!

Чого на нього з таким подивом глипають? Чи може дивно їм, що йому тепер забайдужилось вмирати?! Чи що він уже не хирий, а бравий молодець?! Чи що він на поединок із найсильнішою у світі хоче стати?!

Сусіди починають зносити йому клуночки, торбинки із збіжжям, зіллям, які він ще недавно їм пороздаровував.

— Як ви вже, діду, виздоровіли — то забирайте. При здоров'ї все вам знадобиться.

Але і сини, і дочки, і сам дід нічого назад брати не збираються. Старий з усіма своїми у місто від'їжджає — і навіщо йому ще з усілякими торбинками возитися.

— Отож, діду, ви хату покидаєте?

— Мушу.

При цих словах старому пробігла хмарка по лиці.

Як йому боляче тут усе кидати...

Признається він — і їйбо — ні крихти не кривить душою, що йому до душі прийшлося життя серед своїх людей, на своїй вулиці — але гніздо насиджене хоч-не-хоч треба облишити, бо з родом з'єднатися йому судилося.

Його хата, його гніздо... Подається він у місто — і протоптані роками до його двора стежки не-пролазним терням позаростають. Але — ради нема — з синами, дочками, внуками він кров'ю зв'язаний — і він поїде з ними.

І він на розпрацювання запрошує всіх із вулиці до хати. Хоч перед від'їздом усі вволю наговоряться, а хто й самогоном начаркується або винцем-терпцем ще насмакується.

— Ходімте, добре люди!

— Та нас же стільки! Чи ж в хаті ми помістимось?

Дід запевняє, що всім місця буде вдосталь. Порозідаються на печі, на лежанці, на ослонах, на долівці, а як треба буде — то з-поміж кочерг смерть викишкують і там ще також вмостяться.

І понаходило в хату — голці нема де власті. Дід на лежанці притаковився, а навколо нього — знізу, згори, з боків — пообсідала дрібнота — його май-

бутність, його здоров'я та життя. Хто з гостей розглядає картки з міста, хто допався до самогону, а дід винця покуштував — і воно гарячим струмком порозпливалося по тілі.

- Діду, співаймо!
- Не хочеться.
- А може ще винця?
- А не завадить.

Старий, спробувавши ще питва, знову взявся обціловувати діточок — і тоді лише йому впало в око, що вся дрібнота то там то сям повмощувалась — лише одному не було вже місця біля діда притулитись.

— А ти, козаченьку, — і дід притягнув до себе самітню дитину, — свої ніжки трудиш? Нема тобі де сісти?... Зараз ми тобі куточек знайдемо. Я звільню для тебе, зернятко мое, місце.

І він вп'явся поглядом у кочерги... Деякий час покушував свої зсинілі губи — знатъ, щось роздумував — аж ось уже і вибухнув:

— Слухай, ти, кістлява, я тебе тепер ні крихти не боюся! Висиджуєшся там у кочергах і думаеш, що Бога за бороду взяла. Аякже! Стривай, небого! Я тебе зараз уговтаю. Я тебе власкавлювати вже не буду! Ни!

Люди, ніяковіючи, перезиралися. Вони не розуміли, що з старим нараз притрапилось.

- До кого ви, тату, говорите?
- До кого ж, як не до неї, — і кинув зневажливий блик у кут. — Я бачу, бачу, як вона там на мене мурмоситься. Ич, як зlostиться! І аж піниться з люті. Я навіть помічаю спотворену гнівом машкару її. — І вже зсунувся з лежанки і крок ступив.
- Так слухай, ти, скажу тобі свій рішенець. Іди негайно в очерета та болота — і щоб дух твій тут

не пах! Ти розбалувалась була дуже, і що хотіла — те й загрібала. Але вже не буде по-твоєму. Ти мене тепер, хоч зі шкіри лізь, не переможеш! Ага, нахопилася на біду! Слухай, витерпіти тебе я ніяк не можу. Геть звідсіля! Так я наказую, і сусіда мені з тобою повестися так радив. І лікар казав, що ти тут п'яте колесо до воза. А бачиш — ти все обдумано зробила, ти завгодя вмостилась коло печі — і вираховувала дні, коли мене косою цокнеш — і що ж! — ти схібила, прорахувалась. Ти не візьмеш мене. Чуєш, не візьмеш! Опусти з жалоби гостру косу, зігнися зі смутку, бо по-твоєму, гаво, — вже не буде...

Він оглядає людей, що не вийдуть з дива, — і вже до них звертається:

— Я бачу, люди, як її занімлі з обурення губи сіпаються. Та це й не дивина — їй такі слова смакують, як котові перець.

І вже знову до кочерг вичитує:

— Неправду я кажу? Знаю, знаю, що тобі незвично такі слова чути. Але звикай до них. А до мене тобі теперки зась! Ти, обмаро давнезна, старезна, вже мене не переслідуй. Як не старатимешся — не заволодіш мною. Дуже й дуже зарано ти до мене навідалась. Ось воно що! Ще не час мені попадатися в твої лабети. Зрештою, я хоч і старий — але тебе коло себе не хочу бачити. Гайдя від мене!

Він рогач кинув на долівку і тупнув ногою.

— Бачиш, руйную твоє кубло. Ступай звідси — і гасай собі по мочарах, і кошлатій там, і плісній довіку. І там собі вишукуй жертви. А втім — іди куди хочеш кістками вискрипувати — але не біля мене. Не опинайся, не ремствуй, а рушай!

І тут він суворі, наказові наставлення змінив уже на лагідніші:

— Ти мені вже добре втятки вбилася — тепер гайда — іди — ти подосталь знайдеш місця, де тебе пошукують. Пурхай деінде. І деінде косою своєю розхвалюйся. Але лети не чвалом-скоком, бо ще кістки свої розтрусити можеш. Махай помаленьку, обережненько — краще тобі буде.

Він бере стільчика, згрібає дитину за сорочину — і прямує до порога.

— Ну, звільняй місце для моого зерна, для моого життя. Не комизися — диви, велике цабе — закомизилася. Відходь! Що? Ображаєшся на мене? Справді, кривдитися тобі нема чого. Нема куди тобі йти? А мені яке ж тут діло! Хто-зна куди запроторюється. Ага! Переміг тебе. Ти розбазікувала всьому світові, що всесильна, а, мабуть, про те, що я тебе переборов — умовчуватимеш. Посоромишся про цю оказію оповідати.

Дехто з сусідів уже сп'янну старого ще дужче піддрочує.

— Діду, вона не вибереться звідси.

— Ни? Тоді на неї, сухорляву кривдницю, я руку підніму.

— Вона обдумує, як вас таки ще взяти.

— Хай не сушить собі і так сухої голови, бо ні до чого путнього, айбо, не додумается. Наморочився я з нею — тепер хай відстає. Бо пощербилася, погнулася її коса, хай як не шарпається, як не тріпаеться знестямки — даремно. Надаремно — й квит! Й місця тут нема.

— Отож, діду, ви вже її не боїтесь?

— Ще й як ні! Не нажене вже постраху на мене. Бо я волелюб, бо я життелюб. І коли біля мене стільки моого роду — тут уже, певно, непереливки ж бо їй, оцій за кочергами кістлявій. Я

чую, що засурмила інша сурма, не смертельна, а з роду в рід живуща.

— Вона, та кістлява, діду, хапає кого хоче. Зможе поцупити і вас.

— Знаю, що хапка вона на руку і бере кого попало — але мене, ійправо, не торкне. Принаймні, людоњки, не зараз. Я їй покищо пиху збив. І я тепер міцний. Мене зміцнили аж он як онучата — і тому її, зарозумілу, я легко приборкаю. Не вірите? Я їй корюся? Що ви? Щоб стільки ось тут до мене роду навідалось — і я корився їй. А ніколи в світі!

— А вона, діду, вас таки підхопить! — якась молодиця, кихкаючи, втяла.

— Звідки ти, жінко, взяла, що вона мене підхопить?! Ти, мабуть, із похмілля таке верзеш. Невже перепилася, здорована була, голубко, — і не знаєш, що вже кажеш.

І тут всі оцапіли з дива. Дід на людей гнівається! Він увесь цей час, розмовляючи про кочерги і до кочерг, не жартував. Усі аж тепер второпали, що він у те, що говорив, увірували.

І тоді найменша дочка приласкалася до батька і стала його розраджувати:

— Алеж, татку, лишіть її! — упрохує старого кинути цю недоречну тут серед людей затію.

— Годі з неї на сміхатися та її картати. Забудьте, що вона існує. Не гнівіть її, а то ще, не доведи, Боже, вона й справді образиться.

— Вона? То я на неї ображаюсь. Нехай з кутка виповзає — і місце для внученъка моого звільняє. На болота хай шкутильгає царювати!

Дочка опустила з розпуки руки. На сусідів кидает погляд — і вони безпомічні їй тут пособити.

Тут уже і найстарший син вмішався.

— Татуню, я вас розумію, що вона вам до пе-

чинок дозолила. Але ви ганіть її чи не ганіть — однаково вона глуха — і вас не вчує.

— Ще як почує! — запально заперечив дід. — Вона он причайллась і вслухається. — І він уже рогачі й кочерги порозкидав...

— Кубло вже, бачиш, спустошеннє. Чого бісом дивишся? Ще й зубами виляськуеш! Геть! Зась тобі до мене! Іди, бо глумитимусь із тебе, поки не сконаеш. Кажу тобі — даремно ти сюди притъопалась. Іди і не показуйся мені на очі, — бо я за себе не ручуся! Покажешся — схоплю і всі твої кістки стовчу...

Люди бачать, що він сам так спроста й не зупиниться. Його треба якось утишити. І вони, як до маляти, нубо до нього говорити. Мовляв, навіщо на неї нападатися, вже він дітклівими словами і так їй дошкулив. Не варто ще на неї насідати.

— Не варто! — скип'ятився дід.

Він колись лагідними словами і мовчанкою від неї одборонювався — а тепер розізвився — і на неї насідає. І колись таку кичисту та величну, і пихату й чванькувату споганив, осміяв...

І він уперся, і все її на всі заставки лає, а сусіди з хмелю ще й до того його підроочують...

— Говоріть, діду, нахваляйтесь, а вас вона таки візьме! Візьме!

— Тричі ні! Я життєлюб — і її не хочу. Вона думала, що на млявого напала — і попеклася. Думала, що я скорюся, не збунтуюся — і дзуськи! Не такого вже я й плохого роду.

— Діду, — вже одні просяять, а інші докоряють, — вже нам усе це надоїло. Кінчайте жарти.

— Які жарти?! — і дід підняв на них очі так, наче вони оце тількищо його не образили, а прибили.

— Я слова на вітер не кидаю. Я її переборю. То

нічого, що вона косу настренчила — і вона вже уявляла, як рану мені заподіє, і з рани заоштяться крівця моя — але з її замислу вийшов пшик. Хай вона знає, що я міцнющий, і в мене в жилах не сукровиця, а кров справдешня, і її виточити з мене не вдасться, не пощастиль повік!

Хтось із гостей уголос невдоволення виявляє.

— Що? Обурюєтесь, що я затяvся? Лайтесь, обурюйтесь — мені ваш гнів аж ні до чого.

— Не будьте, діду, зарозумілим. І їй бо повинуйтесь.

— Ні за які скарби!

— Вона силою вас зборе.

— Вона через силу, того ѹ нехотячи, випустить мене на волю.

Тут уже прямо розгорівся спір.

— Візьме! Вона вас візьме. Присилує їй покоритись.

— С, любий, приповідка: „З принукою чи без мене не візьмеш!”

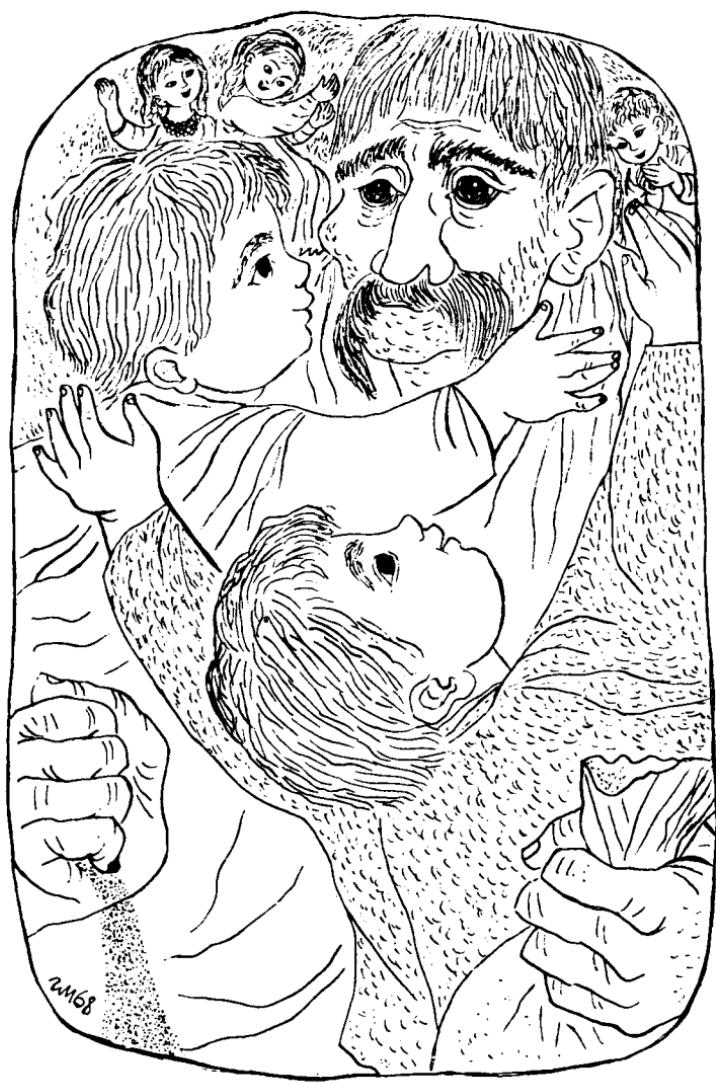
— На смерть нема сконання, а вам і нам усім сконання таки прийде.

— Ніколи.

Дід укмітив, що в багатьох гостей обличчя не з радісних. Не приховати їм, що така гостина тут їм не довподоби. Вони не такого празника тут сподівались.

— Приятелю, — це сусіда, що ще допіру радив старому оту із косою з кочерг турити, — приятелю, скоріться. Ви можете її шанувати - не шанувати, а скоритись перед нею все таки мусите.

— Лукавий ви, сусіде, дволичний! — і в дідових очах прозірливих зневага замигтіла. — Зсохлої перелякалися! А що недавнечко казали?! Та хіба ж

бо вам не соромно, що ви думки міняєте, як циган коней...

Він ще б сусіда бештав — та враз... училив дощ. І увага гостей скерувалася на вікна.

— Лле, як з відра!

— Зовсім ні! Як густим маком із неба сипле...

„Маком сипле...” „Мішечок маку, — стьобнула старого думка. — Це єдине, що в мене на господарстві й лишилося. Он під ослоном...” І він шарпнувсь до нього.

Зродилася гадка: тільки так, тільки так помститися!

Він витягнув мішечок насеред хати.

— Ви, сусіде, настирились і кажете, що вона мене візьме?

— Так закон велить, що мусить узяти.

— І я кажу — візьме, — і в діда замигтіли злорадо очі. — Хай уже бере. Я їй навіть і цей мішечок подарую.

І він мак підсунув поблизу до рогачів-кочерг.

— Ну, виходь, старезна, — погляди, що за подарунок тобі з доброго серця я наготовив...

І він розв'язав мішечок, перехилив — і з нього струмочком посыпались машини...

— Отож, карго, забирай мене. Обов'язково забирай... Але за однієї лише умови. Бачиш ось мак? П'ятнадцять років його збирав. Тож засукуй рукави — і берись за діло. Чуеш? А діло не просте. Берися рахувати мак у мішечку. Як своїми кістлявими пучками перемацаеш усі машини — тобто, любко, як усе чисто перерахуеш — тоді приходь за мною. Але рахунки вести тобі треба неспроста — ти маєш право дві машини на рік із мішечка вибирати — дві машини! — і не більше. І коли ти впораєшся з ділом, коли мішечок опорожниться —

тоді чвалай до мене. Ми ближче познайомимось з тобою. А до того часу — зась! Затямила? Ну, тепер рушай!... Рахуй... А що, поквітався я з тобою?

Він порозсував кочерги, рогачі і примостиив стільця між ними. І на стільця, поцілувавши сперше в чоло, вмостиив внучатко. І сам біля нього навпочіпках присів.

— Бачиш, смерте, бачите, люди, внучок мій, життя мое ось-о сидить? І я коло нього вічно сидітиму і житиму...

Він прихилився до дитини — і похитнувся. І сів на долівку. І каламутні очі звернулися на внуکів, що біля нього гуртом збились.

І усмішка — щаслива, всепереможна — застигла, закарбувалась на устах.

Рука його зсунулася з плеча дитини, що на стільці сиділа, і на нозі її спочила.

І він сидів так — закоценілій — одною рукою торкаючи свій рід, своє насіння, а другою прикриваючи зернятка маку...

КАЗКА НЕДОСКАЗАНА МОЯ

Хтось сказав, що дід Марко збирається сьогодні всім про дуба оповідати. Що ж він про нього нового розкаже? Та ж того дуба, як облупленого, вже всі, здається, знають. Та ж там у свята безвивідно цілісіньку днину тиняються. А вечорами, коли на видноколі, з-за ставка, прокрадеться той красень-місяць, такий жаданий, як свіжоспечена пшенична паляниця, і такий сріблистий, наче він докраю зацілований росою, — о лелечко! — тоді навколо дуба шелескатаого яблуку нема де впасті: молоді поназирається, що не сказати. Одні поодаль посідають, ноги шубовснувши у пшеницю - гречку, і німотно, сердешні, у мерехтливі небесні цятинки впиваються - вдивляються. А інші, проворніші, так собі блукають, витолочують траву і таку всюдисущу душевну печаль затягають, що інколи навіть котрийсь сторожкий пес мовчить-мовчить та й обізветься. А ще інші, невтомні, до дуба навідуються, щоб потанцовати. Їх ніжноголубе вечір'я наче дратує, так мов би наливає у їхні розтривожені серця повні пригорці запалу, а в ноженятонька — вогню. І вони хапаються тоді за руки і ногами, як навіжені, стараються розколоти землю: гупають, аж листя на гілках навислих тріпочеться; гупають та ще й басогласо ухкають і приговорюють. І в такі вечори від дуба стоголосе відлуння розбігається-пробирається і ген-ген углиб села, і до ставка, де тонкостанні верби у зелених намітках,

виструнчившись, аж рвуться до погулянки; пливе відлуння й полем, і сплітається із вітром, і спадає цілющим свіжороссям на буйний пахнотний урожай, на трави...

Яке добро той дуб зсилає людям! А як ми до нього призвичаїлись! Крізь його буйне, незчисленне листя удень нам безліч-безліч блискіток-сонечок із неба посміхається, а вечорами до його рясного гілля всі зорі, гречки, пшениці щиро сердечно пригортуються.

А глупої ночі, коли вже молодь угамується й порозходиться, щоб у снах солодкими видивами тішитися, на дуб спурхують із сусідньої балки пруд-кокрилі чи то жар-птиці, чи голуби. Їх ще ніколи ніхто на дереві не примічав — та біди в цьому мало — дід Марко часто чує, як вони нищечком виспívують, курникають. Хором і поодинці. А пізніше розлітаються по сільських вулицях. На стріхи учашають. На котру хату плюхнуть — там статків і радості усякої от і сподіваються.

Казали, рябий Пилип, переспілій парубок, кожного вечора на стріху своєї хати довго і терпеливо ставив миску із пшеничним зерном, щоб бодай один той птах і в його двір опустився та щасливу долю йому накликав. Та марно. Не міг, сірома, крилатих принадити. Тож, коли терпець Пилипові урвався, він, поночі, зопалу хапнув сочиру й рішився зрубати дуба. Хай не стане дерева — тоді й не буде де жар-птицям сідати та гніздитися. Може хоч тоді вони за самітного згадають... І що ж? — не встиг, сірома, ще й на вигін вибратись, як із-за кущів якесь страховидло вихопилось і немилосердно обколошматило його палюгою.

А другого дня той парубок сором'язливо відмахувався, коли сусіда, хитресенька личина, із

єхидним смішком питався, чого це він, Пилип-сердега, так прикро на ліву ногу припадає.

— Сильно шкутильгаєш, хлопче. Не інакше, як пристріт. Може хто тобі, грішним ділом, і наврошив?

— Е, дядьку, балакайте! Так собі на горбку спіткнувся.

— Ох і сильно спіткнувся ж, хлопче, — і в сусіда вже і в очах заблищала сміховинка. — Не поталанило тобі. А он на лобі і гулька розквітла. Видко через горбок і личенько собі ізранив.

— А, відв'яжіться, дядьку! Морочите мені казна чим голову. Кажу ж, ішов уночі отак собі... попри дуб...

— Ходи, Пилипе, та проти нього, проти дуба, не бунтуйся. Підеш ще раз із сокирою — на себе нарікай. Уже тоді з-поза куща тебе не дрюком почастують, а так ужахнуть, що й духа спустиш.

— Хто ужахне?

— Жар-птиці. Це ж вони тебе вчора обшмагали. Вони мають силу: можуть так начарувати, що сокира з твоїх рук на тебе ж самого й здійметься.

І тоді в селі про непорушність та недоторканість дерева заговорили. І відтоді не то рубати, а й вломити з дуба гілку ніхто вже не наважувавсь. Навіть найзвавзятіші халамидники — і ті вже не насмілювались грудками у його стовбур поціляти. Жбурнеш, казали старі люди, — начувайся! — пізно чи рано, як тому Пилипові, дістанеться.

А найбільше дівчата шанували дерево. Вони його й уквітчували, й оспіували, й біля нього виворожували свою щастя-долю.

А, бувало, в котрої серце надщерблювалось, вона його під дуб несля і там зціляла; а в котрої ластовиння лице обсідало, та тільки росою з дубового листу його змивала. Змивала і піснею благала:

Ой, дубочку, ой ти, дубе,
Соловейку,
Пошли ж мені талань-долю
Молоден'кій;
Пошли ж хлопця, як сокола,
Не кирпатого,
Не рижого, не старого
Й не цибатого.

А коли вдаряли осінні приморозки і з-над річки кошлаті й замурзані хмари так низько сунули, що аж зачіпали напівголе верховіття, — тоді дуб самотнів. І його обкутував туман, як сум прадавній, сивий. Тоді хіба вряди-годи прибивався хтось до дерева.

— Пішла! Чи бачите? Удовівна пішла.
— Діждала, небога, горя.
— До дуба пішла. Від неї жених, злодюга, відсахнувся.
— Он нахопилася на яку біду! І що ж? Іде туди плакати?
— Ні, примоститься побіля стовбура і сидить мовчки. Й там легшає.
— А як дощ?
— На неї й крапля не впаде. Й під дубом, як у Бога за пазухою.

Отож, дуб не лише людей розважає-забавляє, а як треба — то ім і підсобляє.

Про що ж дідусь Марко сьогодні збирається оповідати?

Про крислате дерево, що в гожу літню днину купає своє похиле гілля в гречці та пшениці? Чи про скрипливий, тріскотливий дуб, із дупла якого в сніговій гемонське світло вимигує, і пугання та сичання на ввесь пустельний вигін чується?

Та ж про дуба не лише дорослі, а й кожна

дитина все вже знає. Але про нього і правду і думисел ще й ще раз хочеться, як про рідне щось, вислухувати без краю.

Хай дід розказує. Всі на його розповідь жаждиво чекають...

**
*

Ми, півпарубоччя, давно вже на вулиці порозсідалися півколом. Ще й чийсь пес присусідився до гурту. Вижидаемо. А дід як повільниться! Так же кортить послухати, а він, начебто навмисне, зволікає. Водить закандзюбленою палицею по траві, креслить якісь візерунки — і хоч би тобі що! — ні пари з уст. Як сонний. Хтось уже й пса вщипнув, щоб той заскавулів чи там загавкав і розворушив старого — і це, на горе, не подіяло: дід забрав від нас собаку, прикрив її своєю свитою — і знову ні словечка. Що скоїлось? Не сидиться нам. Хтось кашлянув...

— Діду, — не втерпів уже Семенко - шибайголова, — ви ж обіцяли... про дуба... Чи може охоти вже не маєте?

— Маю, — і дід Марко часто-часто закліпав запалими очима. — Маю охоту, а тяжко починати. Боляче мені.

— А що у вас болить? — і всі ми пронизуємо діда поглядами. — Що?

— Душа.

— Підійті у поліклініку, дідусю, — найменший з-поміж нас вирвався з порадою. — Порошків дадуть.

— Не зарятують порошки.

— А ви майніть на вигін. І до душі листя з дуба прикладайте. Може попустить. Дуб же всесильний.

— Пропав, хлоп'ята, наш широколистий дуб!
— і дід узявся ребром долоні очі витирати. — Не буде вже його. Так-так... Це дерево вже запропащене. Повікувало — і завтра й згине.

Ми такого — айбо! — не сподівалися. Відразу півколо наше заворушилося. Дехто з нас перезирається. Хтось схопився на рівні ноги. А я не спускаю з діда очей...

— Е, діду, ви нас страхаете! Дуба ніхто зачепити не посміє.

— Завтра його повалять і викорчують. Повз село, через той дуб — шлях до міста стелитимуть, — і в старого знов затуманилися очі, аж так у їх кутиках ледве-ледве забриніли прозорі намистини. — А тому дубові ціни нема. А яка, Господи, в нього минувшина! Чи знаете ви, хлопці, що під те дерево колись у давніх часах козак приходив співати? І вигравати? І співом-грою навіть найчерствіше серце розворушував та розголублював. Грав і на кобзі, і на сопілці, і на скрипці. Міг і на дудці.

— А на гармонії, діду, не вмів?

— Не терпів він гармонії.

— А на балабайці?

— Її також не зносив. Бридинся нею. На гусялях він грав. Та так славно грав! Аби ви чули, як він умів грати! Як ударить по струнах, та як затягне нашої стародавньої, аж у нас із захвату лоби мокріли, а чуприни гороїжились. Співав, аж лиця в нього жаром паленіли. А як брав до рук сопілку — то так вона сумувала, що серце зі скорботи розривалося. І заводила, і схлипувала, і квилила, й голосила. А як, бувало, він із побратимами почаркується та розвеселиться — то на скрипці таку дрібушечку утне, що на ввесь вигін сміх так і розлягається. А він словами наддає снаги, а скрипка на

всі сторони радість розносить, розплескує — і тоді хрещений люд нехочачи за боки брався і в огністий танець пускався. І все село тоді з веселощів ходором ходило. А як він, хлоп'ята, на кобзі прославляв наше синє море! Як він словами і струнами виговорював!...

Я вже діда не бачив. Переді мною розгойдувався безмірний простір... Ось запінені хвилі підносяться вище й вище, заступаючи своїми розбурханими саванами сонце. А вітер сильнішає й сильнішає, і хвилі вже не колишуться, а вирують, нетямляться, а море прямо несамовите, нуртує та клекоче. Ще трохи — і сшаленіла водяна веремія із ревом і гуркотом вирветься з берегів і кинеться на суходіл, і затопить світ цілий.

Та ось вітер ущухає і море сумирнішає: ще гнівається, але вже не піниться, не лютує. Ще і ще коливається, пручаеться — але чимдалі лагіднішає, вгамовується. Ще який час — і цілком вилогодилося та внишкло... І ось воно вже спокійне, пригоже, безневинне, вже мовби пустотливо хлюпается, пеститься і, як велетенське немовля, під несояжним безхмарним небом — засинає...

— Діду, мені аж жарко, як ви оповідаєте!

— А ти, хлопче, коли таке чутливе серце маєш, рукавом утрися і прохолодися. А я докажу, який козак то був неоцінений. Співав він ненаслідовно, неповторно. І у молодецьких своїх грудях носив вогонь незгасний, любов велику...

— Любов, дідусю?

— Еге. Він залюбився — дуже-дуже. Так тепера, хлопці, рідко хто кохає. На такого коханця тепер тяжко натрапити.

Нарешті! Нарешті зайшла мова про те, що нам понад усе хотілося послухати. Ніхто з нас не ше-

лехнеться. Очима ми просто поприлипали вже до діда, готові з його уст кожне слівце брати і повторювати, і запам'ятувати... І тими слівцями впиватися... Закохався, бач, козак у дівчині... Ой, аж крижинки плечі проймають! Ой, як же ж кортить усе до кінця почуті! Хоч від діда про кохання наслухаемось, бо старші парубки, як починають про це балачку, завжди нас проганяють з гурту.

— А красива вона була, дідусю?

— Гарна була без міри. І козак до неї припав усім серцем і душою.

І-і, тепер ми про все дізнаємось! А чи ж у наших серцях вміститься те незнане, але ждане, що до цього часу від нас приховувалось?

— Швидше розказуйте, діду, бо нам кортить про це всьому селу переповісти!

О-о, у наших головах пашіло, грало!... У нас порозхмелювались груди. Подумати, як тільки той козак любив! Пристрасно любив. Він її — ой, нечко! — нам такого зроду-віку ще не приходилося чувати — він її обожнював, мовою її впивався, до неї приголублювався та пригортався. Обдаровував її найкращими словами: вона і прехороша, і прерідна, і найпривабливіша з-поміж усіх, і найбільш чарівна. Ой-ой, хоч би не пропустити якогось слова! Отак він признавався. І присягався.

— А як, діду, як він присягався?

— Сильно. На смерть. Він казав: „І коли я умру, і мої кості з роками на порох перетліють — і тоді, кохана, у кожній тій частинці-порошинці моя любов до тебе немеркнучою зірницею жеврітимесвітитиме”.

— І він оженився з нею?

— Ні. То, хлоп'ята, не дівчина була.

— А хто?

Дід мовчав, і коли б не сльозина, яка леліла на його обличчі і яку він невзаміту пучкою розтер, можна було б подумати, що він зовсім спокійний.

— Хто вона? — не вгамовувався найзеленіший і найписклявіший з-поміж нас. — Хто?

— Мовчи! Бачиш, дід не хочутъ зраджувати. Мабуть, таємниця.

— А ти, — і дід попестив наймолодшому м'яку, як шовкову, солом'яноруду чупринку, — а ти не здогадався, кого козак любив?

— Тяжко. Не доберу.

— Невтіячки ще тобі, хлоп'я. Підростеш, дорослим станеш — тоді напевно домислишся.

— То той славний козак, дідусю, вмер?

— Еге. Помер. І поховали його під цим славним дубом.

Старий сперся на палицю й підвівся — і пішов... А ми все ще сиділи, як приголомшені. Ми ніяк не могли розгадати дідової такої цікавої нам таємниці...

**

Закортіло мені збігати до дуба. Як стемніло, через тинок кличу приятеля-однолітка:

— Степане, катнемо нагору?

— Напосілася сестра, щоб нарубав хмизу. Махнемо завтра.

— Та ж чув, завтра дуба вже не буде.

— А-а-а... — завагався приятель, — сестра настирилася... — І по хвилині: — Та нема дурних — хай сама рубає. Гайда! Подумаєш, знайшла послушного.

Ми неслися городами, садками, розгалуженим ярком; обривали гудиння, збивали листя, згиали, а то й обламували гілля... Шугали в темнозелені

хаці і виривалися із них, і вискачували зразу ж на галявини... Аж ось з галявини обсунулися в рів, а звідти стрімголов полетіли у провалля. І що ж? Як лише наверх видряпались, трішки пробігли, — і тільки на пагорб силкуємось зійти, як нам місяць, що протискався з-за хмар, прямо в обличчя — плюсь! Та ще ж який бо місяць — аж-аж такий іскристий і такий обкупаний — ну просто так і проситься, щоб його вишиваним рушником яка добра душа втерла.

І тепер уже нас троє вигоном біжить: ми — один за одним стежкою, а повнолицій — збоку, понад вербичками, понад тополями. Ми — стриб-плиг! — а місяць ще прудкіший — гоп! — і вже попереду мандрує; ось він досягнув дуба і вже хотів був проскочити крізь його розхилисту гущину — аж враз угорі на шпичасту галузку, невдаха, й настромився...

Захекані, ми повалилися ницьма під деревом...

Передихнули й сіли, на стовбур поспиравшись. Атиша довкола — неуявна! Така густоблакитна та пахуча — ще й щедро скроплена місячною позолотою.

Скільки то тут сині-тиші! Сила-силенна! Здається, коли б її в мішки збирати — можна було б наскладати гарбу таку, що височіла б аж он не знати куди, аж під самі хмари — і то всієї, видать, не позабирати.

— Чуеш, жаба обзивається!

— А й справді!

— І цвіркун як розходився!

— Ага. А птахи заливаються. І, чуеш, у селі пугач подав голос — так наче заходився плачем.

— Пугука, клятий, на біду.

— І глянь, дим он із хат підганяється вгору.

І як звивається...

— Як свічки в небо... І щось, слухай, співає...

Співає... О, ні, я помилився! Ніякої тут мовчанки нема. Тут з кожної клітини спів нестримний проривається. Такий хороший, свій, він несеться звідусіль і приворожує, обгортав все непереможним чаром.

О, голубизно, синь моя степова й до запаморочення духм'яна! Скільки в тобі відзвуків, відголосів! І вони вже не вміщаються в тобі, і через твої зеленаві вінця вихлюпуються й все далі й далі розпросторюються кудись у безвість...

Як я цього раніше незугарний був почути?! Ось уже з гречки відзвивається сопілка, з пшениці — ледве-ледве виспівує скрипка, а із села — не пугач! — всіма струнами бринить-дзвенить бандура... Тут біля дуба зустрічаються всі пісні, що колись співалися і дотепер співаються — але й до цього часу ще всі вони на повні груди не проспівані...

— Степане, слухай! — злегка штовхаю я товариша. — Правду дід казав: під цим дубом козак ночами безперестанно грає.

— Не вір. То казка. Козак у землі.

— Він з-під коріння грає. Я, Степане, здогадуюсь... Ти знаєш, що мені зараз наймиліше?

— Що?

Я не вмію як слід цього з'ясувати. Як його почати? І з чого? Я попросту не знаю, що мені зараз наймиліше. Мені все любе-любе! І жаби, й цвіркуни, і птахи, і дим, що з хат угору в'юниться, і оця розпросторена й розспівана чиста блакить, і скрипки, і пугачі, бандури, бур'яни — все-все мені без міри дорогое, і всіх їх мені хочеться руками обхопити й до себе притулити...

— Ну, що ж замовк? Що тобі зараз наймиліше? А що це ти жуеш?

— Травинку. І з травинкою, подумай, попала земля на зуби.

— Ото бридка!

— Ніскільки. З-під цього дуба вона терпка й наче солодка.

**

Дебелий лобур хвацькувато сидів на лискучій потворі, що раз-у-раз сичала й кашляла, викидаючи брудночі клубки диму. Ось він натиснув якось важеля — і машина, висунувши наперед заливного кия, оскажено загарикала й рвонулася просто на дуба... Ось ще хвилина — і кий зчапав листя, потрощив гілки, швиргонув їх об землю і вгородився в стовбур.

— Не нищіть його! — жінка якась змолилася.

— Змилосердьтеся!

— Не можна, бабо, — озвався лобур і при тому метнув погірдливий блик жінці. — Шлях до комунізму будуємо.

— На болотяні нетрі йдіть і там товчіться, і там будуйте. А наше поле облишіте! Зупиніся!

— Не проси його, жінко добра, — дід Марко вже озивається. — Кого просиш? Він, бач, і на людину, прости Господи, не схожий. На рогатого, на бугайкуватого скидається.

— Не загороджуй, стара, дорогу! Відступись!

— Не відступлюсь!

— Розчавучу!

— А щоб тебе батьки рідні зrekлися!

Машина гахнула раз-другий — і дуб зрушився, здригнувся. Ще раз залізний кий двигонув, ще раз садикнув — і дерево захилиталося... Ось уже розколовся грубезний стовбур і навколо нього земля запалася...

І крислатий дуб, звівши догори попереплутане, подерте, з якого ще пересівалася земля, коріння, і розкинувши в притолоченій пшениці понівечене гілля, лежав-конав...

Я вже не міг дивитися. Я відвернувся і пішов додому — також розбитий, потрощений...

— Кусаєш від горя губи, синку?...

— Мені, діду, дуба жалко дуже.

— І я за ним тужу. Але не вкидайся у розпач, сину. Минуть роки — і нові, ще буйніші, на нашій землі виростуть.

— Правда?

— Дід ніколи не бреше.

— Діду, ой як я вас тепер розумію! Ой, як розумію!

— Про що це ти?

— А про того козака, що ви оповідали. Як він палко любив... І як він присягався: „І коли я умру, і мої кості з роками на порож перетліють — і тоді, кохана, у кожній тій частинці-порошинці моя любов до тебе немеркнучою зірницею жеврітиме-світитиме”.

— Бачу, ти запам'ятав.

— Само якось запам'яталося. І я тепер, діду, знаю, хто вона — ота кохана.

— Ну, хто?

Я хочу дідові сказати і не можу.

— А ось не плач. Ну, хто ж вона?

У мене зродилося бажання кричати, присягатися. Аджеж у мене велике горе, бо оце ж тільки-що, на моїх очах, потрощено, скалічено любов, молодість мою, казку недосказану мою...

Ж У Р О Ж М О Я, Ж У Р О...

Ю. С. присвячую

Мати сиділа поміж столом і ліжком: стільчик був такий низенький, що, здавалося, вона присіла на саму долівку, притрушену зеленою пахнотою.

Сумноока, із сітчаними пучечками зморшок довкола очей, вона скривленими устами ледве-ледве ворушила, а кістлявими руками із зеленини пелюстки вибирала і повільно, наче знехотя, їх м'яла й відривала.

А батько навпроти, на лавці, — ані-ні ворухнеться: він крізь розщебнуту сорочку приклав длоню до грудей і так ніби застиг чи задрімав на тому місці.

Я бачу й чую, як по хаті муха в усі кінці гасає та дзиготить — і мені хочеться у цю хвилину за нею погнатися — і десь в куті її настигнути і розчавити. Тут і без неї злість мене розносить!

Он на вулиці який веселій шум! Там крики й сміх розбрізкуються, що не сказать! Хлопці, як найнялися, бавляться, борюкаються, баляндраси точать, а я мушу в хаті стовбичити й осоружну, надокучливу муху вислухувать.

Усі мовчать-мовчать — і хто-зна допоки та мовчанка затягнеться.

Щось у вікно зашкрябало — і батько як прогинувся.

— Яка це, Колько, мара нечиста добивається? Хто то вже у вікна тарабанить?

— Та то, тату, — лебедю я перестрашено, — мабуть, гілка з вишні об шибку черкає.

— Видумуй! І бовкнеш же півтора людського. Мені ось як терпець урветься, і як вийду я та як вхоплю замашисту дрючину, то так надаю тій твоїй гілці, що вона до нових віників уже пам'ятатиме!

Я ні пари з уст. Що мені, бідаці, тут діяти? Я навшпиньки підходжу до вікна і на мигах хлопцям показую, щоб вони не товклися біля хати і не шкрябали у шиби, бо мене з хати не пускають...

Мати зідхнула, і батько приступив до неї.

— Ти поблідла, Ганно. Тяжко?

— Як серцевину в мене вибрано.

— Знаю, що боляче.

— Порожня я. Не боляче, а наче й біль і якась байдужість розділилися навпіл.

— Серце твоє тривожиться...

— Ой ні! В мене серце, либонь, щезло.

— Може ляжеш?

— Ні, листа б написати сестрі Тетяні...

Я не знаю, де й подітися. Я зиркаю тоскно-претоскно у вікно. Надворі сонце так частує шлях повними пеленами золотого проміння, що аж трава незчисленними мерехтливими лелітками у моїх очах відлискує та переливається. А он хлопці сходяться, ручкаються, о, вже й вовтузяться, за чуби хватаються! Заноситься, видать, на бійку. А Ванько своєю дудкою перед усіма як вихваляється! Ну, так. А он сусідська кицька скрадається, а Ванько, тес укмітивши, пасе її очима. Я так і знав, що йому закортить її грудкою вхлудити. Ич, як старається — аж прикусив он язика!... І не поцілив! Тъху, довготелесий! Проворний, як муха в патоці. І не навчився ще й досі грудку до пуття кидати. Я коли б жбурнув — ніколи б не схібив.

— Колько! — і батько мене за плече торкає.
— Чого це прикипів очима до вікна? Мамі ж листа треба писати. Чуеш?

— Та чую, — кривлюся я. — Ото напасть! Чи не може Катря? Напосілися на мене.

— У тебе букви виходять грубі, а в Катрі самі карлючки та кренделики. Вона їх сама опісля не вчитає.

Я з ручкою, каламарем, папером не сідаю коло столу, а вибираюся на піч. Там, пишучи, можу бодай крізь кватирку на вулицю позирати.

— Колько, — любесенько вже батько звертається до мене, — умощуйся гарненько на печі, щоб були букви красиві, круглі. Сідай отам зручненько.

— Я, тату, не сідатиму. Я лежачи писатиму.
— Сидячи ліпше, сину.

— Ліпше, але муляє в коліна.

Я піdstелюю під себе ряддину, свитку, обтріпану подушку — й підсуваюся ближче до кватирки.

Ой, який же світ там соняшно-зелено-гарний! Бачу — он Ванько вже мене вгледів і язика з-під черешні показує і дудкою розмахує. А мені на печі від цієї неволі на плач збирається. А всередині так щось тенькає мені та коливається.

— Колюню-серце, — вже мати обзвивається, — не совайся по черені! На штанях у тебе і так дірок не облічиться.

— Я, мамо, дірок тих не боюся.

— Не химеруй. Розумний дуже! На твоїх штанях он уже латка на латці не держиться.

Я несквапливо беру ручку — і жду. А мати, як на те, мовчить. Вона, обхопивши голову руками, щось сама до себе нашпітує і або туди або сюди перехиляється.

— Мамо, — нетерпеливлюсь я, — ради Бога, починайте! У мене обмаль часу.

— Я тобі його позичу! — гридає з лавки батько. — Бач, закомизився. Підганяє матір. Заманулося, диви, по лопухах із голоштаньками гасати. Починай, Ганно. Проказуй помаленьку.

— Диктуйте, мамо, — упрощую вже й я. — Вже я напоготові. Та тільки спробуйте коротесенько висловлюватись. Ви інколи так довго диктуєте, що в мене аж рука дерев'яніє. І диктуйте без пісень та приговорювань.

— Зобиджені ми, синку. Не можу я без приговорювань. Не можу, серце, веселих вісток слати. Лише жалобні думки в моїй голові рояться.

— Та знаю, мамо, що жалобні. Проказуєте їх, а в мене сльози навертаються.

— Як навертаються — витирай, Колюнню. Витирай часто очі й носа — тобі то не завадить.

Я крізь кватирку кидаю оком заздрісним на хлопців. Ой-ой-ой, уже з собакою до ставка гайнули! Он усі під тріпотливою осикою з'юрмилися. Ой, вже й наввипередки роздягаються!

Купаються. А там же чистоводдя — так і зваблює до себе. А на узбіччі, в очеретах, жаб — не перелічити! Ціляєш у них камінцями та паліччям, аж поки не втомишся...

— Колько, що ти там ані гу-гу? Може на сон тебе вже клонить?

— Та де, тату! Мовчу, бо перо вирівнюю... Щось воно дуже дере...

— Пиши, Колюнню-серце отак:

Посилаю цього листа аж на Донбас, до сестри своєї Тетяночки... Сестро ж моя рідна, цілую тебе та поздоровляю, та біль свій палючий і невигойний оповідаю. Та ж смутку - жалю нашого серцем

уже не стримати, словом не висказати і очима не виплакати. Та його ж і пером не списати і криком-плачом не передати. О, печале моя, коли б то я могла тебе з коренем із грудей вирвати і по всіх світах розкидати...

— Ганно, съорбни холодної води, — і батько подає глиняну глибоку кварточку. — Випий, полегшає.

Мати доторкується устами до прохолоди — і замовкає. Аж так перегодя знову, як від легенького вітру немічна билина, сюди-туди хиляється.

— Пиши далі, синочку.

— Чекайте, мамо. Я в книжку гляну. Забувся, як „печаль” пишеться — з одним чи з двома „ел”.

— Став два, серце. Велика це печаль — то й два „ли” для неї пригодиться. А як можна — і три на папір вмісти — адже мое горе незносне, бо потрійне.

— Що ж ви, мамо, мудруєте? — трішки розгнівався вже я, коли натрапив на те слово в книжці.

— „Печаль” із одним „ел” та м’яким знаком у кінці писати треба.

— Ой не шуткуй так, синку! Нічого м’якого там немає. Там усе чіпке, жаске та страховинне. Печаль тверда, як кремінь, і зубаста, уїдлива, як скло на скалки розбите. Пиши заради мене, серце, все з твердими знаками, а не з м’якими.

— Ну що ж це? — спантеличений, блискаю поглядом на батька. Бож, тадаю, може тато мені проти матері воювати допоможе. — Як же воно? Га, тату? За граматикою ж...

— Колько, ти води там ручкою по папері — і не писни! Слухай, що мати велить. Вона знає від тебе ліпше, що і як писати. Їй, сердезі, болить-щемить, а ти із своєю граматикою пхаєшся.

І, каторга! Загнали мене на піч і не дають і словом обмовитись.

А мати вже жмуток трави з долівки згребла й піднесла сперш до чола, а потім собі на хвартусі і розіслала.

— Пиши, Колюню, що в нас лихо сидить на злиднях, а бідою поганяє. Тому я часто співаю отієї:

Журо ж моя, журо,
Де тебе подіти?
Ні тебе згубити,
Ні тебе втопити...

І співаю я її на такий тужливий та жальливий голос. Та ще й, співаючи, промовляю: журо ти не-весипущая, проклятущая, причепущая та стогидю-щая. Та де ж тебе, гаспідське зілля, розтрусити, запропастити? Та навіщо ж ти в нашу хату забра-лася, у наші душі всоталася?...

— Мамо, — вже майже я рюмсаю, — я ж про-сив вас — без тужиння. І ви так швидко диктуєте...

— Розумний хлопець з тебе. Як швидко — пи-ши поволіше, щоб Тетяна кожне слово відчитала.

— І, мамо, чи не обійшлися б ви без співу, віршиків та приговорювань? Тату, як же ж так можна?

— Можна, Колько, — і батько повільно, як скибки хліба на столі, слово розкладає — мо-о-жна. Все на папір клади, що мати вимовляє; їй горе щип-цями серце здушує, а ти їй дораджуеш або пере-чиш. Без всякого патякання виписуй мамині вір-шки та співання.

— Але ж як? Я не вмію на папері... Та як же списати співання?! І чим?

— Пером, Колько, списати. І, зрозумій, мамі від того, що вона співом пожаліється, полегшає, по-ліпшає...

— Ага, синочку-серце, — перехопила від батька слово мати, — згадай їй, Тетяночці, що ми обідрані, як старці, що ото по базарах канючать копійчину. Обідрані до більше вже й нікуди. Та ще й голодні. Хліб рідко в хаті буває, а до хліба вже давно нічого з жиру у нас не водиться... Ага, ще допиши... А в Катрі, сестро, вже зовсім лиха спідничка, а Колюньці нашому путніх штанів і досі не розстаралися...

Я відкладаю ручку. Я вже не на жарт розпалився-розгнівився. Мало того, що пропало мое — поміж бур'янами та над річкою — гуляння-галасування — мене ще й на додаток принижують та обмовляють!

— Мамо, — ледве стримуюся я від гніву, — ну що це ви заповзялися? Ну як же можна так мене перед тіткою безчестити? Хіба ж це правда, що я без того... без штанів? Ну ж і вигадуєте! А це ж на мені що?

— На тобі, синочку, саме дрантя, мотуззям попідв'язуване. Ти, серце, справжніх штанів зродувіку і не бачив.

— А потім, мамо, не називайте мене, як дитиняtko — Колюня, гарнюня, красуня — ну чисто, як немовля мене ласкавите. Та я вже ж не манюній.

— Дитинка ти! Ти пуп'янок ще нерозпukаний.

— Тату, ви чуєте, як мене в очі ображаютъ?

— Чую. Ти краще, Колько, не норовися. І чого тобі копилити губи? Мати сказала правду — ти малій шкелет. Отож пиши й мовчи!

— На чому ж ти зашпортався, Колюню?

— От уже ви, мамо, добираєте слова. З якої ж речі я зашпортався?! Я просто зупинився. Ось на тому, що у мене... штанів нема...

— Ага! Тепер пиши. Тетяно-любко, може на-

раєш, що нам робити? Чи там у вашому Донбасі така сама властивість собача? Чи може вам совети так, як нам отут, не допікають? Ох і дозоляють же ж вони нам, бодай їх усіх чорна слабість похватала. Як у вас там легше — телеграму бий — ми розпрощаємося з хатою і туди, до тебе, всі повтікаємо.

— Я, мамо, не тікатиму, — відрізую я, бо розпуха тіпонула мною. Бож крізь кватирку бачу, як на березі хлопці у гущу бур'янів вриваються... І там качаються... Ой, а он вони пса на дерево підсаджують. Як я можу кудись звідси вибиратись? Я нікуди і нізащо в світі не поїду!

— Воля твоя, Колюнню. Як не поїдеш — то тоді сидітимеш голодний у хатинці, — і мати вказівним пальцем струсила слізозу з повіки. — Або, серце, животиком голесеньким по вулиці світитимеш. Я, дурненський, лише добра тобі бажаю, а ти все одгризаєшся. Ну, написав?... А закінчуй так: цілуємо. Ганна з родиною. Ага! І спитай її ще, чи тяжко на Донбасі дістати циганську голку, бо наша вчора, як на злість, зламалася. І якщо...

Я чую, що в матері голос, неначе пручнувшись десь глибоко у грудях, враз надщербився і — обірвався...

**

Коли мати вийшла, покликав мене пальцем батько з печі.

— Списав?

— Усе дочиста. Чітко, гарно. Ось погляньте.

— Цить, не говори голосно! — цитькнув батько.

Я бликнув здивовано. Незрозуміло око скошую на нього. Що скоїлось? Спостерігаю, як батько згорнув учетверо написаного мною, ще не високлого, ли-

ста і заховав, подумайте, в кишеню. Тоді пішов у кутик до поліці, взяв зошита, видрав із нього клаптик чистого паперу, перегнув його раз-другий і просунув у коверту. І слиною запечатав він листа.

І все.

Я і жахнувся, і розсердився, і розгубився... Що це батько — шуткує?! Алеж і негодячий він придумав жарт! Я стільки марудився над тим листом, так над ним упрівав, а він його... в кишеню запаковує.

— Тату! — я такий приголомшений, що вже не говорю, а мимрю невиразно: — Тату, навіщо ж ви чистий папірець?... Навіщо ж порожній лист тітці Тетяні відсилаєте? А що з моїм листом ви зробите? Збавите його?

— Таких листів, як мама тобі проказує, не можна відсилати. Страшнувато, Колько. Пошлеш його — біди-горя начувайся. Я побоююся, сину.

— Кого побоюєтесь?

— Влади.

— Нашої? Рідної?

— Чортячої — не нашої! — гримнув тато. — Яка вона у дідька наша?

Батько шорсткою долонею провів по моїх щоках і витер мені слізози.

— Ну, не пхинькай!

Та як же мені не пхинькати?! Жаль мене діймає. Старався так листа того якнайкраче зготувати — і намарно. Ой, і мені прикро! Та я ж жалкуватиму тепер за своїм письмом довіку!...

— А задля чого ж, тату, ви мене силували? Пиши, пиши! Прямо приневолювали, а тепер занапащаете?

— Приневолював, бо так треба було, сину. Заради матері все роблено. Я хотів, щоб мати виска-
зала свої жалі — і щоб їй полегшало. А листа твого
я не збирався відсилати.

— А що ви з моїм листом зробите?

— Сплю.

— А тітка Тетяна, як чистий папірець отри-
має, що подумає? Як нас пойме? Та ж вона нічогі-
сінько і не второпає!

— Вона, Колько, розумна — здогадається. Ну,
мати йде. Не подавай виду, що ти сумний. І про те,
що я зробив, ні словом не прохопися.

Увійшла мати. Зодягнена. І взяла від батька
обережно та шанобливо, як скарб якийсь неоцінен-
ний, листа з незаписаним аркушником, розгладила
його, а тоді засунула в рукав кохтини і понесла аж
до сільради у скриньку опустити.

Я — услід. Я видивлявся. Я втуплював очі...
Он мати поворушила гілки черешень. Он зійшла на
стежку і ген-ген пірнула у буйну зеленість. Я стояв
на вулиці. Довкруги мене згуртувалися всі мої то-
вариші з собакою.

— Ко', чуеш, Ко', пес не насмілився до жаби
підступити. Її він перелякався.

— Диви, Ко', Ванько якого метелика зловив!

— Та він не чує! У нього, бач, руки всі в чор-
нилі.

— Задачі, мабуть, рішав.

— Неправда, писав листа, — здушеним від
тягару у грудях голосом промовив я.

І закрив лице руками. І мені світ відразу став
таким нелюбим та немилим, таким удаваним, облуд-
ним, що прямо жах. І я чимдуж чкурнув у бур'яни
високі...

Одшуміли юно-зелені, в моїй пам'яті лопухами, будяками та трепестливою осикою навіки вквітчані, мої далекі, непогамовні і неповоротні рочки. Пішли вони за вітром і понесли із ранньою весною, із черешневим цвітом і мое вибрикування, підпливування, понесли і мою телячу юність-молодість. Тепер тільки у снах ходжу-броджу зміючками-стежками, де навкруги крислатяться сади і розкішно виганяється аж по пояс трава шовкова.

Юносте, даризно небесная моя!

У мене вже сивина на скроні підбирається. І я, цибастий-голінастий, уже, мабуть, і не змістився б на прадідівській обчовганій печі, де колись із боку на бік, упоперек та вздовж, як дзига, качався і перевертався.

Я від стріхи рідної відбився, відгородився морями, горами й проваллями-долинами неозорими, непрохідними...

— Ти що — куняєш чи замріявся?! — мене як хто навідмах у спину вдарив.

Я стрепенувся. Мене неначе оце зараз якась зла сила від чогось близького, рідного відірвала і перенесла на цей-о стілець. Я стрясаю головою, наче з неї витрушує недостиглі, до кінця необмріяні думки.

— Га? Хто це?

— Ну ти ж і химерник! Он жарище надворі таке, що хмародери ось-ось порозтоплюються, а ти гадками морочиш собі голову. Ну, з днем народження! Із сороківкою!

— Спасибі.

— Дівчата, хлопці, — заходьте, тобто — запро-

шуйтесь. І примощуйтесь кому де заманеться. Він у дома. Та ще й, видать, гостей до себе сподівається. Ой, як стіл заставлено! Молодчина! І горлянку чим прополоскати е, і кишкам буде утіхи вдосталь. І-і, чує моя душа, що я сьогодні зайвину перехоплю. Часом зі мною це трапляється. У-у, і патефон! І музика, виходить, буде? О, я й забувся! — вже до мене звертаючись: — Внизу, на підвіконні, листи твої я захопив. Ось ціла купа...

Я знехотя беру і перегортаю їх, вибираючи найважливіші...

Це від шевця. Мабуть, допоминається, скупинда, заплати. А в мене ж зараз із грошима скрутнувато. Ось картка від кума Пилипа. На христини свого опецькуватого карапуза просить. А ось... Я розкриваю похапцем коверту. В мене руки тримтять, і я ніяк не можу зсередини видобути аркуша.

— Марки великі і червоні, — хтось зауважує з гостей.

— Так, — відказую, а в самого піт чоло вкриває. Жарко зробилося, що прямо перехопило подих. — Так, — кажу, — це лист із дому. За шістнадцять років перший. Я їм писав, писав — просив їх бодай кількома рядками відгукнутися, як там проживають, а вони все мовчали. Аж оце надумались...

Я висмикнув із коверти... білий, ніде ані словечком не списаний папір... Неспогаданно мене струснуло. І стонадцять кольок шпигонуло в спину. Миттю чарки, пляшки, закуски-наїдки посунулись мені зі столу аж у якусь каламутносизу далечінь, посунулись і завертілися, немов на хвилях — гойдаючись, хитаючись, то ось провалюючись, то знову випірнаючи...

**

*Гриць мене, моя мати,
Гриць мене полюбив,
Гриць мені, моя мати,
Черевички купив...*

- Пиймо!
- За здоров'я!...

Хтось підспівує, хтось хихотить, ще інші речочуть і в долоні, як у бляху, вибивають, — і все це мені, як разюча гілка терну, у вуха втискається і розламує мою бідолашну голову.

— Миколо, ну ти ж подаруночок на день народження схопив! Порожній лист. Хтось ущасливив тебе таким листом! От смішно!

- Дуже смішно, — повторюю я.

— Але чого ти задумався? Не журись! Ще ніхто в світі білим папірцем нічого нікому не скав-не доказав.

— Ти помиляєшся. Цим папірцем багато що мені сказано.

- Справді?
- Ййбогу!

— Дивак ти, — теревенить він своє. — Кинь того листа. Гуляй душа, поки жива! Ану там затягуйте веселої! Посилкуймось і на все горло гримнімо!

*Ой гол та нема,
Піде кума до млина —
Мельник її пригортає
До спокуси намовляє...*

- Гурра!
- За здоров'я іменинника!
- Повну чарку!

— Дві!

— Ще й до дна.

Я на долоні тримаю білий папірець. Хто цього разу біль чіпкий та пелехатий, похитуючись на стільчику, викладав? Сестра чи знову мати? Хто тепер місце на печі з кватиркою зайняв? Хто печаль незмірну та нестерпну цього разу на папір ісписував? Печаль скалкувату, уїдливу, як побите скло, печаль із твердим знаком і двома терпкими „ел”.

Хтось мене обіймає. Хтось тисне мені в уста чарку. Хтось пришиплює мені на груди паперову рожу... А приятель торохтить над вухом безугаву:

— Миколо, ну в тебе ж і квартира! Палац цісарський. Ну ти ж і щасливий! Два телефони, десять костюмів, із півсотні сорочок. У маслі хлопець плаває. Гурра! А патефон який! А телевізор — тіп-топ! Наклади поверх циліндра — і буде з нього голлівудський денді! Такого телевізора — хоч на всесвітній виставці показуй. А авто собі яке видряпав. Крайслера?

— Форда, — як у чаду, кидаю я.

— Стріла — не авто. А ти знаєш — Петро собі подругу знайшов.

— Де знайшов?

— Та що ти як із-за рогу дрюком приголомшивши. Де знайшов? Вже ж не на дорозі. Кучеряву, фунтів на триста п'ятдесяти. Геркулес у спідниці. Там як іде вулицею — асфальт під нею вгинається. Гертрудою зовуть. Із Гамбургу. В неї кулачище, як ковадло — розмахнеться — приглушить на місці. А голосочек має — куди та ерихонська сурма! Чуеш ти, Миколо?

— Чую.

— Що?

— Сурму ерихонську.
— Ти якийсь безуважний? Що з тобою?
— Нічого.
— А очі в тебе які холодні, як закоцюблі?!
Ти щось... Ти щасливий — адже ж ти в такій розкоші живеш? Щасливий?
— Дуже.
— Ти радий, що ми прийшли?
— Сильно! — скіпів від люті я, і з моїх грудей вихоплюється стогін, бож у мене горя не обіратись.
— Ну, то випий з нами. Шампану, лікерчику.
— Хай живе Микола!
— Ха-ха! Гурра!
— Усі танцюють! Парами! А тепер коло створимо. Микола посередині. Він — у центрі, а ми до нього наближаемось. Чудово! Микола — іменинник. Він — король. Дай, Боже, йому завжди такого щастя! Усі танцюють і приговорюють:

*Ой піду я до млина,
До дірявого,
Чи не найду Василя
Кучерявого...
Ой гол-голака,
Бо я зроду така...*

Усі притупують. А тепер за руки! Гусака! Румба-бумба! Ноги вище!

Гримає посуд, дзеленькають чарки, лящать оплески, гупають та човгають черевики, гогочуть-речочуть хлопці, а дівчата аж заходяться від тонкого та лункого хихотіння.

Все увивається, вовтузиться, мотиляється... А я корчуся у танці туди й сюди, корчуся такий змучений і нікому непотрібний. Я не можу танцювати, не можу сміхом заливатися, не можу гупотіти, гар-

цювати та шкварити черевиками дрібушки по підлозі.

Я тупцююсь на місці, а перед моїми очима білий несписаний папірець усе і все кружляє. І мене ядуний біль термосить і з ніг валить. Ні, не один — сила-силенна білих папірців завихрилися метелицею навколо мене... І від них заневиднілося мені в хаті. Вони ось наближаються, дотикаються і прилипають пелюстками любистку до душі роздертої моєї.

І я вже також з ними кружляю... І до них, невисказаних, невимовних, хороших моїх, рідних папірців я обличчям припадаю, я голублюся до них... Цілую їх... Усім серцем пригортаюсь... І пошепки, як молитву, запам'ятовані з дитячих літ слова повторюю:

*Журо ж моя, журо,
Де тебе подіти?
Ні тебе згубити,
Ні тебе втопити...*

ЛЮБИСТОК НА РАНИ

1.

У рівчаку, у землистій каламуті, поруч із розчахнutoю гілкою, лежали аж приплюснулися одне до одного — синок і мати. А кроків із сотню попереду, де огорнені в сизувату імлу пагорбки переходили в западину, он там, де ваговиті колосом стиглі пшениці вклиниувались у зарості молодого лісу, від гуркотняви дерева зрушувались і стрясилися. Там зализо із вогнем угрузало, впивалося у землю, вивертало з неї живосилом кусні, а потім вихорило ними несамовитою віхолою над верховіттям.

Із розтермосених вербичок, кленів, берестин сипалося оббите листя; якесь повісповане, іржавінню поплямлене, воно, мотиляючись, опадало разом із відтятими галузками, — і долі віялось кудись наче у безвісті.

Земля біля ліска здригалася й поломеніла. Там, в улоговині, наче якась мара, шалом руїнницьким охоплена, в почварній і нестерпній люті розгальмувала страховинного вогненного воза, і той віз гнався і навіснів згори донизу, і палахкотів та бухкав, і швиргав довкруги із очманілим дзизкотом чавуння; гнався і, сваволіючи багаттям, сапав ядущним смородом від хвари приску, жужелиці й перегару. Та ось у вишині теж гримнуло, а тоді по всьому небу загуготіло. Звідтіль також наче розшморгав хто міх велетенський і пекельний — і з нього на ліс,

на засіви вже доспілі посипалося невідь скільки мерехтливих цяток та спалахів. Тьма-тьмуща сліпучих відблисків решетувала небо, вогненна хвижа смугувала, лютувала звідусіль, щоб розруйнувати і виплюндрувати все нараз і дощенту.

Ще глухо гупнуло — і земля стугоностро, як болем сильним вражена, відгукнулася. Ще... Неприпинно, без віддиху — і знову перелунювало біль земний повсюди. Її, чорноземну, раз-по-раз вибухами розволочувало, полум'ям катувало, а вона, рожуча та квітуча, вже й не відгукувалась, а тільки розжалоблено наче зідхала та йойкала.

А зверху ще безугаву і цокотіло, і било, і розривалось, а з лощини палило та порошило — і вогнедиши птиці пересікали біснувато хмарки і шархали понад лісом і хлібами.

Ще... І земля густіше ямами і гільзами мережилася й гаптувалася, а залізне груддя ревло і бутило тірше від найлютоші скотини. Ще... І кулі жаскали пронизливо повсюди.

Нарешті вщухло. Ані пострілу.

Тільки пирхало та гугоніло полум'я в об'юшених загравою пшеницях, і море колосків чорніло і чорніло, і схилялось, і у вогненному нестямі на порох розсипалось. Та десь зранений птах скиглив. Голосно-голосно. Аж так уже тихіше... І зовсім уже замовк.

А сажувата клочяста мряка густішала й густішала і щораз важче донизу нависала, і по полю й через ліс спливала... І на мить сонце, дивись, померхло. Сутінно зробилося навколо.

Сторожкатиша наступила...

У рівчаку затаїлися синок і мати.

Заворушилися. Мале визирнуло з ями й зумілося, висвічуючи по полю перестрашеними оченя-

тами. Справді тиша. І навколо ні душі живої. Пожежа перекинулася аж ген он далі, а поблизу лише де-де трісне ще недоглитана вогнем стеблина. А он шеберхнув від вітру недогорілий лист...

— Втікаймо!

— Стривай, Корнельку, ще не проскочимо. Там вогонь ще жбуха, — не промовила, а видихнула на превелику силу жінка. — Самовластці, руйники сибірні...

— Сибірні! — повторив у гніві хлопець.

— У мене, сину, коли погляну, що коїться, холоне серце.

— А в мене, мамо, не холоне. Мені жарко. Дивіться, он вода в ліску горить.

— Погорить і потушиться, Корнельку.

— Мамо, мені землі у рот набилося. А вам?

— І в мене її повно.

— І всюди димом пахне. І мені в очах так жарко-жарко.

— Заплюши очі, сину.

— Як заплющу — тоді я вас не бачу.

— На ось мою руку. Заплюши, а мене тримайся.

— Тікаймо вже!

— Не гарячися, сину.

— Я не гарячуся. І мені вже не гаряче, а по спині холод пробігає. Прудко холод пробігає. А у вас, мамо, за спиною снігом не віє?

— Віс.

— А ваша рука труситься. Ви труситеся, мамо.

— Трушуся. Біжімо, синку!

І обое вихоплюються з рівчака й женуться скільки духу від палахкотіючого поля...

Корнелька обпікав різкий біль у плечі, коли мати, спотикаючись, шарпала його. Але він ані словом не обзвивався — терпів-терпів, бо відчував, як мати цупко тримала своєю шерехатою й гарячою рукою його руку, і бачив, як вона прикущувала губи, і як їй піт, перемішаний з пилокою, зліплював на скроні пасемка волосся та сліпив очі... I бачив, що у нії хрестик на грудях заплутався й прилип до мокрої кохтини, а хустка збилася, ізжужмлена, на шию.

— Ma', куди ж ви? — вже йому терпець урвався, коли вона звернула вбік і, тягнучи його, навпротесть побігла. — Куди? Наша хата ондечки.

— Не добігти нам до хати. Он там капличка.

— Ваша спідниця мені заважає, мамо! Піdbe-ріть її! Вона б'є мене в лицце!

— А ти потерпи, синочку.

— Як же втерпиш?! Через неї трудно мені дихати.

— Корнельку, швидше! Не віdstавай же, синку!

Він поспішав як тільки міг, а рядняна спідниця чимдалі лопотіла все сильніше, і черкала його щоку і терла вухо, або й розмаювалась так, що заслоняла попереду і стежку, і увесь світ Божий. Щокроку на грудки наскакував, на корінці — і тоді, коли він спотиковався, його босі ноги неначе хто зливав окропом, водночас його все тіло прошилював донестерпу болюче гостролезий ніж — прошилював від самих п'ят до чуба. Очі його заросилися, і крізь росу видавалося йому, що стежка, якою біг, покрита не травою, а зеленими скляними озеречками, наповненими по вінця жаром, і озеречка ті киплять і парують, і тою парою обдають його, а найбільше

йому в лиці шугають. Та ще коли б якраз в обличчя сонце так не пряжило. Мучить і воно: і шпарить, і променем, як гарячим батогом, шмагає і ще дошкульнішою парнотою його усього сповиває. Коли б уже скоріше...

До каплички не добігли, ще крок-два залишилося, як мати там, де трава цяткована де-не-де латкою шпоришу й кульбабою, в знемозі повалилася. І вже навколоїнці, руки простягаючи, до стіни зблизилася. І до неї раз, завдруге чолом торкнулася.

- Мамо, що ви мені шепчете?
- Не тобі шепчу. Я, сину, молюся.
- А води ой як я хочу!
- Зажди.

— Не ждеться, мамо. У роті мені жарко... Пересяхло...

Він спершу також став на коліна — та тут же і присів на землю, щокою притулившись до прохолодної стіни. Його очі від ліска, де коли-не-коли пирскали ще й далі кулі і клубочіли хмаровиння диму, якось нехотя відразу одірвалися і із зачудованням видивлялися та ловили кожний порух матері. Ось вона, видимо вкрай знесилена, з чола збирає пасмо волосся і всією постаттю дотягується до дверей, і пучками ледь-ледь дотикається до них... Ні, ні, вже лицем до них притискується, прилипає... Ось вона губами припала до клямки — і заспокойлась: ані кліпне, ані зашепоче, ні поворухнеться. Дивно-дивно втишилася. Заснула? Ні, ні, не вмерла. Корнелько бачить, що стяжка з хрестиком на її шиї то підтягається поверх, то опадає.

Він ближче підсунувся до матері, і що ж — він лише збирався погладити її, як двері до каплички самі — айбо, що самі, бо Корнелько їх не зачіпав, а мати ж не ворушилася — прочинилися. Він ще

ближче, ще щільніше до неньки прихилився, а двері зовсім, навстіж, розчинилися.

- Мамо, я не винуватий. Я дверей не торгав...
- Цсс! Я їх відчинила.
- Мамо...
- Цсс! Тут краще мовчати, сину...

О, справді, ліпше змовчати, бо тут інший світ відкрився! Який супокій! Тут можна від того, що койтесь біля ліска, заслонитися, спастися. Там, поблизу, рукою хоч звідсіль подати, приголомшували і термосили землю, шмагали й стъобали її уздовж і впоперек, кору з неї здирили, в нутро до неї добирались, а тут, бач, клаптик, вогнем і кулями незайманий. Тут навдивовижу все тихомир'ям огорнене, злагодою збережене...

Віконце-підсліпок, а на ньому жмуток сухої м'яти. У тъмяному кутку ледь-ледь жевріюча лямпадка, що від кожного віддаленого пострілу крихту хитається, — і вона, здається, той супокій найбільше випромінює та розсіває. Корнелькові в очах уже не пече, і холод за спиною угамувався, вже більше туди й сюди не бігає — і йому в оцю хвилину заокріло згорнутися отам у кутику вузькому і лежати та й лежати — і тяжкість із грудей видихувати. О, ні, де бо лежати! Коли б це мати укутала його із головою у щось пухнасте, свіже - свіже, та ще б коли й поставила кухоль крижаної води в додачу — ой він під лямпадкою й біля вікна того із сухою м'ятою поспав би! Спав би - спав би, а проснувшись, безупинно воду з кухля попивав би...

- Мамо, тут нема війни. Тут не гуркають.
- Бог милував.
- І танки з болотом та вогнем сюди не їдуть?
- Не їдуть, синку.
- А яроплани з бомбами?

- Не залітають.
- Мені тут, мамо, хороше.
- Мовчи, як хороше.

І вона вказівний палець наблизила до хлопча-
чих губ, що аж пашіли в гарячі, і свіжістю та про-
холодою їх мов би трішки остудила. І тоді Корнель-
ко зиркнув у материні очі, а від них він пильно
почав вглядатися туди, куди вдивлялась маті —
і з тъмяного, бузково-вишневим серпанком окута-
ного закутка вирізьбилася китиця з колосків, чебре-
цю, волошок і ще чогось квітучого та гожого, аж
так виринув рушника кінець і врешті — дві дошки
навхрест збиті з потемків помалу-малу стали вияс-
нитися.

А звідти, з тих дощок, на хлопчину споглядала
— так, так, споглядала, хоч вії й були спущені...
Людина. Дяденько! Його він тепер ясно бачить.
Змарніле лице — мирне, злагідливе, позначене і
добротою, і тugoю, і повите якоюсь розжалілою пе-
чаллю. І відсвіт наболілого чогось, скорботного най-
більше навколо уст застигнув. Йому і ноги докупи
стягнено і неоковирним залізним шпичаком нав-
скрізь пронизано. І руки цвяхами простромлені, а
з голови наче кінчастий дріт звисає.

Он аж куди війну завіяло?! І сюдою вогонь,
дим, чавуння й жужелиця перенеслися! І тут бомби
розвивалися, вони аж з-під ліска сюди ось дося-
гали. Та ж колючий дріт, що ним городжено он там
за берестками й кленами вириті ями, в капличку
також уже сягнув, ось відламок його на чоло впав,
у чоло гострокінців'ями своїми впився. А в ногах,
долонях цвяхи-шпен'ки стримлять... Адже ж оце
шпен'ки, що тільки-що над Корнельком і матір'ю
перелітали, що розчахували гілля, в очі пекли й
холодом по тілу сипали! Дяденькові на схрещених

дошках закривавилось чоло і бік там аж під ребром оскомелком кулі прорізано, а з ранених худих і жилкуватих ніг багрові краплини виступили і дерево тіль-тіль скропили.

— Всемилостивий, — і мати з розпачу збивається, — терпеливий, добрий!... Нащо ж нам стільки горя понаскликано? Нащо? Допоможи нам! — І вона притьмом до долівки припадає, а руки в просьбі простирає. І скривавлені, понівечені ноги услужно, з простосердям та слізовою уціловує. — Допоможи! Скруха сердечна до незмоги мене давить, на душу брилою кам'яною налягає... Яке ж спустошення навколо! Що ж це повсюди коїться?! Наші поля внівець перевертають, їх ямами - ранами й пожежами вигублюють. Наші врожаї до кореня нівечають, згайнюють. Оборони нас усіх-усіх... Й мене... Я одна-однінка, без роду-племени. Ото і всього — я й моя розрадонька, син мій, пагонець. І я й мій син безборонні, беззахисні. І ми, повір, втомилися. Підтримай нас! Ми боймося...

Корнелькові треба обов'язково щось матері скати. Не можна ніяк далі мовчазним залишатись. Хай знає, що він тепер ніякого страху не має. Правда, тоді, коли він у рівчаку лежав, коли, скоцюрбившись, цупко хватався за її кохтину, він ще боявся, а тепер — ані ось трішечки.

— Підтримай, допоможи...

— Мамо, ма', я допоможу! — і Корнелькові враз закортіло обійняти й приластилися до матері, і сказати їй багато - багато славного, прогарного, з чого б у неї очі іскорками втіхи розпромінилися. — Ма', я допоможу. Ось як тільки відсапаюсь — і я вам пособлю. Аякже! Не бійтесь, я біля вас, я від вас нікуди не втікатиму. Як хто вас зобиджатиме — я на того нагримаю, я того кулаками відганяти буду. Побачите. Аякже.

— Цсс, синку!

— Мамо, не плачте, бо я плакатиму з вами.

Але мати без уваги полишила Корнелькові слова. Вона лише мовчки притиснула до грудей хлопчачу голову, щоб її раз-двічі долонею похоро-шити й попестити...

— Допоможи... Війна мене з дружиною навіки розрізнила...

І тоді Корнелько зрозумів, що мати не до нього веде мову і не в нього помочі вимолює. Вона схи-лилася і дивиться туди, у закуток, туди й слова свої журні зроняє. У закутку вона і рушника, яким дошки обгорнені, пальцями-пучками дотикається.

— Оборони... Сама я...

Чому сама? А Корнелько? Він матері одинцем анізащо не залишить. Із нею скрізь і всюди ходи-тиме, хоч і на край світу — аж туди поза криницю, де вулиці кінчаються, він мандруватиме. Хіба Кор-нелько, як мати йде кудись, не дріботить поруч чи попереду неї?! Він же із матір'ю аж до лісків пішов і ще не раз туди піти готовий — тільки там аби війна вже уляглася, війна, що пече в очі й спину морозом обсипає.

— Мамо, — і в його розхвилюваному серці щось тенькає, — ви не самі... А я...

— Мовчи, синочку. Сама я... Він був міцний господар. Я звикла на його робочі руки, як на свої, спиратися. І його нема... — І мати шепче-квилить і знову цілує ноги, шпичаком прошиті, що на них тъмавим вилиском леліють цятки крові. — Нема, пішов без вороття.

— Хто, мамо, пішов?

— Твій тато.

— А де він?

Мати, замість відповіді, ще раз пучками рушник поворушила й черкнулася устами ніг ізранених.

І Корнелькові ще одна новина об'явилася. Людина на перехрещених дошках понад усе дорога матері. Їй вона про все говорить, жалі виливає... Рушник розправляє та цілую...

— Мамо! Дяденьку цього ви любите?

— Так, сину. І ти люби. Він прийняв до себе тата нашого.

— І татові у нього добре?

— Добре, синку.

Хлопчина пірнув у спогади, що воскресли і пурхали у пам'яті, як голубів хмара. Тато... що йому Корнелько з розгону вистрибував на руки, котрому на шию вибирався, і там, на шиї, від радості плескав по його плечах, верещав, гецовав та сміхом залягався. Тато, котрому Корнелько до ліжка носив його великі чоботи, а він Корнелькові дарував цукерки, загорнуті у позолочені та страх якішелесткі папірчики... З котрим у кота та миші грався і по соломі, пустуючи, качався.

І... дяденько, якого ось на дереві поранено, дав притулок батькові. Він батьків рятівник. Він добрий. Хороший. Він віднині буде навіки Корнельковим серцем уподобаний, привітаний...

І хлопчину охопило нестримне поривання. Йому закортіло приступити близче й притиснутися до тих дощок щонайміцніше, прямо бажалося до них, у закутку, у півтемряві, припасти, придушилися обличчям, поглядом, губами...

3.

Від каплички подалися гонами, потім низовиною пробиралися, щоб на край села дістатися. Во-гонь та гуркання од ліска відсунулися геть-геть вглибінь засівів, і мати та Корнелько вже не гналися наодчайдуш, а підбігали, то сповільняли ходу

— і, озираючись, у тривозі вслухалися й на скошлану темнувату хмарку над ліском усе зляканим зором кидали.

Чи не здоганяє їх біда по полю? — І ще та ще раз позаду себе споглядали.

Чи не насувається з небес? — І знову зводилися очі вгору і шарили в блакиті.

Полегшало. Лиха година, видать, їх проминула. Мати вже хлопця за руку не тримає. Він дріботить збоку.

— Мамо, а цвяхи, коли попадуть у ногу...

— Потім, сину, поговоримо. Краще поспішаймо.

— Я зараз хочу говорити. То ж, мабуть, болить, коли цвяхи ноги простромлюють?

Раптом мати на півкроку пристанула — і, обхопивши сина, потягла його до себе, до самих грудей. І її очі пройняли збентежено дитину.

— І ти досі мовчав?! Ти ранений? — і в переполосі кинулася до його ніг і тремтячими, наче у трясці, пальцями ну бо їх обмачувати. — Де? Де ти загнав цвяха в ногу?

— Я не заганяв. Дивітесь, цвяха ніде нема, — і, тримаючись за материну спідницю, він — на підтвердження слів своїх — підносив то одну, то другу ногу...

— Ну й настрахав же ти мене! А чому ж це ти питаеш?

— Бо хочу знати, чи, коли цвяхи потраплять в ногу, боляче?

— Страшенно. Ух, мене всю у жар кинуло! Аякже, боляче. Цвях, як ступню прошилить, дошкаульним, нестерпним болем її шматує.

— А як впиваються гвіздки у руки?

— Не доведи, Боже! Тоді людина також страх

як мучиться. Ліпше, сину, рук і ніг не ранити і не калічiti.

І враз хлопчина завагався далі йти. Затримався, зам'явся...

— Корнельку, ну що з тобою? Чого ти на мене, сину, так видивляєшся? Що сталося? Ну, йди до мене ближче!

Він не рухнеться. Видно, ще хвилька — і з очей йому бризнутъ сліз... І ось — він миттю рвонувся назад у поле мчати.

— Сину, стій!

— Не стоїться, мамо.

— Зажди! Куди ж ти? Чого ж ти від матері втікаеш?

— Я не тікаю, — і хлопчина зупинився, неспокійно тупцюється на місці — при тому безперестанно в поле поглядаючи. — Я піду, мамо... — I захлинається і не може далі говорити. — Піду... I повернуся... пустіть мене... Я побіжу...

— Куди?

— Туди.

— Там же війна. Там кулі вискотять. Ти хворий, синку.

— Не хворий, мамо. Я омину війну... Він там...

— Хто?

— Дяденько, що прийняв нашого тата до себе ночувати. Я тата люблю. Дяденька теж люблю... А в нього ж у руках і ногах цвяхи. Я натужуся й повириваю їх... I я здійму з його голови дріт ключий... Йому, мамо, полегшає. Йому не буде боляче... I він зрадіє... Пустіть... Я повисмикую всі цвяхи...

Мати, як від несподіваного якогось світлого пробліску — стояла зніяковіла, збентежена. Корнелько тільки но у своїй великій дитячій просто-

душності та доброті щось таке сказав, чого й сам не усвідомлював — але те „щось” було вкрай і дороге і шире та багатозначне. І їй нараз захотілося, коли б це мога, у свої пестливи жмені сина взяти, а його уста, що таке промовили, зацілувати...

— Хорошун мій любий, розумничку неоцінений! — і вона ладна без кінця голубити його словами — та розгубилася — не могла вже більше ласкавих слів для нього підшукати. — Добре, це дуже добре, що ти хочеш цвяхи ті повиривати. Добре. Алеж, синку, гріх їх зачіпати.

— А я іх, мамо, зачеплю без ніякого гріха.

— Не можна, синку.

— Чому не можна?! Дяденько ж ранений. Його ж, казали ви, шматує біль нестерпний — отакий ось-о великий! І я хочу його зарятувати... Йому пособити...

— Тепер не час, Корнельку. — Мати ще більше замішалася. Як йому, щоб не вразити його по-дитячому хороших замірів, витлумачити? Вона ж бо відчуває, що хлопчина ще її як слід не зрозумів.

— Тепер не можна.

— А коли? Коли прийде той час, що можна? Я хочу...

— Ти хочеш, знаю, чимнайскоріш того всього діджатися. Та по-твоєму не буде...

І вона рукою, як крилом, обвела хлопчину, і вони попрямували у село.

І дорогою мати з тяжким трудом добирала слів, щоб з'ясувати спонуреній дитині, коли той час настане. Схилившись до нього всією постаттю, — не говорила, а воркувала, що треба потерпіти, почекати. Говорила, що війна всім уїлася, впеклася до загину, та про те, що десь їхня погідлива та прязна доля загулялася — нема й не видко її, добро-

зичливиці жаданої. Та вона прийде, прийде. І обда-
рує-ушанує їх і таланом і волею. І тоді чудо ста-
неться — всілякі шкідливі, напасники й глумиль-
ники, загарбники й руйнники кануть у безодній
хлані забуття.

Тоді, вияснювала мати далі, перешумить бу-
ревій вогненний, і гожа часина сюди, до них, наві-
дається — і не на день — о, ні! — тут вона і віку-
ватиме. І тоді один одного не кулею, а розкритим
серцем зустрічатимуть. І Корнелька тоді ніхто не
битиме, не ображатиме, бомбами не страхатиме —
його тоді всі на світі тільки леліятимуть, любити-
муть, на руках носитимуть. І отоді, коли прийде
пора оця, цвяхи із рук і ніг доброго дяденька самі
помалу-малу випадатимуть.

Осмутнене лице дитини прояснилося.

— А коли ж мене, мамо, всі любитимуть?

— Віки, мабуть, пройдуть. Довго треба чекати,
синку.

— До суботи чи ще довше?

— Довше, сину.

Позаду, там, де здалека вирисовувалася смужка
 поля обгорілого, заново почало жорстоко гуркати.
І знову Корнелькова рука опинилася в спіtnілій
та гарячій материній...

Вони вбігали вже в село.

Хлопця знову дотикається спідниця, вона пе-
решкоджає й дратує його, як і недавно в полі.
І він, намагаючись дотримати кроку матері, так
само, як і на стежині до каплички, спотикається;
і його знову проймає біль, і дозоляє спрага та охоп-
лює знесилля, від якого він, здається, ніг під собою
вже не чує. Корнелько прямо ладен упасти — ні,
простягнутися отут на вулиці, у бур'яні, й заснути.
А ще й до того його в піт кидає — але ні спідниця,

ні жага, ні втома — ніщо так йому не допікає, як думки. Від думок, що наринули та зароїлися, нема віdboю, — від них нетерпиться йому, через них він не абияк хвилюється-смуткує...

Коли ж його всі на світі леліятимуть? Коли розкритим серцем вітатимуть? І як то серце розкривається і як воно вітає? Коли? Якби скоріше те „коли” наблизилось, бо хлопцеві так прикортіло, аж палає він із бажання, щоб оті цвяхи повитягати або щоб вони самі із тіла повилазили!

— Корнельку!

— Де ви, мамо?

— Я тут. Диви, замислився! Чи може ти, сто-ячи, здрімнув? Ми вдома. — І вона собі на руку виплеснула з кухля трохи води, а тоді прикладала мокрі пальці до чола дитини. — Ну, отямся! Візьми й попий водиці.

І тільки материна свіжа долоня привернула йому ясність думок...

О, він у себе в хаті! Він чує, як дідусь до нього щось привітно шамотить... І чує, як повз нього про-зумкотіла муха... І неподалік себе він бачить кухоль, з якого прохолода наче аж через вінця переливається.

І він цілком опам'ятився — і нараз із подвійною силою відчув, що в нього все і ние, і болить, і ріже, що його і втома мучить, а в грудях душить і пече — і він допався до води зашерхлими й сірявими з польової куряви губами.

Він пив і пив, і йому все легшало і легшало — і за кожним разом, як він ковтав, біль у тілі неначе звужувався, слабшав, а вогонь у грудях щораз більше згасав.

Пив ще... І разом із прозірчастою прохолодою

входила і насичувала усього його всепереможна млость та сонливість.

І ось... Корнелько крізь щілинку поміж повіками лиш примічає, як від нього віддалився-поплив аж ген до столу кухоль, і мати, наче хмаринка, полинула кудись вглибінь, а дідусь над ним перехиляється і в туманні мерехтінні геть чисто розпливається...

— Вйо, буланий, вйо! Ану бігцем! Не задавайся, не брикай! Вйо! Бези хлопчині хутко сон на очі!

— Дідуся...

— Спи. Вйо! Гаття, гаття! Повний віз вези дрімоти, щоб загорнути нею нашого Корнелька. Вйо, гаття, буланий, баский, срібногривий!... А тепер ми хлопця на віз візьмемо і повеземо. Вйо!

Корнелькові кортіло ще попоїсти, і він збирався вже попросити — „хліба!” — аж тут ласкавий дідусь чимраз дужче став коня підгонити — „вйо, вйо!” — і хлопець скрутівся калачиком і у пухкому возі загубився...

4.

Корнелько розімкнув повіки — і зчудувався. Яка з ним зміна приключилася?! Як він зміцнів, ноги вже не пашать від болю і у все тіло якась пружність уселилась, а усього його ніжно-ніжно обгортас та лоскоче м'яка ковдра. І жар із грудей уже хто-зна куди вивітрився.

Він обернувся, а йому назустріч повні жмені вранішнього сонця, такого грайливого та відпочилого, як сипонуть, як вдарят в очі — і по всьому тілі млость і теплота так і розпливаються.

Корнелько мружиться, і тоді із дзеркала переливчасті зайчики скачуть йому в очі, а з очей —

на мідяний посуд, а звідтіля навсібіч розбігаються і цілу хату сяйвом перемережують... О, який світ променистий та освіжуочий! І як хлопчина спозаранку ощасливлений усім. Усім... Окрім одного — коли б усередині не тенькала струна, котра, дошкулюочи, пригадує, що він предуже їсти хоче.

Раз-два! — перевертом вибирається з-під ковдри й до мисника поквапливо дріботить... Треба ж підкріпитися на силах! Хліб був у нього вже в руках, він навіть уже його до уст підносив, як дід — і звідкіля взявся він, його ж у хаті наче не було?! — тут як тут і обзвивається:

— А вмиватися, онучку, і забувся?

Ай-ай, хлопцеві зашаріліся вмить лиця! Кортило дідові сказати, що він ось так, нехотячи, майже ненароком схопив окрайчик, хай дід йому дарує — та через сором і зніяковілість порозгублював усі слова і тільки, опустивши на долівку очі, одне „угу” прокинув.

Вода була холодна — але нема рятунку, дід бликав запозирливо і водночас якось хитрувато, мов би казав: „Близче, близче, не ухиляйся від водиці!” — і Корнелько хоч-не-хоч узявся умиватись. Зігнувся до більше нікуди над мискою — і хлюпав із неї пригорщами на обличчя, чуб, на шию, а вкінці, наче щоб ще більше придобритися та вправдатися перед дідусем, ну бо найзаповзятіше рушником себе аж до болю натирати. Чи дід запримітив Корнелькову старанність та запопадливість? Хоч би звернув на це увагу.

Хлопчині від серця відтяжіло, як він доглянув, що дідові вкрай поморщені уста, на які звисають обкошлатені, як вовна, вуса, видовжуються і видовжуються, а в очах починають спалахкувати такі знайомі, такі свої блискітки. Добрий знак, на онуч-

ка вже, так бачиться, не гніваються. Вмилосердив Корнелько діда! А вже цілком неземні радоші огорнули хлопця, коли старенький, на ввесь беззубий рот всміхаючись, на зашкарублій і сірій, як земля під осінь, долоні житню цілушку Корнелькові підніс. Оце так празник!

Дід такою увагою рідко кого наділяє-обдаровує. І, обхопивши шматок обома руками, Корнелько не утамовував ним голод — ні! — він тішився без міри ним, бо хлібець оцей не від кого-будь, а від самого діда рідного дістався. Цей хліб був йому понад усі смакоці щонаймиліший...

— Хоче хлоп'як наш дорогенький поруч мене сістоńки? — І такі хитринки мигтять у добрих дідових очах. — Хоче?

Чи треба тут питати? Корнелько аж труситься, щоб біля діда примоститись. Та з ним він охочий отам, на тому виблляклому від давнини ослоні вік пересидіти...

— А коли підемо гуляти, діду?

— Обійдемося без гулянки. В хаті побудемо. Враги бузувірствують у нашому селі. Війна, Корнельку.

Туди до лиха! Війна ще не скінчилася. І тягнеться ж вона щось довгувато, вчора була ввесь день і на сьогодні, недоброї, ще її стати. Невже і нині доведеться в рівчаку, де в очі дим шпигає, вимучуватись або по полю, здригаючись та з каменем у грудях, скільки духу гасати - мандрувати? О, вчораший, несамовитий, лячний день на все життя вб'ється йому в тямки! Хіба можна забути, як він дорогою, захеканий, потом обливався? Чи як, женучись, спотикався, бо корінці та камінці в п'яти втикалися? А як материна рядняна спідниця черкала, так черкала, що ледве йому обличчя не

подряпала. А хіба не запам'ятає він на все життя, як у капличці у матері слізились очі і, трохи по-сіпуючись, ворушилися уста? Та щоб і нині те саме творилося?! Навіщо? Нізащо він того не хоче! Він же гадав, що сьогодні вже дим розсіється, постріли умовкнуть і розгодиниться надворі — і він піде цвяхи витягати. Треба ж квапитись. Цвяхи ж катують болем тіло. Корнелько мав надії, що сьогодні він мірою всіх своїх сил трудитиметься, він посилюється аж так, щоб спрітно й справно всі цвяхи з тіла повисмикувати. А що виходить? Ще й досі війна! І нині його надіям не судилося здійснитися...

Вигуки, схвильовані, перестрашені, а то й розпачливі, перемішані із хліпанням та голосінням, добуваються знадвору і ще більше непокоють та каламутять Корнелькові й так журні думки. Що робиться? Щось твориться неладне, він, правда, того неладного ще не бачить, але душою відчуває, що воно невблаганно і насувається і його лякає. І чому він опинився сам у хаті? Де ж дід, він же, здається, тільки що сидів отут і розкуйовджував та пестив йому чуприну? Де дід, де всі? Мерцій усіх шукати!...

О, знайшов, усі на подвір'ї збилися! Позасму-
чувані. І всі очима звернені на узвишшя, що ви-
різьблюється якраз праворуч їхнього двору.

- Чуете, танки грімкотять?...
- Коли б нас їхня помста обминула!
- До найгіршого готуйся!
- Це вони партизана, що вчора зловили, роз-
стрілюватимуть.
- Коли б із партизаном не пропали й ми...
І далі слів не чути, лише зідхання, стогін і

зойки з'юрмлених людей перемішалися в якесь запаморочливе сум'яття.

І миттю — принишкли всі, ніхто ні звуку...

Зловісний двигіт — танки зближаються! — спочатку ледь бринить, по хвилині підсилюється — і врешті вже зовсім ясно, розгонисто з віддалі вітром переноситься. Колись така спокійна вулиця все більше й більше гармидером розбурхується...

— Вороги! Бандити! Не здихатися нам біди!

— Драпіжники! Супостати!

— Тримайтесь! Їм у ноги не вклонятися.

— Еге ж, шапкувати перед ними не будемо!

Не будемо запобігати у них ласки!

— Звірі вони! Погинемо...

— Не пророкуй, побачимо.

— Віщує моя душа — горе буде... Погинемо.

І свіжости й бадьорости у хлопчачому тілі вже як і не бувало. Все гоже облишило нараз його. Знайомий від учора осоружний сніг спину йому знов обсипав. Щось шарпнулося й різонуло в тілі, він хотів був скрикнути: „Мамо, болить, вавка зробилася!” — і не міг, бо крик у горлі застряг, здушився й назовні ледве чутним йойканням на превелику силу вирвався.

І Корнелькові миттю світ переінакшився. Попсірів так, що ним не можна вже радіти. А найбільше сонце змінилося, тепер воно не променисте, а наче захололе, чорне, бо незугарне танки зупинити і тим самим людей із біди виручити. Ич, дивиться згори нечулло, з усіх ніби байдуже покепковує і нікого не вирятовує. І зайчики із дзеркала, що, виплигнувши надвір, порозідались на міріядах росяних бадильок, листків та паростків, — і вони вже зайві, вже не милують очей, а залязають прямо в душу і там ятрять та розвереджують ще сильніше хлоп-

чачу рану. Як же Корнелькові усе враз сприкрилося та наосоружніло!

— Погинемо-о-о!...

Що робити? Невміч йому стогін з гурту зносити. Він м涅ться на місці, — і від рани в серці, і від сонця, що байдужливо з неба до горя приглядається, і від зайчиків, що миготять і осліплюють, голова йому йде обертом.

А двигкіт із-за гори крізь леваду, садки і городи настирливо й незмовкно прокрадається... І щораз більше наростає... Корнелько хоче його не чути, старається від себе відбити, відігнати — але марно — він чимдалі цупкіше чіпляється та в'язне йому не лише у вуха, але й у серце. І разом із двигкотом у хлопчачу голову тиснуться просякнуті лементом і цигарковим димом жаскі слова:

— Прийшов нам усім край!...
— Кінець, край!... — вторують хором люди.
— Мабуть, злії люди нам наврочили...
— І нас спристрітили...
— Спристрітили-и!... — хлипають жінки.
— Мовчи!
— Хай говорить! — хтось заступається. — Хай тужить — їй так полегшає.

— Одведи, одведи від нас! — голосить хтось далі і з гурту кудись бігти поривається.

— Куди біжиш? Стій тут! Стій і кулаки в без силлі не стискай. Ліпше говори. Плач, тужи, побачиш, поліпшає...

— Умру я... Не поліпшає...

І Корнелько з гурту, як розжарені вуглики, перехоплює квиління, а не слова, що часом печуть, часом його крижанять — і все йому очі сріблястою поволокою встеляють. Ні, ні, він рюмсати не буде... Він буде кріпитися, міцніти... І він піде...

І в нього зродилася затятість, якої він ще ніколи не зазнавав і не звідував.

Він, рукавом очі обтираючи, кмітить і плянує. Он як! Ніхто не наважується супроти ворога повстati — тож він розхоробриться! Він піде та покаже! Збере й поб'є всіх супостатів. О, він потурати їм не буде! Зціпивши зуби й відігнавши страх, Корнелько ж і погрозить, та ще й усім погрозить так, що вони, напасники, затіпаються і їм аж побаламутиться в душі й в очах. О, йому не забракне сміливости ворогові загородити вулицю!

— Діду, я їх... зупиню...

Дід ледве помітним відрухом руки показав хлопцеві, щоби мовчав. Значить, дід не вірить у його силу та хоробрість. Дід завжди каже, що Корнелько задиркуватий, що він зугарний тільки бучу затівати, а битися доладно, по-козацькому, він таки не вміє. Ні, Корнелько вміє битись! Ось побачить і дід, і мати, і всі, що на подвір'ї тут зібралися, що він мастак і воювати. Й-право, він уміє. Побачать, як він перегородить дорогу танкам, їх він нізащо через свою вулицю не перепустить.

І Корнелько з-під дерева яблуко підняв і стиснув його в руці. Він викликає ворогів на герць. Він уже готовий до зустрічі, до бою...

5.

Танків ще хлопець не запримітив, вони звивистою дорогою аж там крізь гущавину садків усе ще пробиралися. Вже виразно було чути їхній надсаджений деркіт і наче як важуче сапання, від якого по землі, а потім через поріг та двері по всіх шибках перебігали дрожі.

Шибки, мабуть, боялися найбільше, бо безпестанку деренькотали.

Корнелько пильнує дальній кінець вулиці, звідки сподіваються всі нещастя. Він туди вглядається-впивається й не заворушиться. Хіба на матір та діда вряди-годи на якусь куценьку мить зиркне.

Не видко. Ще прокрадаються поза горбами. Та довго ждати їх не треба — ось-ось вони нагрянуть з-поза обрію — і по вулиці посунуть плазом. І всім відомо, задля чого танки тягнуться сюди. Вони прямують же до яру. До нього, глинястого й завжди сирого, женутъ мотуззям пообперізуваного партизана. І там на крайчику провалля його, бідаку, й приневолятъ стати...

— Діду, а я раз перехилився і в яр заглянув. А яр глибокий?

- Глибокий.
- А партизанові страшно буде над ним стояти?
- Йому хустинкою зав'яжуть очі.
- Нащо? На жарт?
- На смерть, Корнельку, на справдешню смерть.

Хлопцеві немога дідові слова як слід збегнути. Навіщо очі закриватимуть? І пощо, шнурами обвинованого, ставитимуть побіля ями?! Не для того ж, щоб із ним у піжмурки погратися, а щоб стратити його. Але не буде по-їхньому! Корнелько і ворогам і смерті впоперек піде, він обом їм на заваді стане. Він, щоб кругу не накидати, прогопцює городами і перехопиться упрост до яру. Там перестріне і віджене у безвість супостатів, а тоді як загукає скільки сили партизанові: „Дядьку, — кричатиме до нього, — не йміть вражим людям віри, вони, безсовісні, вас хочуть обдурити! Ви в небезпеці. Ви стоїте понад проваллям. Ви, певне, й не здогадуєтесь, яка коло

vas зяє яма. Розв'язуйте но очі і втікайте!" Достоменно він так дядькові казатиме. Та ще й...

Обірвалися думки. Недалеко, за закрутом, зривалась курява. Перегнуті, зжмакані кущі хрустіли й тріскалися. Хлопець одступив назад, і від того, що його очам відкрилося, жахнувся. І ні пари з уст — занишк, окляк. І дід, і мати, і всі на подвір'ї заніміли...

Один, два... Танки врешті крізь зелень продерлися. І найстрашніші в них колеса, що на них несоторенними гадюками ланцюги звиваються... Колеса, що ледве можуть вміститися на вузькій дорозі, що обертаються, несучи на своєму покрученному, колінкуватому линовищі гранчасті муругі брусся, над якими наче металевий гріб із гарматним жерлом стрясається... Колеса, що вгризаються в землю, в дорогу, грасують, місять траву на ній, а потім ще й навколо згар і порожняву, ошалілі, розбризкують.

Ще ближче посугаються і підповзають... Осьось — і танки, на те схоже, тинок Корнелькового двору згребуть під себе і почавлять, розтрощать.

— Рятуйте! — мати стиха, висилено, як по покійникові, завела. — Ідуть, рятуйте!

— Хто порятує? — і дід, поклавши руку їй на голову, вгамовує її. — Нема кому нас рятувати.

І тут Корнелькові терпець урвався. Не можна далі витримати. Хоч моторошно робиться йому і від обланцюгованих коліс, і від жерла, наче пельки, що готове всього хлопця у своє нутро втягнути і там скремсати, хоч і лячно й від супостатів, що в залізних шапках і брезентових кашкетах по боках насуплені крокують, він навіть боїться того бідолашного дядька-партизана, якого, зіщуленого, з мотузками на грудях, задній танк немов по п'ятах

переслідує — дуже він всього боїться — але любить свою матір він ще більше й дужче. Вона благає порятунку — тож він зробить так, як плянував і кмітив. Він докаже, що він не з полохливих. Він усіх, а найперше діда й матір порятує...

І, недовго вагаючись, хлопець з яблуком в руці вискачує на вулицю. І збоку, за деревом, ховається. Мати його за стовбуrom не бачить, а він усіх ворогів із танками, як на долоні, спостерігає.

Танки скречочуть, рикають, а Корнелько їм яблуком насварює, щоб вони, кляті, зупинилися. Він уподібнився комашці, на яку насувається ча-винний велет, щоб роздушити — але так воно не буде! Хлопець сильніший за танки. Він перегородить шлях і звелить їм стати. Він таки зітнеться з ними, щоб їх перемогти, побити. О, їм він накаже!...

І тут Корнелька сумніви взяли. Він потерпав став. Накаже? А що як?... А чи послухають?! Вони ж он ідуть... Вони ж можуть всією вагою вгородитися в Корнелька, можуть розпанахати йому його таку чистеньку в горошок і червону ягідку сорочку, а його самого покалічiti ще можуть... І він, покалічений, рознедужається і помре, і лежатиме у хаті на столі із свічкою в руках, як лежала колись його бабуся.

О, що з Корнельком діється! Йому ж треба конче супостатам погрозити і їх через дорогу не пропустити, а тут від страху й переполоху зуб із зубом він не зводить. Ой, ляку ж він набрався! Він із такою страшною потугою воювати не призвичаївся. Та ще б коли серце втихомирилося, а то, непослушне, так калатається, що аж ноги, підкошуючись, рівно не тримаються...

Але — „рятуйте!” — лопотить у вухах голос матері. „Нема кому нас рятувати”, — просвердлює голову дідусяв розпач...

І Корнелько через силу жбурляє уперед яблуко, вигукуючи ворогам та танкам наrozтяг, на все горло:

— Ма-а-мо-о!

І яблуко й Корнельків вигук, чи то погроза, — диво! — притишили обидва танки. І хоч ланцюги ще гарчали та зміїлися — але колеса вже не сунулися далі...

Все стихло і спинилося. І це хлопця перелякало ще сильніше.

— Мамо!

Замість матері, засмажений на сонці, аж ніби мосяжевий супостат широкими кроками до дерева прямує. Високі військові чоботи вилискують, а Корнелькові вбачається, що то не чоботи, а гострі лемеші із плуга жаскають на нього.

— Мамо! — розпачливо хлопець верескає. — Ма...

І ось уже чоботи просто б'ють в лиці!... Ворог, що від нього відгонить мазутом, тютюном, схиляється й підхоплює Корнелька...

І ось Корнелько чуприною майже вже черкає супостатові плече...

— Пустіть! — і чимдужче відвertaється. — Вигдкий, шкодливий!

— Синочку, — і ворог міцніше до себе притискує та уласкавлює дитину, — га, синочку, чого ж так необачно перед танками ти крутишся? Як ти сюди попав?

— Пустіть! Бандити! — лящесть тоненький голос. — Бандити, супостати!

— Я не бандит, синку.

— Бандити! — і хлопець часто гупає кулачками ворогові в груди. — Ми не будемо запобігати

ласки... Шапкувати перед вами не будемо... Ми три-матимемось... Звірі, звірі ви... От хто ви...

— Я не звір, синку, я для тебе тато... Тато...

— Ви не тато. Мій тато крацій... Дяденько, що в капличці, забрав його до себе... Йому там добрє...

— Я маю, дитино, таких п'ятеро, як ти. П'ятеро малих, хороших...

— Нема таких, як я, хороших. Я, мама каже, найкрацій у всьому світі. Пустіть...

І тут Корнелько примічає, що супостат часто-часто кліпає своїми неприємними, дряпливими очима. В його очах, далібі, злегенька проглянули оті блискітки, що спалахують на росах... Що з ним? Не інакше, як боїться. Напевно він перелякався, що Корнелько б'є його в груди. Супостат, виходить, піддається... У хлопця очі щастям виблискують, йому весніють маком лиця. Він — отже, непоборний!

— Ви плачете? — спитав Корнелько примирливіше, коли вирвався з рук ворога й опинився знову біля дерева. — Плачете?

— Ні, бач, сміюся, — і в очах його, ворожих, перебігають безліч щасливих зірок. — Я сміюся.

— А чого?

— Бо тебе бачу.

— А вам було боляче, як я вас бив у груди? Боляче?

— Ані ось трішечки.

— Не вірю! — І Корнелько до ворога вперше посміхнувся. — Шуткуете?

— Не ймеш віри? Спробуй ще раз гупнути. Ти кулаками орудуеш не зле. Ще вдар, мені пріємно буде.

— Не хочу. А ви злякалися мене?

— Еге, — і ворог присів і жартівливо у Кор-

нелькове чоло своїм лобом буцнувся. — Еге, злякався!

— І ви зупинили танки, бо мене настрашились?

— Аякже! Саме через це. А тепер дозволь... Як тебе хоч звати?

— Корнелько, а баба звала мене — „киця”.

— Дозволь, Корнельку-Кицю, танкам рушити.

Хай рушать.

— А ви не будете нас убивати?

— Хлопче, — і супостат затнувся, він ніби камінь старався проковтнути, — ой, хлопче, ти не усвідомлюєш, що таке війна... Не знаєш нічого про неї, і добре тобі буде, як не знатимеш. Ну, то дай нарешті дозвіл, щоб рушили.

— Рушайте! — погодився Корнелько.

Де не взялася мати. І чого така розтривожена? Замість радіти, що Корнелько переміг, вона, крий Боже, яка он розжалоблена. І ридьма ридає. Плаче — аж слюза слізну підгонить і побиває. І чогось у ворога вибачення просить. І на всі лади дякує йому! Як хто заслужив дяку — то тільки він, Корнелько, що танки зупинив, а опісля з своєї ласки дозволив їм геть іхати.

О, цього ще не доставало! Мати гнівливим оком кидає на Корнелька, а потім хапає його і не веде, а за руку тягне в двір, та ще й по дорозі ляпантів йому в штанці всипає. Завіщо?

Хлопець на призьбі хлипає. Не з болю, зовсім ні, а з приниження і кривди. Ух! Морока його знає, як людям догодити! Де ж справедливість у цім світі?! Він заради матері, задля того, щоб вона, дід і всі в дворі були щасливі, — він рішився ворогів затримати і налякати. І він затримав, а того супостата, що наважився його на руки взяти, як він завзято стусував у груди. Страх як стусував! Той

аж підупав на силах і почав крізь слізози вже проситись. І що ж — за таку сміливість, відвагу хлопця не приголублюють, а йому вуха мнуть і ляпанців куди не слід всипають.

Корнелько ще б хлипав та роздумував — та... Супостат із мосяжевим обличчям піdnіс угому руку. Танки ніби пройняли дриготи, вони задвигтіли, штурляючи із себе хмару іскор, диму, а на іх колесах знову заворушилися линовища гадючі... І знову вороги в залізних шапках і брезентових картузах виструнчились.

Раз... два. Раз... два... Рушила валка. Попростувала. Проплазував один танк... Проминає вже ось Корнелькову хату і з'язаний дядько-партизан, якому другий танк своїм металевим бруссям і гарматним жерлом ніби на п'яти наступає...

6.

Корнелько думав, що тільки він, дід та мати здогадаються сюди прийти — аж ні — народ виповнив усеньку вулицю. Садки також захрясли людом.

І очі всіх — туди, на яр, що, ніби потвора з тої казки, яку Корнелько не раз чув, роззвив свою глинисто-багристу пащу і жде, чатує...

А танки де? Кудись поділися. Ага, Корнелько згадав! Чув же він, що танки поїхали аж ген далеко, щоб собою дірку на фронті залатати. Як, властиво, можна щось танками латати-зшивати, йому тяжко дорозумітися — але всі настирливо таке повторювали, і він, несамохіть, у незрозуміле, незагнене став помалу вірити.

І ось Корнелько тут. Хоч як мати перечила, хоч як відбивалася від хлопця, анізаціо в світі не

хотіла, щоб він тут появлявся, — але дід своїм значущим, ваговитим словом усе, бач, переважив. Дід сказав: „Хай дитина йде, хай закарбує в пам’яті на все життя, яка війна проклята”.

І ось хлопець серед людей, які так, як і він, вступилися поглядами в розненависний і триклятий яр. Ой і провалля, ой і безодня! А яка висока, на зрост людини, жалька кропива там вигналася! А дно яке! Вижолоблене дощами, грузъке і всипане побитим склом та камінням.

А скільки супостатів зійшлося тут, щоб стратити таку знедолену і таку дорогу Корнелькові людину? Чотири. Зібралися у густо затіненому берестками закутку. О, всі козиряють перед найвищим! Чутно:

- Ідіть. Сам справлюся.
- А може...
- Ніяких „може”. Йдіть.

Троє відходять. Геть зникають. Лишився один. Саме той, смуглувий, якого хлопець щосили в груди бив... Он він там, звісивши голову, туди й сюди, як у клітці, походжає. А он біля урвища і партизан. Зігнувся під горбком, якраз боком до людей і до Корнелька. І руки ззаду ще й досі шнуром пов’язані. І мотузки ще не розшморгнуто з його грудей. Бідолашний, як він по-страдницькому виглядає! Який знесилений, нужденний, дід каже, що він лихою годиною затюканий. І як чуб вихриться йому від вітру, що несеться з ланів донизу. А одягнений він справно: з короткими халявами, видать, дебелі чоботи, попелястий, дармащо вим’ятий, проте цілесінький піджак, штаны, хоч і забрюхані, але на них жадної латки не примітити. От він, сердега, відвернувся і дивиться у яр. Боляче Корнелькові на нього споглядати. І дід також: кине оком до яру

— і вже у землю глипає — значить, також сумує та вболіває незавидною партизанською долею. А мати не додолу видивляється, а піднесла голову і в захмареній високості когось ревно шукає... І пelenою все втирається...

А супостат усе сновигає... Здається, його кожний крок стосильним гупотом-луною під крислатими деревами відгукується.

— Коли? — розітнувся запит, і знову в садку бринить одноманітний підструнок надокучливої бджілки. — Коли?

— Чекай, — обізвався, як навідліг одрізав, хтось біля Корнелька.

— Скоро, скоро упокорювати стануть. Наган пальне — і його не буде.

— А може схібить?

— Супостат вимуштруваний, наметикований — не промахнеться. Стрельне — і в яр той скотиться.

— Глибоке ж пристановище йому судилося.

— Правда, правда, ой і глибоке!

О, як же дошкуляють Корнелькові такі слова! І як же він сушить голову собі, щоб домудруватися до якогось спасенного плану! Коли б тільки ніхто, а найперше ані дід ні мати не противилися й на перешкоді, бува, не стали. Корнелько заради того дядька пішов би на все, він ладен наразити себе на найбільші небезпеки, аби лише бідака той у болото і кропиву жальку не скочувавсь.

Невже ж йому назнаменовано в яру лежати? Ні, ні! Від лячної глибини там ще можна задихнутися! О, голова в хлопця ось-ось розколеться, о як її обплітають, тривожачи і гноблячи, різні думки! А скільки рятівничих задумів він має! І як пристрасно бажається ті задуми обернути в дійсність!

І він оберне їх! А жменю землі йому глитнути, коли таке не сповниться.

Корнелько зобов'язаний доконечно з підмогою прийти, він втратив би на честі, коли б полінувався в обороні партизана стати.

Непомірне, незбориме прагнення охопило-полонило хлопця. Партизан уже був не хто-зна звідкіля, а ніби з Корнелькового двору, і він був причетний до Корнелька, як причетні до хлопчини близькі-рідні дід та мати.

О, коли б партизан міг перехопити всі лицарські помисли, що, невимовлені і ніким невчуті, одчайдушно бурхають у Корнельковій душі!

От коли б, наприклад, Корнелько перекинувся в орла чи хоч би в шуліку — він би тоді з усім впорався. Налетів би спершу на супостата, безстрашно розметав би його на смерть, а тоді понісся б до яру і почав би там ширяти та партизана з високости потішати. „Дядьку, — сказав би майже так Корнелько, — не смутіться, не розтроюджуйте собі намарно серце! Чуєте, не знемагайте від печалі, бо ваша згуба вже навіки проминула. Ви врятовані. Я не жартую. Насправді, дядьку, ви вже визволені!”

І з вишини Корнелько-орел взяв би кігтями обережно-обережно партизана і — шукай вітру в полі! — поніс би його на простір вольний. І там його, врятованого, й залишив би... А як би партизан хлопцеві за спасіння дякував! А в Корнелька тоді обов'язково на лиці розцівів би рум'янець радости. І які тоді всі були б щасливі...

Або коли б хлопець мав буланого, такого, що його дід завжди накликує, коли дрімота Корнелькові на очі налягає. Того коника окульбачивши, облітав би ним скрізь-скрізь! О, якби Корнелько лиховісно гнав буланого якраз отут навколо яру!

А кінь такий змістий, що його й вітер не здогонить, а заіржить — із ніздрів жар прискає, а як лупне, як кресоне копитом — то грудки землі аж урівень із вершком дерева злітають.

І повів би він вештанця розлогих полів-просторів — буланого — ні, не повів би, а пустив би його навзаводи впрост до супостата. І тут коник норовистий знестямлено як зірвався б, та як форкнув би, та дібки як зіп'явся б, а тоді задніми ногами як хвищонув би та як огрів би погана-супостата — то той від ляку і від болю настовпужений на землю бездиханною колодою зразу ж так і grimнувся б. А тоді Корнелько, поквитавшись з ворогом, — гей-гей, мій довгогривцю, брикунцю буланий, віо! — і прожогом до партизана — а люд шаражнувся б увсебіч — і підхопив би він вправно з-над прірви дядька на сідло — і навтікача! — і разом із ним аж туди за виднокруг, на волю він помчався б. О, як би вони удвох мчалися!... А кінь розмордований басує — аж за ними курява клубочеться, а кінь учвал несеться, а Корнелько від радості безмежної тільки й приговорює: „Розстеляйся ще просторіше, широке поле, лягай килимом, прогониста дорого, бур'яни-будяччя відтісняйтесь, на боки роздавайтесь і низесенько схиляйтесь, бо Корнелько з партизаном туди, де сонце сходить, скаче...”

Або коли б...

Тут хтось, перебігаючи, штовхнувся, і хлопець аж скинувся, а його роздуми — їх як не було! — порозліталися.

Що? Дід поступив значно наперед — і, навшпиньки ставши, почерез голови людей кудись бо приглядається. А мати обвила руками стовбур, а тоді й чолом до нього прихилилася. А чого люди біля тину ще в тісніший гурт збилися і не спускають очей із яру?! А де ж?...

Хлопець довкола обдивляється. Його юрливий погляд блукає, вишукуючи, нишпорячи повсюди... Де партизан? О! І враз похололо на душі. Корнелько сам не свій стойть... Дядько опинився вже аж над самим яром. І обличчям до нього звернений! Отже, зближається. Зараз запроторюватимуть його поміж крапиву й болото, у саму безодню. Зараз він зсунеться в обрушину — і тоді глибінь на нього визвіриться, крапива пережалить йому обличчя, уламки скла вгородяться йому вістрями в серце. Бідний партизан, на краю загибелі його пристановили, він, певно, у неї, жаску і пелехату, мусить навіть удивлятися. Ні, ні, не може він у яр вдивлятися, адже дід повідав, що партизанові хустиною заслонять очі. Але очі в нього не зав'язані, і ніхто їх зав'язувати не збирається...

Корнелько хапливо вирвав цупку й замашненіку бадилину. Де супостат? Ех, гулькнути б оце крізь натовп, метнутися до нього! І його, зухвалого, немилосердного, бадилиною до несхочу обхворостити. Де він? О, гидкий, смуглavyй тут, поза тином, недалеко людей і самого Корнелька вештається.

— Воєнний! — якась тітка до ворога через тин звертається. — Га, воєнний! Він молодий. Йому й вісімнадцять немає. Не вбивай його. Яка користь тобі буде з цієї страти?

Чи за тин не досягає тітчине благання? Корнелько ж його ясно чує. Чому ж супостат, сповільнивши ходу, ні словом не обзвивається? Наче не до нього мова, навіть, личина вража, відвертається. О, зовсім спинився. Стовбичить непорушний, як закоценілий...

— Не вбивай! — продовжує упрошувати тітка з гурту. — Він же брат твій по крові. Ти ж і він — кров одна. Уб'еш його, їйбогу, пожалкуеш. Він буде тобі у снах ввижатися.

— Ой, ввижатиметься! — підпомагає хтось. — Зведеш із світу — чіпкі марива тебе вночі за те висилювати будуть.

— А будуть! — ще інші вмішалися. — Не розстрілюй! Він же ще зелений... Він ще й білим світом не налюбувався.

— Йому ще вдосталь і дівчина вродлива не наснилася.

— Врятуй його від смерти! Легше тобі буде.

— Врятуй! Дай йому можність ще сім'ю своєю натішитись.

— Ой, дай натішитись! Хай він, колишачи, на своїх руках солодку ваготу своїх діток звідає.

— Мабуть, не звідає...

— Попав у пастку — не виборсається вже з неї...

— Воєнний, у тебе ж людяні очі!

— Ти ж людина, не занапащай ні в чому неповинну душу!

— Просимо!

— Ми всі благаємо!

О, крем'яна натура! Невблаганий! Та коли б Корнелька так молили, він би сквилювався та збентежився не знати як. А того з видом похнюпленим супостата ані зворушити, ані розчулити. Став, мов укопаний, і навскіс, по-вовкулачому, все бликає. Люди через безталання партизанове он як побиваються, дехто з того блідий, аж пополотнілий, а той, гаспідський, незворушний, вистоюється собі на одному місці і пари з рота не пускає.

Корнелька супостатська непохитність дратує, ні, злостить його без краю. Та ж треба мати хоч мізерну пучку совісти і милосердя. Став і мозолить людські очі, показує всім, що його, безсердечного, ніякими благаннями не захитати. Ані кліпне, оприкливий, осоружний... Хоч ні, ні... Він, бачиться,

починає кліпати... І хмурий вид його позначився ледве примітними зрухами...

— Що ви на це? — хтось до діда.

— Нічого. Я думаю, — і дід перекинув погляд на супостата, наче шукаючи у ньому підтвердження своїм думкам. — Я покищо думаю.

— Мовчазливий. З ним не зв'язати мови.

— Його мовчазність надію мені піддає.

— Марні зусилля, діду. Тяжкий він на упрахування. Не вкосъкати його.

— Побачимо. Я ще спробую за нього взятися. Корнельку, ходи і ти зо мною. Не страшно? Підеш?

О, даремно дід питает! Корнелько ж служняний. Страшно йому чи ні, а він не то піде, а побіжить, полетить за дідом. Хлопцеві того тільки й треба, він на те якраз і ждав. О, бадиличо, пружною будь і, ради Бога, не зломися! У повітрі розсвищися і хвиськай, немов гарапник, перед обличчям супостата, хвиськай, щоб той аж знітився, щоб від остраху, не знайшовши собі місця, сторопів — і від сторопіlosti своеї щоб так ніколи й не оговтався. Як не може Корнелько перевтілитися в орла дзьобастого, як нема у нього коня буланого жаданого — то хай хоч із бадиличою та з дідусевою підмогою йому щастить із-над провалля партизана виручить...

7.

Ступнів три або й того менше відділяють їх від супостата. Хлопець, знай, бадиличою вимахує. Цікаво, чи бачить мосяжевий недруг, що в руку Корнелькові попало? Начувайся, враже! Та бадиличина може тебе наразити на велику небезпеку. Замотай собі на вус, смуглявий, що Корнелько зама-

шистою стеблиною збирається не пустувати, а мститися, карати...

І малий, як списа, виставив наперед трав'яну зброю...

— Воєнний! — це дід. От клопіт, дід завжди хапається зав'язувати розмову першим. Нема того, щоб Корнелькові дозволив нагримати на ворога. — Воєнний!

— Що, діду? — не сказав, а через силу видувшив смуглявий.

— Бачу, ти вдався в тугу; вона, як шашіль, дірявить твою душу. Ти хоч і тут, а помисли твої кружляють хто-зна аж де, мабуть біля жінки та дітей. Тяжко тобі, воєнний.

— Звідки ти знаєш, діду?

— Видко. Не заховати тобі журу душевну. Ти, так виглядаеш, не з одного келеха скуштував горя. Послухай, уваж наше прохання: не вбивай!

— Я не з власної волі... Наказ. Мушу, діду. Я підневільний.

— Мусиш. Покаламутила війна все на світі. Брат брата мусить нищити.

— Діду, перестань! Я не хочу нічого чути про війну. Говори до мене, заради Бога, про щось інше.

— Так, так... Хай буде й інше. Чи ти пригадуеш, воєнний, як тебе твої діти обіймали?

— То давно було. Тому два роки.

— Корнельку, — і дід підштовхує вперед хлопчишка, — будь розумником, підійди та поздоровкайся із дядьком. Ну, ну, чого ж ти, онучку, набу-сурменився?

Корнелькові серце пручнулося. Він приголомшений, він, скривившись і крешачи блискавки очима, прикро міряє з ніг до голови свого неприяителя. Такого безчестя хлопець для себе, далебі, не споді-

вався! Підходити й руку йому простягати! Ич, заманулося чого! А бадилюю той не вдовольниться?! А дід! Що він, не догадується, що Корнелько сюди прийшов не ручкатися, а розправу вчиняти. „Поздоровкайся із дядьком!” Ще цього лиш бракувало! Ані за які скарби в світі! З ким? З цим невблаганим, що прагне запропастити партизана??!

Ех, і хлопець, лютуючи, страшить бадилюю смугллявого. Його обуренню немає ні кінця ні краю. І спересердя він, прищулівшись, прискіпуеться до супостата:

— Я не люблю здоровкатись! Обманули ви мене, обманули!...

— Забери хлопця! — смугллявий до діда звертається. — Відведи, будь ласка, його від мене.

— Я нікуди не піду. Обманець ви. Ви обіцяли не вбивати... Я танкам дозволив рушити... Хіба забули?... Ви...

Корнелько не по смуглявому, а по землі тріснув розмашно бадилюю і, корячись дідовому повелінню, мерцій до тину відступає...

А дід стоять віч-на-віч із супостатом. Босий, у зношених перелатаних сорочці і штанях, у потріпаному бриликові, він супроти некепсько вбраного військовика — виглядає як найостанніший жебрак, якому гірка доля на злидні аж ніяк не поскупилася.

— Заради своїх дітей, воєнний, май милість!

— Не згадуй, діду, дітей моїх. Не роз'ятрой — не розранюй ран болючих.

— Заради голови моєї сивої, що схиляється перед тобою...

— Не можу.

— Не можеш. Так, так, скільки всілякого лиха нагромаджує війна...

— Багато, діду.

— А ще більше нищить, пустошить і обезглудює людей...

— Про кого це ти, діду?

— Про всіх. Ну, то роби, як собі вважаеш. Але перед тим, як парубкові тому вік збавляти, спитай, воєнний, у своєї совісти, як треба вчинити. Спитай у совісти поради. Гаразд?

— Спитаю.

— То я й піду.

Дід з місця не зважується зрушити. Тупцяється навпроти смуглявого та мне край рукава такої ж ветхої, як і сам, сорочки... Та ось він провів очима, мов би незнарошне, по партизанові і втопив додолу погляд. Либонь над чимсь роздумуючи, лівою ногою то затоптує то підпушує дорожню порохняву.

Корнелькові вперше впала в око сіризна дідових і ніг, і рук, й обличчя — лише голова його, наче білим яблуневим цвітом засіяна, — лише вона на тлі блакитної аж волошкової небесної високости якоюсь до болю зворушливою чистотою відтінюється та відбивається. Приглядаючись тепер із віддалі, хлопець не може розібрati, хто ж, справді, сіріший — його хирий дідусь чи пилом устелена широка вулиця.

— Що ж, хотів йому зарадити в нещасті... Не вийшло, — придушеним голосом дід знову обізвався. І знов те саме — ні руш. Метикує щось, вирисовує на поросі якісь лінії ногою і відмовчується.

— Діду! — Видко, смуглявому мигнула нараз якась незвичайна думка — і очі йому запалахкотіли. — Бідар ти, діду. Яке лихе шуплаття на собі маеш. Чекай. Візьмеш собі щось — у нестатках ще як знадобиться. Добре? Так чи інакше, а...

І супостат поривчасто крутнувся, а тоді зне-

стямки чкурнув до яру. Як він летить туди! Він цибає через дорогу, переплигує кущі — і так підскакує, що одного разу замалим у терня й бур'яни перекидом не брязнувся.

Що? Чи справді? Чи може приманячилось? Смуглавий з глузду зсунувся? Як же йому руки підводяться таке робити?! А посудомило б їх, щоб вони безвладними зробилися, щоб вони його, ворога заклятого, ніколи не слухалися, ніколи йому не служили!

Корнелько здушив бадилину, що з неї аж дрібка ропи виступила. О, йому зараз треба лиховіснутишу нелюдським зойком переполошити... Ні, ні, — не кричати, а птахом зраненим зяяти хлопцеві хочеться. Як же супостат посмів! Він обернув півкруг до себе обшнурованого партизана і... з нього чоботи стягає... Роззув одну ногу, другу — і зжужмлене взуття шпурлянув набік.

Он до чого супостат домізкувався! Що? Смуглавий задумує і піджак попелястий від дядька відібрati. Він он смикнув за полу — і розстібнулися всі гудзики... Він рве сорочку, ні, піджак з дядькового плеча — і зупиняється! Не висмикнути одежини, бо мотузки на руках і грудях заважають. Ага! Не стягти йому, так і треба, не стягти, бо партизан обперезаний шнурами...

Супостат вертається до тину. Він обминає чоботи, що валяються в кущах... А партизан роззутий, з піджаком зібганим і задертим аж поза плечі, услід байдужим зором водить. Та де байдужим! Он очі дядькові ніби аж прозирнули крізь Корнелька, і там десь глибоко всередині, в самий живець його шпирнули — і там трійливою колючкою засіли.

Всі зизують на діда. Хлопець не може повірити, що дід у цьому завинив. Не може бути, щоб

він зажадав дядькового добра! А дядько босий... І голизна партизанових ніг, а особливо грудей, що із-за розматляного піджака і подертої сорочки на докір усім рябіє, пече Корнелька, та голизна не зітреться з його пам'яті ніколи.

Невже все через діда сталося?

А здається — так, бо он жінки вже слебезують, а дехто на старого, хлопець чує, вже й розгримався.

— Бачите, підлабузнюються дід! Жебрає.

— Із смертника здирає!

— Старий хитрун усе хоче для себе загарбати!

— Переполовинити добро! Частину дідові, а частину нам!

— А то несправедливо. Треба пороздаровувати всім людям, а не собі усе хватати. Усім хай дістанеться потрохи.

— А так! Чоботи одному, піджак ще одному, а сорочку ще комусь. Хай будуть усі щасливі...

І тут дід — нарешті! — втратив спокій, і жа-гуча мова йому прорвалася. І він словами, як каменюками, за тин жбурнув жінкам. Ой, невпам'ятку Корнелькові, щоб колись ось так дід від гніву надривався.

— Агі на вас! Піdlі! Безсоромні! Щоб вам на-віki заціпило, аби ви такого ніколи й не промовили! Ідіть, гидоти, й терзайте того он біля яру. Тягніть з нього піджак і розшарпуйте його на клапті — і тими клаптями поділіться і вдавіться. Ідіть, ненаситні звірі, й висмикуйте з кущів своїми загребу-щими руками чоботи. Гайда, чого товпитеся, на мене вирячivши очі! Гайда! Ті чоботи аж до смерти — що не лише на партизана, а й на кожного з нас чигає — аж до смерти вірно вам служитимуть. Я присягаюся, я Бога в свідки закликаю, що на чоботи не зазіхаю, я його, його самого хотів вирятуват...

Я його, того парубка, кров і кость нашу, хотів од кулі відвоювати...

Діду, діду, не розтирайте кулаками очі й до землі з розпачу не присідайте, бо Корнелька жаль аж до сліз діймає. Хлопцеві тепер у голові все перемішалося, і він уже не здібний доскіпатися своїм умом до того, хто любить партизана, а хто ненавидить, хто ладен його рятувати, усе за нього віддати, а хто — тільки на піджак та чоботи зазіхати. Найкраще — підійти до кожного й за петельки — хвати! — і щомога струсонути. Признавайся, мовляв, не криви душою, чесно признавайся — дорогий чи байдужий для тебе партизан. І тих, що його люблять, Корнелько по ногах — бо до плечей ще не досягне — приязно клепатиме, а тих, що на його вбоге добро ласі — начувайся! — тих він бадиличиною немилосердно лупцюватиме.

І ще хлопець так зробив би... Але...

Супостат уже до діда майже впритул зблишився.

— Діду!

Правильно, дідусю, не відповідай йому! Ані мур-мур до нього. Так і роби, обурюйся, не дивись на нього, а обпікай, поїдай його очима.

— Діду!

— Га, — мурмотнув дід.

— Йому все одно — чи босому чи взутому в землі лежати. А чоботи кріпущі. Візьми їх.

— Он як ти розщедрився! Спасибі.

— Візьмеш?

— Я думав, що в тобі, воєнний, бодай жменька совісти сидить, а ти й того не маєш, — вже голосно відгаркнувся дідусь.

— Ти не гарячкуй, діду! Ти голий-босий. З кожної латки на благенькій твоїй одежі нужда, я бачу, визирає. Я чоботи в кущах лишив, бо сумнівався,

чи ти приймеш від мене. Коли ж приймеш — я піду зараз і сам іх сюди тобі доставлю. Мовчиш? Знай, діду, як ти їх не захочеш мати, інші, такі як ти, на мій перший же знак, будуть отам за тином комашитися та битися, щоб іх собі поцупити. Бери! Тобі пропоную першому, бо ти мені пригадуєш моого старого з дому. Що, упираєшся? Слухай, коли бридишся з моїх рук узяти, хлопчака твого, Корнелька, пошлю я за взуттям.

— Не вмовляй мене. I не приподоблюйся до мене. I хлопця за чобітми не посилай, бо він не піде.

— Як я попрошу — ще й як вистрибом погопає!

I супостат скерував очі на тин, і хлопець здогадався, що ні до кого, а до нього, ті очі звертаються, вони, немає сумніву, за ним у гурті нишпорять. О, мамо, нічого не пособить, тримай чи не тримай хлопчину, а він випручається із твоїх рук, бо його, либонь, там потребують.

I Корнелько, не розбираючи, що, як і до чого, прихапцем витер носа, взяв між зуби бадишину — i вислизнув з-поміж гурту і понісся до діда й супостата...

— Хлопчиську, ти таки трішечки слухняний.

— А що? — i Корнелько, впритул ставши перед воєнним, басом дивиться на нього і скородить указівним пальцем собі шию. — Чи я слухняний? Мама каже, що мене як нападе — інколи я такий, а інколи й загедзкаюсь...

— То не загедзкайся тепер. Хай тебе нападе таке, щоб ти послухався. Катни туди, — i супостат очима вказав на яр, — катни і забери...

— Забрати?! — зопалу викрикнув Корнелько, бо таке ж неждане, але бажане зненацька йому почулося.

— Там забрати... Розуміш?...

Чи ба! Щоб не розуміти. Хлопець петрає, що треба робити. Він із таким ділом ще й як справиться.

— Він не забере! — відтяв дід Корнелькові та супостатові.

І-і, що ж це з дідом приключилося? Якими чарами його це збаламучено? Тільки що ж він перед усіми людьми божився, що сам забрати дядька хоче, а тепер його цурається. Хоче відсахнутися від партизана. Ні, діду, не перебаранчайте ж хоч Корнелькові бідаря узяти.

— Я заберу, я заберу, — лебедів переповнений по вінця радістю Корнелько. І щастя осявало й розпромінювало його лице.

— Бери й неси сюди... Та обережно, бо кущі... Поколешся...

— Корнельку, онучку мій, не тра...

Та хлопець, пошпуривши геть бадилину, фуркнув; до нього дідові слова вже не досягали... О, він забиратиме! Він не нестиме, а вестиме до тину. Обережно вестиме, бож дядько зв'язаний, а ще й до того худий-знесилений.

О, щастя, довго ж ти Корнелька обминало, нехтувало ним — але кінець-кінцем і до нього в усій своїй красі всміхнулося! Щастя, яке ж велике ти, ти вбезшир розбронькувалося у грудях, а тоді з грудей — пурх! — бурх! — і на все навколо широкою потужною рікою поллялося. Розповсюджувешся, щастя, всюди, і обхлюпуеш і яр, і супостата, і забризкуеш людей, що згуртувалися на вулиці, в городі і в садку за тином, розповсюджувешся, переливаєшся та все отут, заціловуючи сяйвом, прихорошуеш. Через те, що ти, щастя, залило яр — він тепер не бридкий, вологий, пелехатий, з лячною, як у потвори, пелькою — ні! — все вже переінак-

шилось! — тепер у ньому скільки не шукай, ніякого не знайти ґанджу. Яр на саме слово — „забери!” — враз став напрочуд красивим, мальовничим, пригожим, бож удосталь закосичений всіляким зелом-цвітом. І супостата вже стерпіти можна: він добра й зичлива людина. Нема потреби вже Корнелькові викликати на поміч зміїстого буланого, бо не хоче хлопець, щоб кінь копитами звів смуглявого внівець! І вже перехотілося Корнелькові перекинутись в орла, який крилами оглушував би, дзьобом розкльовував би ворога. Бо ворогів нема — є Корнелько і є яр та вулиця, вщерь повні зашаюної і пухкої, як пшенична палляниця, радости... Корнелько у цю хвилину, упоєний чимось таким, від чого кортить розбишакуватим півнем закукурікати, а опісля до безсилля танцювати і танцювати — і під час танцю з радісної нестямки все дотори ногами перевертати. Вискати і різними витівками галабурдити ой як же тепер хочеться! І плигати — вище цибастого лелеки, що на стріці вмощується, вище дерев і вище або, принаймні, врівень із самим сонцем.

— Дядьку! — Корнелько навпроти партизана. О, де ж ті слова гожі, що їх хлопець припасав, де вони запропастилися? І де на них натрапити, а чи бодай на хвильку коли б хтось Корнелькові подібних хороших зараз позичив? — Дядьку, нагніться, я поправлю вам сорочку і піджак. Ви повинні бути не обтріпаним, а гарним. А груди які у вас гарячі. Вам, дядьку, жарко? І, дядьку, ви вже не будете в яру... Я вас забираю... Ходім!

— Куди? — ой, у партизана голос, як струна в бандурі. — Куди?

— Забираю до тину, туди, де всі... Супостат, дядьку, сказав мені: „Бери й неси сюди”. Але я вас

не понесу, бо ви великі. Але, як хочете, я спробую й понести — та ви скоцюбртесь, бо у вас ноги довгі...

— Я зв'язаний, хлопчино.

— Ходімо. Я запроваджу вас до діда. Там усі вас ждуть. Я там розв'яжу вам груди й руки. Я як впиваюся зубами у вузла — то нитки в роті лишаються. Але це піvbіdi. Я вмію розв'язувати. Побачите. Ходім! Дядьку, тіштеся, аджеж я з вами...

Корнелько вчепився за партизанів піджак і тягне його до себе. Швидше! О, чого ж дядько так відлюдкувато позирає? Навіть не посміхнеться! А як повільниться. І пощо такі мляви кроки виміряє?! Піддати ходу треба! І дядькові личило б іти не ззаду, а поруч, пліч-о-пліч із хлопцем. Хай усі бачать і переконаються, що Корнелько до партизана дорівняєвся...

— Діду, мамо, бачите, я його забрав! Я йому зараз... зубами... розв'яжу... Дядьку - супостате, я його привів! Забрав... Я нести його не можу...

— Хлопче, що ти зі мною робиш? Ти мене без ножа ріжеш! — і супостат, стиснувши кулаки, одним об одного ними ударив, а потім кулаками заслонив очі і, як та деревина, яку важким обухом підрушують, туди-сюди хибнувся. — Хлопче, ти немилосердний, ти мене нишиш, розшматовуеш, у серце цвяхи заганяеш...

Ой, яка ж це кривда! Чого ж смуглавий так скаржиться?! Корнелько ж послухався, зробив так, як йому звелено — і тільки. Та хлопцеві й на думку не спадало тепер, коли партизан уже врятований, когось шматувати чи комусь цвяхи в живе тіло бити...

— Дядьку-супостате, не бійтесь! Я не буду цвяхів... Навпаки... Я в капличці... Дяденькові, що забрав до себе моого тата... Йому я з рук і ніг зби-

uu 65

раюсь цвяхи витягати. Не бійтесь, я вашого серця не чіпатиму...

— Хлопче, — і смуглавий силувано обгладив чуба Корнелькові, — дитино ти моя, ти не знаєш, що таке наказ.

— Наказ? — справді, хлопець про таке щось уперше чує. — А той наказ ростом такий, як я, чи більший?

— Ти, дитино, розстрілюєш мене.

— Ні, ні! — як Корнелько посміє розстрілювати супостата — такого доброго, що дозволив вивести з-над яру, що врятував від смерті партизана. — Не бійтесь, я не буду вас займати... Я маму, діда, дядька-партизана і вас люблю.

Чого ж партизан, що стоїть ось поруч, і дід, і всі за тином смутиють? Невже вони пойняли віри, що Корнелько жорстокосердий, що він, засукавши рукави, справді оце заходиться муками супостатові відплачувати? Смішні ці люди, даремно вони в журбу вдаються.

— О, що ж ти зі мною робиш?! — як на похороні, знову поскаржився смуглавий.

— Я, дядьку, нічого... — Та невже ж Корнелько таким страхітливим виглядає? Чого ж супостат лякається, чого без причини побивається?! — Дядьку, я бадилину вже закинув. Бачите, бадилини вже нема... Не бійтесь. Я розстрілювати вас не буду...

І тут дід за хлопця заступається.

— Воєнний, — обзвивається дідусь, — Корнелько у поспіху не зрозумів, про що ти його просив, — і хай за це Бог його благословляє. Хай же не буде до яру вороття. Не партизана, а юнака, що жити аж проситься, аж труситься, відпусти ти з миром.

Корнелько не може не завважити, що з смугл-

лявим щось дивне твориться. Він на лиці міниться, очі йому поширшали, і вони, наче у них молоснув росяний вітер, забрижжилися й пересоталися червонястими нитками — і сяйнули недобром, крижаним блиском. І він, голову закинувши, горланув щось протяжне й нерозбірливe, і його стогін-йойк шарпонувся аж туди, де хмари й сонце... І ще раз зіпнув і чортихнувся... Із лагідного, що ще хвилину тому випрохував у Корнелька ласки, смуглавий став розлютованим вовцюгою.

Він рвонув із кобури нагана.

— Не гавкай ти, старий! Ти обідраний і зачучверений! Не гавкай, чуєш! — Йому неначе одур уступив у голову. Він турлянув діда. — Не послухаю тебе! І всі ви, чортові душі, не гавкайте!

Натовп зворухнувся і німує... Усі причайліся, очікуючи найгіршого. А супостат то розгонився в один бік, то в другий, то вертівся на одному місці — і все наганом розмахував-погрожував і партізанові, і Корнелькові, і дідові — і навіть матері, що в гурті за тином. Та ось він нагана здійняв угору, потряс ним, а тоді намірився і вистрелив якраз у сонце.

— Корнельку! Тату! — мати протиснулася до тину. З розпростертими руками вона обох умолює. — Сюди біжіть! Чого ж ви там? Тікайте!...

Дід узяв хлопця і, не спускаючи очей із смуглавого, позадкував до тину.

А супостат, немов від дурману якогось глузду відбіг, туди-сюди кидався — та гвалтував:

— Я вас усіх вигублю, всі нінащо переведу! Чуєте?! Всі ви, гади, коли я тільки схочу, у могилу полягаєте! Негідь ви — не люди. Наволоч, сміття! Тварюки безрогі! Вас сюди чередою зігнали, а хоч відомо вам — чого? На те, щоб ви, харцизи, при-

глядалися, якою собачою смертю конають ваші партизани... Щоб на своїх носах пранцюватих закарбували, що такої смерти кожний із вас може як не тепер, так у четвер сподіватися. Ось чого вас зігнано сюди! Дивіться но на цей наган — може він вас знеохотить бунтарями бути! Вас, паскуд, не з'юрмили тут на те, щоб я ваші обридливі аж до нудоти скигління вислухував. Чи може я просив вас свої ради тут подавати? „Не вбивай, бо пожалкуеш! Уб'еш — марива тебе вночі висиловатимуть”. Безпросвітні дурні, бовдури! За ким мені жалкувати? За вами? Та я таких, як ви, вже з два десятки кулеметом стеребив. І вас усіх у землю запроторив би, при тому наспівуючи або насіння лускаючи. Не вірите? Поклав би у сиру, та жаль — куль на вас усіх не вистачить... Ось у чім біда! Порозстрілювати, попалити, живцем у ями позасипати усіх вас треба! Чуете?! Чого вилупуєте баньки? Вистоялись тут — тепер розходьтесь, щезайте з-перед моїх очей, бо порішу всіх! Геть від мене! Пропадіть ви пропадом! Ви, бунтарі, розбійники, сволота!

Натовп, мов би на нього якась страшелезна мара насуvalа, від тину враз сахнувся. Смуглявий ще лайкою зикнув, ще — і люди, окрижанені страхом, як від отруйної зміюки, що перед їхніми ногами пересмикується, обережно, помалу, крок за кроком відступали...

Ще і ще — а тоді уроztіч...

Корнелько й мати позаду залишились з дідом, бо він не годен бігти був, — він навіть коли спокійно йшов, ледь-ледь ліворуч закивував, а вже як поспішав — то все постогнував і видимо накульгував, ба навіть зашпортувався на гладенькім місці.

Люди проривали собі дорогу кущами і густо пересотаними й переплетеними бур'янами, вони ска-

кали через тини та огорожі, проридалися крізь гілля, щоб тільки швидше й глибше пірнути в гущавину зелену, яка одна-єдина їх може від небезпеки заховати. Гасали хто куди, наскакували одне на одного, штовхалися, блягували і на бігу прокльони не знати кому кидали... Хтось верещить, десь хтось, заточившись, на землю впав і плачем заходиться, когось гілляка стъобнула по лицю, і той, подряпаний, йойкає та на поміч небо зазиває...

А Корнелько з дідом і матір'ю виходженою стежиною дивають-вибираються. Вони вже обминули тин, уже завернули на вулицю, як супостатів голос їх наздогнав і гострим осиковим паколом усім їм трьом у спину вгородився.

— Гей, діду! Діду! Ти з хлопцем не той... Ви лишітесь. І мати хай залишиться...

Всіх трьох тіпонуло. Обернулися.

Корнелько чує, як дід вхопився рукою за його шию і прикипів на місці. Мати стала хреститися — та й недохрестилася. Зачаївши подих, вона очі, що відсвічували несусвітній жах, вступила у смуглявого.

— Смерть наша... Не відлекатися нам її...

— Підходьте ближче! — і супостат наган засунув у кобуру. — Ближче...

І ось їх п'ятеро зосталося — супостат, спиною тин підперши, трохи oddалеки із зв'язаними руками партизан, а збоку Корнелько, дід та мати — і більше ані душі живої.

— Не вбивай нас! — Жах трусить матір'ю, і вона, проливаючи слізози, кидається до тину. Нервово обсмикує кохтину і не своїм голосом благає: — Не знищуй! Не будемо ми заступатись. Страчуй його, чи роби з ним, що тобі тільки забажається — але нас, заради всіх святих, ти відпусти... Пощади!...

Не займай, і ми за це, поки світ-сонця нам, згадати тебе добрим словом не забудемо. Віджени нас звід-циля і — вір мені — я за твоє спасіння завжди Бога молитиму...

— Вгамуйся, жінко, ша! — притишено, аж наче з просльбою, застікуює смуглявий. — Затихни, бо в мене й без твого тужіння голова ось-ось розколеться. Я втомлений, висилений, жінко, і я нікого не можу вже вбивати...

У цю мить Корнелько побачив, живовидячки побачив, що озвірла людина відмінилася. Де ж той вовцюга, що недавнечко в супостатові сидів і на людей вишкірювавсь?! Де він? Звітрів чи п'ятами накивав? Чи хтось його приборкав? З розкуйовдженним із-під брезентового кашкета чубом, у розтріпаній одежі, тяжко відсапуючись, якось неповорухно зігнувся недолужний та вутливий супостат. Він увесь буцім аж змарнів, зсутилившись, лиск в очах погас, і очі посіріли й звузилися. Супостат, так видавалося, від тяготи, що ним зненацька заволоділа, ті очі радше хотів для перепочинку заплющити, а то й засклепить навік. Біля тину, на тлі розбурханого зелення, життерадісного саду, схиленою постаттю рябів не вовкулак-нищитель — зовсім ні! — горобець — теж ні! — такий знікчемнений, як слід ще необпріений пуцьверінок, що колись іздуру з-під стріхи випав і що ним, обпорощеним, безвладним Корнелько так дбайливо свого часу піклувався. Був супостат — і ось така мізерія з нього позосталась...

— Діду, по-дурному я лайнувся. Прости мені. Забудь, що я тебе і всіх зганьбив. Якось нехотячи те трапилось. — Смуглявий не хоче з дідом очима стрінутись, він закаблуком землю шпортає. — Прости...

— Розсудлива мова до тебе повернулася, воєнний.

— Я, діду, зрозумій, тоді мусів викричатись. Тоді в грудях мені щось стужавіло й душило і душило, а потім розтануло й закипіло, заклекотіло болем — і мене всього тоді до незмоги, на шмаття стало розривати. І мені запаморочилася голова, і я гіршим за причинного зробився — і я мусів тоді той нестерпучий клекіт із грудей якимось робом викинути, виштурляти геть. І ото я вибухнув...

— Я, воєнний, розумію. І тобі прощаю. Добре, що ти виговорився. І тобі полегшало?

— Неначе відлягло. В грудях вогню уже нема, там тепер,чується мені, порожнява, пустка. Ні, там, діду, суцільне попелище. Я відчуваю, що тепер я зовсім не я, а шкаралупина крихка-крихкісінька, — і візьми її й мізинцем туряни, і вона, на землю grimnuyvshi, розкришиться й розсипеться.

— Ніхто, воєнний, слабого мізинцем не потрутить. Ми тобі, як не перечиш, і в помочі можемо стати.

— Станете? Як так... Зроби для мене... Я вже відпочиватиму... Партизана... Розв'яжи, прошу, його. Нехай він відчепиться від душі моєї... Хай облегшить мою душу. Розв'яжи. Хай іде під три вітри від мене...

— Воєнний, ти хочеш, щоб я звільнив його?... Ти хочеш?...

— Не лише я. Ти ж, діду, і сам цього добивався. Невже цього не прагнув ти? Ти і твій хлопчісъко, Корнелько твій, що мені своїми такими рідними кулачками груди всі обстукав. Отож, як бачиш, ваші старання не пішли вінвець.

— Боюсь, воєнний, вірити твоїм словам. Боюсь, що в голові твоїй, крий Боже, зродився якийсь підступний жарт.

— Ти відпусти нас! — спам'ятавши, вміша-

лася і мати. — Зласкався над нами, бідними, і відпусти. А партизана... Що хочеш із ним... Ми за ним обставати вже не будемо... Нам лячно від твоїх жартів... І ми тебе направду боїмося...

— А я боюся яру, — комусь нетутешньому, неприсутньому, мабуть тому, що десь аж там у далині маячів, супостат призвався. — Знай, діду, і ти, жінко, а вашому Корнелькові це ще рано розуміти — знайте, що я — командир — ось дивіться — із трьома відзнаками: за вірність, відвагу і за послух, — а сам із роду полохливих. Не вірите? Їйбогу, правда! От я думаю, що на цього партизана, якого тут ви всі оплакували, я не наведу нагана. А знаєте чому? Бо лячно. Я боюся. І себе, і партизана, і яру, і вас усіх, що отут не так давно мене очима, як кулями, штирхали — я поголовно всіх боюся. Діду, маєш терпіння — вислухай — я перед тобою виверну навоворіт всю свою душу. Хочеш? Слухай. Цікаво, діду, як ті жінки, що мене тут очима шаткували — як вони вивідали, як вони вгадали, що мені у снах страхіття ввижаються? І не тільки ввижаються, а й, у піт мене вганяючи, вимуочують. Свята правда це, жінки вгадали! Останнім часом усе мені вночі привиджується така, як оце у вас, яруга. Може хіба не така глибока. Може просто яма. І край ями чекає на постріл партизан, бунтар. Але не як оцей, що перед нами згорбився, нещасник, худощавець, а дебелій хлопець, вигінчастий, прямо велетень-козак. Шия у того, хоч обній обіддя гни, мабуть, таку шию дівчині годі руками й обійняти, а груди — дзвін. Таких козарлюг лише в цирках показують та в книжечках-казках малюють.

Тож стойть той багатир над яром-ямою. Жде. Я подаю знак — це було насправді всього місяць

тому — подаю знак, і кулеметну чергу — чуеш, діду? — кулеметну чергу крізь нього перепускають. І він, посічений, у яму зсунувся... — та ненадовго. Помічаю, що земля на кручи ворушиться, розтрущується, а тоді й відвалюється — і раптом із-під землі видніється, витикається долоня з розчепреними пальцями, а за нею й сам велет на ввесі зрист зводиться. Обличчя йому перекосилося, глина налипла там, де кров сочилася, а він крок уперед ступив — благає: „Брати рідні! Руки розв'яжіть, пустіть мене!... Нас же родила одна, для нас усіх така рідна, чорноземля. Пустіть! Я назавжди воювати відрікаюсь. Я воювати вже не буду...” Я хутко йому руки ослобонив. „Іди, — кажу, — йди!” Він: „Дякую. Я вільний?” — „Вільний!” — я йому. І він ще крок посилився — і брязь! — навзнак повалився. І відтоді тінь того міцногана-козака все назирі за мною ходить. Я йду, а вона за спиною леготом і шурхотінням мене полошить, я лягаю, а вона між подушки закублюється й вичікує, коли я зімкну очі. Коли ж засну, тоді, як печать смертна, тінь тихцем на чоло мені сідає, а з чола — загрузає в голову, щоб своїми жахними видивами мене здуживати! І тоді всяке роїться в голові моїй. Я перевертаюся, я напівсонним від тіні відбиваюся, а вона, негожа, не відстae: все трусить і шеретує мною, і все або провалюється в яму або з неї видряпується та „пустіть, я воювати вже не буду” тихо-тихо повторює. То тепер знаєш, як мені тяжко, діду. Де не повернуся — натрапляю я на тіні. Вночі мариться, а вдень совість дogrizaє. „Той велет-хлопець, — каже раз-у-раз до мене сумління, — з могили до тебе промовляв. Ти розв'язав і відпустив тоді не живого чоловіка, а мертвяка, і, властиво, він, мертвяк із скорченим лицем, до тебе й говорив, тебе й благав і тобі з того світу й подяку

передав". Так дошкуляє мені совість. І тепер, діду, я ту саму помилку не повторю. Цього худорлявого юнця, в якого також тече та сама кров, що й в мене, цього бунтаря і партизана я вже хочу розв'язати живісінського, а не мертвого, бо я понад усе бажаю, щоб він не посічений кулями, а цілий-незайманий не то до мене словом подяки обізвався, а бодай глянув вдячно, а тоді куди його очі ведуть — гайдя! — і геть собі під три вітри завіялся.

Супостат витер рукавом чоло — і вмовк.

Дід і мати переглядаються. А оподалік без руху, наче зачаклований, партизан усе стоїть... На своє чекає...

А Корнелько?

Корнелько оце, вправду, в почуваннях своїх заплутався. Розгубленість, подив, страх — усе в ньому перемішалося. Він не знає, що з собою робити, на яку ногу стати? Як після всього цього на людей дивитися? Кого ж, на милість Божу, тепер жалувати, а кого ненавидіти? Спочатку в хлопця серце тенькало лише за партизаном, він заради нього на все пішов би, навіть на найбільшу одчайдушність відважився б: він ладен навіть дзьобатим орлом перекинутись. Ну як і мати заголосить, жалість до матері хлопця також проймає. Ну й для діда, мови тут нема, й для діда Корнелько в думках усе хороше приберігає. Алеж супостата він ненавидить! Хіба ж полюбиш таку рвучку, буйну натуру?! Хлопцеві ще й досі вчувається його недавня огидна лайка, якою він усіх обкідав та хвижив. Шибайголова з наганом у руках, що з невситимою ненавистю на людей дивився, що горло від крику замалим не розірвав, — він був Корнелькові оприкрай, ненависний. І що ж сталося? Щось у серці підказує, що й гнівний супостат уже зовсім не су-

постат, а горобеня, і тому хлопець мусить йому теж співчувати. І його шкода. Проти волі Корнелько й до супостата душею прихиляється. Та як же й не прихиляється, коли він такі терпить муки! Лягає, бачте, спати, а в його подушці страхітливі сни ховаються. А як засне, вони, ті сни, вдираються у голову, щоб потім його нервувати-дратувати...

— Дядьку-супостате!...

— Не смій людей у живі очі ображати. Кажи просто „дядьку”, а не „супостате”. Без ніяких супостатів! — насварила на хлопця мати.

— Дядьку, дядьку несупостате... А чого вам таке сниться?...

— Не знаю, але погане, цур йому та пек, яке погане, синку, роїться у голові.

— А як на вас тъхукнути?...

— Нащо?

— Щоб страшне не так до вас чіплялося. Мама, як я лягаю спати, отак — тъху! — на мене тричі, щоб мені злі собаки не ввижались.

— То тъхукни, синку, й ти на мене.

— Е! Просіть не мене, а маму. А мама тільки на мене хукає, бо мене одного любить. А ви хочете, щоб дідусь розв’язав онтого дядька?

— Хочу.

— Ніколи не розв’яже. Ага! Бо в діда зубів нема. А попросіть мене — діло буде. Я маю гострі! Я як приловчуся та у мотузку зубами як уп’юся — а тоді зубам як волю дам — і мотузка одразу й розсotaється. Не вірите? А попросіть мене — побачите, що не брешу.

І чого супостат мнеться? Невже так тяжко виговорити: „Будь ласка, послужи своїми гострими зубками, Корнельку”. І він послужить. Так ні, впертий — не просить. Під тином стовбичить і неквално

собі по носі пальцем пошкрябує. І навіть пальцем водити супостат не вміє. Як, диви, повільно водить, тямки нема метко це робити. І чого то ані прудкості, ані швидкости в людей немає?

— Дядьку... воєнний, та ж не стійте, а ворушіться... і просіть мене. Я жду... Я вже наготовлений...

— Ні, сину. Мені твоїх зубів жалко, — і воєнний поплескав Корнелька по плечу і підступив до діда. — Тепер ти віриш, діду, що в мене підступних думок нема? Віриш, що я його, — і очима кинув на партизана, — звільнити хочу?

— Наче так, а хто тебе насправді знає.

— На ось, бери! — і воєнний втиснув у руку дідові кишенькового ножа. — Розріж. Хай він собі йде.

І дід — також і в діда швидкости кат-ма — тихою, млявою ходою та ще й, наче хмільний, ледь-ледь заточуючись — іде до партизана. Он він схилиться, он лиснув проти сонця ніж, а тоді шурхнув по мотузках — і вони на землю поспадали і гадючками скрутилися.

Мати сказала:

— Світ не без добрих людей. Звільнили бідака. Дядько вже вільний. Бачиш, Корнельку?

Ні, ні, хлопець зараз анічогісінько не бачить! Йому туманиться в очах. Він гнівається, ремствує на ніж той запопадний... Той ніж розтяв не мотузку, а його надію. Він хлопцеві загнався всередину і перекраяв серце. О, яку незміренну прикрість він, гострючий і лискучий, заподіяв! О, коли б це сила, Корнелько зібрав би жужма всі ножі і поскидав би їх усіх туди, у яр. Нехай на світі не буде ані единого ножа, бо ніж у Корнелька все хороше, все найдорожче відбирає — адже він йому розв'язати

партизанові руки й груди власними зубами перешкоджає...

I Корнелько свою незбориму відразу до гострючого не пересилував — він із серцем вирвав із дідової руки ножа... I, відбігши на середину дороги, шпурлянув його кудись світ-заочі, аж туди, десь поза обрій, звідки йому вже не буде ніколи вороття...

8.

Мати блукала очима скрізь по траві, поміж кущами, а ножа таки знайти і не могла — так ніби його земля поглинула. Корнелькові обов'язково перепало б на горіхи — та мати тільки но на нього рукою замірилась, як він, ще й не діставши ляпанця, зойкнув і за діда заховався. А дід? Дід від безпорадності своєї — його погляд казав: „властиво, що з таким шаленим, задиркуватим хлопцем вдіш, та його кожний крок треба завжди і всюди пантрувати” — дід лише розвів руками. Ну, а воєнного втрати ножа, так бачиться, найменше стурбуvalа, він тільки бісики очима посилав Корнелькові — і всього-на-всього! — та ще крадъкома під голий вус собі всміхався.

А партизан стояв уже взутий. Корнелько, не хто інший, допоміг йому взуватися: він і чоботи приніс і ноги партизанові підтримував. Тим то хлопець так і втішився, бо йому вперше підскочила нагода дядькові в пригодістати.

Скоро партизан звідси відійде. А чи він подякує Корнелькові, чи хоч простягне, відходячи, йому руку? Хотілося б, щоб простягнув. А як забудеться, то Корнелько сам не завагається дати йому свою долоню. Навіть дві долоні — на пам'ятку для себе.

Хоча від партизана він уже має пам'ятку — мотузку, яку підібрав з трави.

— Оце і все! — і воєнний глянув партизанові прямо в вічі. — Вільний ти. Скільки ж це ти днів уже вдома не показувавсь?

— Три дні.

— Там мати твоя від сліз уже, мабуть, світу Божого не бачить. Мабуть, уже очі видивила у вікно, на тебе чекаючи. Чи ж не так?

— Мати в мене нічого, — буркнув партизан, — але батько строгий.

— І гаразд. Як прийдеш додому — добре будь б, коли б батько, визвірившись, оддубасив тебе гарненъко. Хай би тебе напоумив, хай би дур вибив із твоєї голови. Подумаєш, приспічило у ліс до партизанів! Скільки ж тобі років?

— Сімнадцяти ще не добігло, — молодий дядько відвернувся і сказав це комусь на сторону, а не воєнному.

— Сімнадцять років! Аж світишся — такий зелений. Скажи батькові, щоб тебе, добре облупцювавши, біля хати, як дворового собаку, ланцюгом припнув. Щоб хати ти тримався. Іди, чуеш! Та не попадайся нам більше в руки, бо вдруге на такого, як я, дурня м'якотілого, навряд чи ти натрапиш. Вдруге покажешся нам на очі — каюк тобі!

Ох, ця млявість, питоменна усім людям, окрім, без сумніву, самого Корнелька! Ось і партизан. Сказано йому іти, а він уп'ялив очі у воєнного, неначе вперше бачить таку велику цяцю. І дивиться, як теля на нові ворота. Нема того, щоб без зволікання хватъкома подати Корнелькові на прощання руку, а тоді рвонутися, від щастя гоцнути і — драла! — гайнуть так, щоб аж дорога закурилась...

— Ну що, надумався іти? — знову воєнний.

— Куди? — і дядько, спантеличений, ані здвигнеться.

— Йди куди тільки заманеться, куди очі дивляться.

— Справді? — і не зрушується з місця.

Воєнний, замість відповіді, головою ствердливо хитнув.

— Шуткуєте ви з мене! Я ж партизан.

— Дітлах, шмаркач ти, а не партизан! Я тебе проганяю, а ти здуру опинаєшся. Геть звідси, поки я не передумав! Уторопав? Іди, втікай, не стій у мене над душою!

— Знаю, що у вас на думці. Я обернуся та піду, а ви тоді прицілитесь — і навздогін мені кулю в потилицю дасте. Мені вже оповідали, як ваші так задля розваги відпускають, а тоді беруть на мушку і, як зайців тих, убивають. Я всім утомлений, розтрощений... Краще я дух спущу над яром, а не... Я не втікатиму.

— І не втікай, а собі відходь ти поволеньки. Слово даю, що не стрілятиму. Вір — куля не назドжене тебе. Ти скриєшся поміж садибами. І цілий здоровий, неранений. Ну, спробуй іти. Іди!

Партизан, з якого хлющив піт, силувано обернувся. Спромігся на крок... Два ступив... Затримався. Ще декілька кроків... Було помітно, що він намагається оглянутись — ось уже обрис його лиця видко! — і все ж таки не оглянувся, пішов — але такими закрадливими, непевними кроками, ніби простував не стежиною, а вибоїстим шляхом, успаним битим склом чи порослим терням. Ось він дійшов до закрутку, спинився... Чекає, сторохко вслушується... Дід кашлянув, і партизан притьмом заслонив рукою очі і шарпнувся.

— Іди, не бійся! — із віддалі заохочує воєнний.

Ще хвилина вагання, і врешті партизан спохвачується і спритним скоком — мигцем! — перемахує тинок — і, виборсавшись із бур'янів, між деревами зникає... І його не стало...

Утік! І тоді тільки Корнелько відчув усю силу невтишного жалю до втікача. Зник і словом не обмовився! Та вже й невидючий зміг би помітити простягнену хлопчу руку, а дядько, бач, на неї не звернув уваги. Ні, що не кажи, а несправедливість таки панує в світі. Нестеменно так. Чи ж варто було клопотатися? Корнелько ж через дядька он як нанепокоївся та перетлів душою, хотів був для його рятунку розмордованого буланого невідь звідки викликувати, мигнула навіть думка на орласпасителя обернутись-перекинутись — і що ж? — за всі ці турбування прийшла така незаслужена заплата: відійшов химерний чоловік, і руки не подавши і наче в рот води набравши.

Корнелькові світ, заллятий по самі вінця сонцем, ні з сього і ні з того почав тъмянішати, а дерева за тином ураз зробились непривітними, бо їхні стовбури посіріли, а гілля заросились і стали такими нестійкими, хисткими: вони або пасмами розтікалися, або в зелені сліпучі кетяги збивалися — і хлопець, витерши рукавом носа й очі, штурнув мотузок і затоптав його у землю. Нема дядька — нехай не буде й пам'ятки від нього!

— Звіявся! — дід не відводив погляду з того місця, де ще гойдалася зрушена партизаном гілка.
— Звіявся і не подякував тобі, воєнний.

— А мені не подав руки, — понурий, поскаржився Корнелько.

— Ось тобі моя! — і супостат простягнув жилаву руку. І Корнелько обома своїми долонями ледве покрив її, така вона була груба й широчезна.

— А то, діду, що той бузувір не подякував, аж ніяк мене бо не хвилює. Дяка належиться тобі, хлопчакові, матері, бо, поклавши на серце руку, сказати мушу, що не я відпустив, а ви його звільнили. Ви, а найбільше ваш карапуз — Корнелько.

— Я не карапуз! — О, неспромога висловить обурення! Чи ба, з якою хитромудрістю воєнний нехтує Корнельковими роками! — Карапузи без штанів бігають, а я вже давним-давно іх маю!

— Маєш. Ти вже великий. Ну, що ж... буду рушати. Там за селом на мене чекають. Ага... Я до вас усіх просьбу малу маю. Услужіть мені: потрудіться й насипте там у яру, про людське око, таку собі могилу... Невірненьку, сяку-таку могилку.

— Розумію, — і з-під острішків вицвілих брів дідові очі усміхом-теплінню відсвітилися. — Ми вивершимо, воєнний, коли хочеш, і на двох місцях горбки. З приемністю це зробимо.

— Не треба. Перестараетесь, діду. Одну могилу висипайте. Наші під вечір або завтра виберуться геть. Може сюдою й не переходитимуть, а як трапиться, що йтимуть — хай на могилу, кого охота забере, й подивляться.

— Накликав ти на свою голову біду. Потерпаєш ти, воєнний.

— Трохи. Хто в таких випадках боязкости не має? Тут всяко може бути.

— Добротою твоя душа позначена.

— Я, діду, смертю позначений. Два рази сьогодні куля дзизнула повз скроню, а третій раз, передчуваю, вже мене не промине.

— Е, пусте, воєнний! Ти ще довгі роки житимеш. І щасливо заживеш. Побачиш — справдиться мое пророкування.

— Коли б твої слова, діду, та Богові у вуха.

Але мені пора. Що ж... вже справді прощавайте.
І лихим словом мене не згадуйте.

Воєнний до діда підступає, до матері... І чого це мати смикає Корнелька за сорочку? Що вона шушкає? Чи не краще голосніше говорити, як щось шепотіти та на мигах розтлумачувати? Чого від нього хочуть?! Хлопцеві і від смикання, і від чудернацького кліпання не по собі робиться. І як його материні заміри вгадати?

А тут і дід своєї! Чогось хлопця підохтоливо тручає та його голову своєю старечою шкарубкою рукою все кудлає. І воєнний також — наче ловить збирається, розкинув руки і аж проштрикує очима — так у хлопця вдивляється.

— Корнельку, — мати вже не витримала, — який же недогадько з тебе. Гоп воєнному на руки! Обійми його. Він же має п'ятеро таких, як ти.

І не встиг хлопець відсахнутися, — тільки но пручнувся — як воєнний його підхоплює і, немов невагоме щось, наче пушинку, на рівень своїх очей зносить. Хлопець з острahu, щоб на землю не шкебербертнутись, чіпляється супостатові за щоку і підборіддя — а вони ж, лишенко, немовби остюками обросли. І як, кострубаті, колять! А воєнний на те, що Корнелько кривиться та опирається, зовсім не зважає, він то підгецує хлопчину, то живіт йому лоскоче, і Корнелькові нічого не лишається, як верещати і знову, як недавно, молотити дядька кулаками в груди.

Та так же хутко, як злетів угору, Корнелько і на землю опустився. Не було часу й скаменутися, як воєнний уже віддалявся... Пішов навмання через кущі. І жалко хлопцеві зробилося. І, мабуть, уперше забриніла гадка: „Дивна річ, чому люди не мають звички повільнитися? Пошо їм, нерозсудли-

вим, треба завсіди наглітися? Чи не надокучає їм завжди десь поспішати? Он смуглавий — так скоро спішно йде, що аж із кущів цвіт осипається, а за каблуки на його чоботах поміж травою тільки мелькають". І хлопець в помислах зазиває воєнного: „Супостате, мені незручно вас просити, але прошу — агов, добрий супостате, так не халайтесь це місце покидати, сповільніться, верніться, бо мені прикро на душі, мене не абияка здолала туга. Супостате, я вже не противитимусь. Будемо разом жиравати-пustувати. Вертайтесь!"

— Пішов. Нехай його, де б не обертається, ласка Божа супроводить, — відрадісно проказала мати і вирвала Корнелька з журливих думок. — Ходімо ж тепер і його вволимо волю.

І дід роздобув уже десь кусень проіржавленої бляхи — і звідки, чудується хлопчина, дід узяв її, коли, куди не глянь, тут усюди одна зелень буяє?! — а мати вже тримає замашисту, що з тину витягнула, палицю. І так усі з Корнельком, щоб йшов голіруч, до яру рушили, щоб облагодить могилу.

Го-го! І зовсім той яр не страховинний! І глибини великої в нього вже немає. І кропиви там небагато — якась нещасна латка на узбіччі стелиться — ото й по всьому.

Дід і мати обачливо вниз спускаються, все турботливо озирають те місце, кудою ступають, а тоді ще й під бур'янами ямки витовчують і в ті ямки ногами впираються. А Корнелькові море по коліна — йому все виграшки, він, збитошник, пальцем на губах вибринькуючи, і підскакує, і на спину валиться, і клубочком котиться — і врешті, камінцями об дно яру брязнувши, на штанцятах, як на санках, наниз посунувся.

І як же весело в яру! Аж пищати хочеться!

Корнелько знайшов чисте місце — і ширяє туди й сюди на ньому, місить босими ногами вологу глину.

А мати з дідом згрібають докупи скло, камінці та виплюють бур'ян — місце для могили очищають.

І дід жартує, і Корнелько, ногами по землі витупуючи, пустує, та й матері від усмішки не втиматись — і у неї при тому ще й білі-білі передні зуби з радості видніють...

А як могилу вже висипали й устелили бугилою та будяками — і каменем великим притиснули — і дід із вдячністю поцілавав онука, а мати провела так лагідно рукавом кохтини йому під носом — Корнелькові вже заманулося й танцювати — та прикро! — в яру не було де розігнатись...

Вже до хати поверталися, коли сонце закрадалося за землю і з-під її зеленої намітки безбережної лише вершком-ріжком на дорогу поглядало. І саме тоді, ніби не до Корнелька, а туди, до вершка-ріжка, мати тихі та утішні слова зронила:

— Дякувати Богу, що так скінчилося. Добрий знак — на світі добро ще не перевелося. Є любов на світі.

— Є? То мене люблять уже на світі, мамо?

— Виходить так, Корнельку.

Ех, в який невідповідний час сонце надумалося йти спочивати! От коли б ще не вечоріло і коли б капличка була десь тут близче — Корнелько стрімголов би туди кинувся, він необзир, в одну мить, за півмиті, наче та блискавка, туди дістався б. А так... Треба до завтра ждати...

— Мамо, як мене люблять, я можу вже цвяхи з рук і ніг повисмикувати. Дяденько, що в капличці... що забрав до себе нашого тата... Йому ж від цвяхів хто-зна як боляче. І доки ж йому терпіти? Йому я завтра цвяхи повириваю.

— Не можна, синку. Як усі-всі тебе на світі любитимуть, аж тоді цвяхи самі повипадають. А тепер тебе люблять не всі, тільки я, дідусь, один отої воєнний і...

— А я, як мене лише один супостат-воєнний любить, одного тільки цвяха й висмикну. А полюблять усі — геть чисто всі цвяхи повитягую. Добре, мамо?

Мовчить. Мабуть, не згоджується мати. А може недочула Корнелькового прохання.

А тут... Проходять краєм вигону, і вже ген-ген на протилежній стороні і капличку можна вгледіти. І серце в хлопчини затривожилося, закалатало.

Дмухнув вітрець, пересичений степовою роздольною пахнотою, і хлопець разом із ним мислями понісся аж туди-туди — і там, де на віконці жмуток м'яти спочиває, а в кутку жевріюча лямпадка хитається, нищечком спинився...

„Дяденьку, це я прийшов, Корнелько. Дяденьку! Вас війна дуже поранила?” — „Поранила, хлопчико”. — „А цвяхи у руках і ногах болять?” — „Дуже болять, хлопчинко”. — „А колючки на голові печуть?” — „Печуть, Корнельку”. — „Дяденьку, а я посилюся і цвяхи витягну. Ось побачите, як я вмію витягати! Не руками, а скористуюся зубами. Я як приспособлюся та зубами як уп’юся — і цвяхи повискають. І вам полегшає”. І Корнелько припав до ніг, до рук дяденька, а тоді підвівся і з голови його обережно дріт колючий скинув. І хлопець ні крихти не втомився. „Дяденьку, вставайте! Ви до дерева вже не прибиті. Ходімо!... І я, і мама, і дідусь вас просимо... Ми хочемо, щоб... ви одвідали нашу хату...” О, радосте! Дяденько на повний ріст випрямляється і широкими, неквапливими кроками виходить із каплички. А Корнелько збоку слідкує за

ним. А з пагорбка видно всю просторість: і поле, і село, і ліс, а за лісом воду. А Корнелько долоні склав дудочкою і, набравши повні груди свіжості, загукав; а відгомін шириться — і доходить аж туди, де полям кінця-краю немає:

„Мамо, ми йдемо! Хато наша, наш лісе і наше поле — чи чуєте мене?! — ми ж ідемо! Дяденько від цвяхів уже звільнився! Він ось поруч мене йде! Він до нашої хати вже крокує. Мамо! Затверділу, потріскану дорогу шовковою травою устеляйте, щоб дяденьковим зраненим ногам легше ступалося...”

— Корнельку! Чуеш, Корнельку!

— Га! Що? — Ой, у хлопця тільки но заключулися думки — та й, на тобі, урвалися. — Що, мамо?

— Не відставай. Де ти, синку, мислями літаєш?

— Я був там...

— Уважай, коли йдеш. Дивись під ноги. Он на дорозі камінець...

Камінь?! Дяденько ж сюдою йтиме. Ще спотикнеться.

І Корнелько каменя не обминув, а набік його мерщій відкинув, а те місце, де він лежав, притрусив травою. І знову від діда й матері відстав. І знову нубо їх — у котрий уже раз? — наздоганяти.

9.

Ранку такого Корнелькові не припам'ятати. На густогіллястому дубі, що з-під бугра прямо на хату, як жива зелена скирта, насувається, птаство від всілякого вищебечування ось-ось захлинулось може. А за дубом сонце, що тільки но відрвалося від виднокругу, розкидає по землі мигкотливе жев-

риво, і воно крізь листя міріядами сріблинок залазить крізь шибки і обціловує все в хаті. Ба навіть засліплюючі срібні стрілки й до Корнелька добираються, вони малошо не вдираються хлопцеві ще й туди, під спід, за сорочину. Ой, хлопець і сяйвом, і щебетом не може начудуватися! Він мружиться, і йому несила радісне хвилювання вгамувати — і він скрикує:

— Гі-гі, мамо!

— Що, синку?

— Мене сонце лоскоче!

— А ти радій із того лоскотання.

— Я, мамо, сонце хапаю в жмені, а воно не дается — пручастесь.

І-і, хлопець розохотився гратись! Він то згрібає поранні промені в долоні, то кидає їх доліниць, то підтанцюве і щось на губах музичить — аж врешті, загладивши слинаю свою розтріпану чупринку, він до діда в кімнатчину здумав забратися. Гайда! — але напівкроку насторожився і призупинився. Щось біля дверей, знадвору, видається, зашаруділо.

Корнелько нечутно — хаміль-хаміль — прокрадається у сіни. Затаївся в куті й вслухається. Заволали десь здалеку собаки. Затурчали постріли — різко, голосно, аж так віддалилися й послабшли — аж поки зовсім не занишкли. А за дверима, либонь, нікогісін'ко нема. Не інакше як шерех хлопцеві причувся. Що? Та ні, он крізь шпарку соняшний струмок яріє, і чиясь тінь, рухаючись, струмкові тому дорогу раз заступає, раз відслонює.

Хлопець зачайв подих і навшпиньки до дверей зблизився, а тоді присів і якнайзручніше припав оком до шпарки. Ні, не може бути! Яке щастя! Серце тріпнулося і розкрилилося! Невже?! Ще раз глянув — нема сумніву, обриси людини за порогом велику

втіху Корнелькові ясують. Там проситься у хату він, достоту він!

Хлопець у нестяжці від радості з сіней подався. Діду, мамо, окликайтесь, двері відчиняйте і просіть чимшивидше його у хату! А в хаті за стіл його присоглашайте, частуйте і вітайте. О, зараз Корнелько і вся хата радітимуть і празникуватимуть!...

— Мамо, там... Він повернувся.

— Хто?

— Воєнний, супостат...

Попервах Корнелькові слова так стурбували матір, що вона не знала, куди й бігти, що діяти, за що хапатися.

— Не пущу! — необачно вирвалося в неї, коли вона забилася за піч, наче там хотіла знайти від тієї вістки порятунок. — Хай двері вивалює, а не пущу!

— Недоладних слів не говори! — дід прикинув із кімнатчини. — Відчиняй!

Корнелько бачить, як від збентеження мати приплюснулася до стіни і на виду міниться — спочатку полотніє, тоді рожевінь на її щоки спливає і аж до чола закрадається, і вона непритомно смикає і поправляє на голові хустку та водить перестрашеними очима все по хаті. А Корнелько знетерпеливлюється, на таке глядячи. З чого такий переполох? Таж радіти треба, що гість жаданий до них навідався!

— Хто там? — дід до дверей кидає.

— Я. Воєнний.

— Тепер увесь світ воєнний. Який такий воєнний?

— Що... відпустив партизана, що вашого Корнелька, діду, на руках гойдав...

Завіси заскрготали — і сінешні двері прочи-

нилися. І всі тяжко-претяжко вразилися. Корнелька, замість радості, страх пройняв. Він зопалу скрикнув і поривчастим кроком одсторонився, а мати й дід аж до стіни прихопилися. І закоцюбіли з жаху. Воєнний був увесь кров'ю поплямлений. Навіть знебарвлене обличчя знятковане було кро-вінками. І в його очах, як у склі, щось червоне відблискувало.

— Дядьку! — Корнелькові чуманіє голова, він ладен розридається. — Дядьку... Ви не... не... цілий.

— Кулею мене шарпнуло, — і воєнний, заточуючись, увійшов у сіни. — У руку почастувало.

— Почастувало?! — дивується Корнелько. — Мене частували цукеркою, а вас вавкою. Хто ж вас так угостив?

— Партизани.

— А ви їм не дали здачі?

— Ні. Їх було багато, а нас троє.

— А я б їм перцю дав.

Корнелько ще б розпитував — та мати: „Синку, не старшинуй і не лізь поперед батька в пекло!” — і його відтрутила.

Дід на засув двері зачинив і всі через велику кімнату прошмигнули у кімнатчину. І воєнний там уже доказував — більше дідові й матері, а не Корнелькові — про все, що скіллося з ним.

Троє їх досвітом їхали машиною. Коли напрямилися навкіс, через гречки, звернули на бічну дорогу, щоб обминути чагарники, партизани їх спіткали. Посипалися постріли. Двоє забитих на місці полишилися, а йому якось пофортунило — він вчасно виплигнув із машини й подався у жита. Його спершу переслідували, але пізніше, в ранішній імлі, на щастя, з виду втратили. І він уже намірявся був кущами та обочинами до своїх, що за-

селом, в ліску розташувалися, дістатися. Та біда — сонце випорснуло, туман розвівся, і йти городами, а особливо перебігати вигін було небезпечно. Тепер за кілометр партизанам його примітити вдається б.

— Переховайте мене в якомусь закапелку до вечора. Я тоді в потемках до своїх доб'юся. Вірте, я б вас не турбував... Та коли ж сонце...

О, сонце! Корнелькові воно відразу стало надокучливим! І чого воно сльотою лізе хлопців в очі! Чого між листя дуба просотується і в хату, коли його ніхто не просить, вдирається?! Чи не могло б воно трохи забаритися? Так ні! — з-під землі, незичливі, чимшивидше вилізло, видряпалося, щоб добрим людям на заваді стати. Ех, коли б те сонце так не розплি�валося, коли б не сягало й не хвасталося проміннями по всіх-усюдах — от, наприклад, коли б його в жменю зловити й затиснути було можливо — Корнелько нам'яв би йому чуба! Дав би такого духопела, що воно, чванько сяйливе, хлопця до нових вінників припам'ятало б. Де ж це видано! — супостатові до своїх пробратись не дозволило..

— Корнельку, синку, чого ти безперестанку вимахуеш руками?

— Б'ю я, мамо.

— Кого?

— Сонце. Воно дядькові перешкодило..

— Сонце треба любити, — і воєнний засукав рукав сорочки, і мати покрила кривависту пляму на руці клаптем полотнини. — Сонце, хлопчино, добре. Мені не воно, а люди перешкодили.

Корнелько спостерігає, як мати, обтерши рушником лице воєнному, до його вавки прикладає і віднімає полотнину. І вона і непокоїться і хмуриється.

- Рана велика. Я води нагрію. Промити треба.
- Пізніше. Зараз треба б мені десь скритися.
- Ми тебе, — нарешті обірвав дід мовчанку,
- на горищі у соломі затушкуємо.

Та кроки на вулиці все перемішали... Нараз усі очима перемовляються, так наче одному щось жахне віщується, відтак мати в страху крізь зуби цідить: „Попалися, ідуть, пізно вже на горище вибиратись”, а дід на своєму настоює: „Туди до дідька! Ще можна, ще він успіє”, і врешті мати докірливо бликає на старого і „а й не пробуйте” відрубує. І тут, розпалена турботою-злістю, хватает вона воєнного за здорову руку і тягне відчайдуш у комірчину. І в завалу різного мотлоху — поламаних убогих меблів, ржавих відер, розсохлих но-чов, разків сушених і поцвілих овочів, городини — вона воєнного протискує. І де та шустрість у матері взялася! Вона перевертась все, відсовує — і вже закамарок на скованку влаштовано.

Воєнний одним скоком забирається туди і присідає. На нього не свитку, а дрантя без ковніра і рукавів накинено. А зверху ще овочів і цибулі насипано.

І скінчено.

А Корнелько ще більше засмуткував. Він не зчувся, як супостата і не стало. Був і нема. Замість нього он спереду почви, а далі повно цибулі, сушні та всякого мотлоху тільки височіє.

Корнелькові треба було щось запитати, про щось у матері довідатись — та нема часу! — знадвору у двері загрюкали, затермосили...

— Не писни, синку! — наказує на ходу мати, зачиняючи за собою у комірчині двері. — Ти нічого не бачив і нічогісінько не знаєш. Що не питатимуть, а ти мовчи. Ані пари з рота не пускай.

3465

— А як я, мамо, не витерплю, візьму та й пару з рота пущу?

— Тільки спробуй, непослушний! — сливе звереснула вона. — Я тебе тоді приб'ю!

А в сіни гатять, і від стусанів стіни як не розваляться. Дід не встиг засув відсунути, аж двері з розгону об стіну і хряпнулися.

І на порозі — двоє. І один із них — партизан, той, що ще недавно мучився із зв'язаними руками там біля яру. Ой, Корнелько заточився, йому захотілося відразу „знайшовся, знайшовся партизан!” вигукнути, і за нього вхопитися, і до нього пригорнутися — та ба! — щось хлопця наче припнуло на місці. Усмішка зникла з Корнелькового виду, і він, скривившись, рукавом заслонив очі.

О, який дядько-партизан уже не той, який інакшій! Тепер він лихий і набурмосений. Картуз йому перехнябився понижче вуха, а його трохи витрішкуваті очі свірконули таким близком, якого хлопець знести ніяк не годен. О, ті очі, їх наче хтось посыпав склом потовченим, і кожна скалка скла гнівним лискотом усе навколо ішне прошиває. Чіпкі, всерозтрощуючі очі.

Ось дядько вгородився всією постаттю у сіни й став. Він обвішаний навхрест стрічками з набоями, а в руках стискає подряпану і заляпану болотом ґвинтівку, з насадженим на неї покопирсаним іржавінню багнетом.

— Доброго здоров'я! — до непроханих, нахабних гостей дід озвався. — Шо ж це привело вас у такий поранок до нас у хату?

— Ти, діду, привіти для себе побережи, — буркнув зглуха дядько-партизан. — Де птах залітний?

— Про кого ти?

— Не прикдайтесь нетямущими! До вас він шаснув. Мій і ваш же ворог сюди ускочив, а ви його прихистили. На якого ж чорта собачого, — і тут він ляснув гемонською лайкою, — ви його сковали?!

— Ти, мабуть, хлопче, хлебеснув гарячої. Ти певно ще не витверезився із її чаду. Ми нікого не ховаемо, — збуджено запорощала мати, Корнелькову голову міцно до себе притискаючи. — Ми не...

— Ой, кривите душою! — скажені далі партизан і притьом лізے поглядом у очі, — лучче признайтесь.

— У нас ніхто з ворогів захисту не знаходив і не знайде! — притяг слово старий. — Чуєте?

— Співайте, а я знаю своє. Корнельку, воєнний у вас у хаті? Він улетів сюди недавно, тільки-що?...

— Я вас не люблю! І не питайте мене про „тількищо“! От що! Не люблю! — шпурлянув хлопець партизанові, і спробував закутатись у складки материної спідниці.

Дивись який! Дошукується, допитується. Та ніколи не допитаєшся! Щоб Корнелько спроневірив потаємне місце, в яке забрався супостат — ніколи цьому не бувати. Хлопець знає, де кого залаштовано, а виявити це — а дзуськи!

Легко сказати, а розгадати штука. А чи в них обох кмети вистачить? Чи змізкують вони, що воєнний під ночвами відсиджується? Ніколи в світі не здогадаються! Корнелько хотів був вигукнути — „Ага, не доміркуєшся, де він, не знайдете, не знайдете!“ — та мати тихцем стусонула його в бік, а рота йому запечатала своєю спітнілою долонею.

— Іди оглянь усе надворі. Та обдивляйся добре!

— промурмотів дядько-партизан до свого товариша.
— А я перепотрошу хату. Так чи так, а ми його багнетом звідси викишкаємо.

Хлопчина вважав, що в піжмурки грати і цікаво й весело, але чомусь від гри цієї заклопотаний і дід, і мати перестрашена, та і його всього наче лихоманить.

А партизан настирливий, наполумився на своєму — „воєнний мусить бути тут!” — і посунувся у хату. Він кожний кут обмацує очима: заглядає за мисник, шпортається та розтормошує все в скрині, ось гвинтівкою креснув декілька разів у ліжко, а тоді скочив на стільця і аж на піч стеребився. Із печі забрався у кімнатку і там обнишпорив усі дідові лахміття й причандалля. Тоді вернувся й заліз під стіл, поміж клунки, і ну бо плазувати, вовтузитися і туди й сюди багнетом колоти. Із-під столу вибирається — кавун з ослону grimнувся — і розколовся-переполовинився...

— Не інакше, як на горищі він, — відсапуючись від марного труду, очима стрельнув партизан до діда. — А так?

— Лізь, — одсварився дід, — лізь, побачиш. Переконаєшся.

— А що думаєш — і полізу. Підставлю драбину — і махну. Ти перший, а я за тобою.

— Мені нездужається, — наче зідхнув дід, — маєш охоту — дряпайся сам до бантиння.

— І подряпаюсь. Там що у вас на горищі?

— Що ж, не золото ізсипано — а баражло. Бадилиння всяке, трохи соломи...

— От там, діду, в соломі, він на багнет і напореться. Там і вирішиться його доля. Я як приновлюється та як шурону багнетом раз, завдруге — і пташка озветься, і зразу його виколошкою звід-

тіля. А потім поштриканого, напівмертвого витягну на вулицю, прив'яжу коняці до хвоста — і хай вона його потолочить по дорозі, хай його докінчить. Отак буде із звірюкою, яку ви тут сховали. Цяць-катися я з ним не буду.

І саме тоді, як партизан, оком кинувши на комірчину, похилив голову, хвилинку думав щось, аж так по-лиходійськи підсміхнувся і рвучко рушив із місця, мати виросла попереду.

— Він не звірюка! — заступилася вона за супостата. Її очі з розпуки стуманіли. — Він людина! Ти цього, що здуру бовкнув, зробити не посміеш. Тобі руки покорчаться й усохнуть, як ти цей божевільний задум здійсниш. Він же така, як і ти, людина. І тієї ж крові!

— З ким ти мене порівнююш!? — аж із шкури лізє від злости чоловік. — Чи ти знаєш, хто я, а хто такий він?

— Він — це той, що врятував тобі життя. А ти йому таких гараздів зичиш? Коли б не його мілість, ти б оце не валандався по чужих хатах, а в яру, в землі згнавав би. А так, він відпустив тебе, а нас просив про людське око висипати могилу... твою тобто могилу. Бач, коли б він не знехтував наказом — ти б не стовбичив тепер тут.

О, мати не так розповідає партизанові про ту могилу. Треба розказати, як Корнелько пустував тоді, а дід жартами кидав, а мати так тепло посміхалася. І цей настрій радісний хлопця зворушував до глибини душі. І як, могилу спорядивши, всі ще більше тішилися і малооще не танцювали.

— І ви справді висипали?

— Аякже, дядьку! Ще й яку! А як сміялися! — Корнелько ще б вияснював, та дід насварився пальцем, а мати й того гірше, вона без надуми ляпнула

хлопця по штанцях ще й спересердя прицитьнула на нього.

Теж порядки, метикував про себе хлопець. Як могилу готувати — його прошено було, бо потрібували допомоги, а як поділитися з людьми тією радістю, що їх тоді охоплювала — тут тобі й зась! Е, як тільки втихомириться війна, чкурне на вигін він, аж до каплички. Увійде тоді всередину каплички та й пожаліється: „Дяденьку, — скаже він, — звиняйте, що я прийшов. Ви всім допомагаєте, ви добрий. Допоможіть і мені. Вдома на мене гринають, у штанці мені всипають, виговоритися не дозволяють — заступіться, будь ласка, ви за мене”. Дяденько, мабуть, тоді й скаже: „Корнельку, я б з дорогою душою тобі поміч дав — та, сам же бачиш, я не можу. Я ж прицвяхований”. А Корнелькові таку дяденькову скаргу почуті тільки було й треба. Він тоді, зраділий, як впаде на коліна — і зубами цвяхи з рук і ніг — смик-смик, а колючий дріт із голови так само — шарп! — і все покінчено. А тоді: „Дяденьку, — скаже хлопець, — вже руки й ноги ваші вільні. Ви вже не прибиті до дерева. Тепер за мене заступайтесь...”

У матері зойк-стогін вирвався — і Корнелько із задуми прочумався.

Партизан ступнув декілька кроків. Він напрямляється, очевидчаки, до комірчини, а мати йому якомога старається дорогу перегороджати:

— Не важся на його життя! Будь людиною!
— Хай спершу той, кого ти захovalа, стане людиною.

— Він нею є. Слухай, ти і він із того ж самого тіста. У вас обох у жилах та сама рідна кров струмuse.

— Говори!

- Подаруй йому життя!
- Балакай!
- Не вбивай! Зжалься над ним, зласкався.
- Я знайду його і знищу.
- Непоправну кривду заподієш. Як його уб'еш, то й всю його сім'ю занапастиш. А вдома ж крізь віконце на нього виглядають п'ятеро крихіт. Змилосердься, він же ж врятував тебе!
- Знаю. Одного мене він спас, а скільки він і йому подібні на той світ пустили? Десяток? Два десятки? Сотні, тисячі? Мільйони? Убити його треба!
- Тоді помилився він, що не рішив тебе. Він перший мав таку нагоду. Треба було тебе неодмінно розстріляти біля яру, бо ти також нечисту совість маєш. Ти також звір, убивця!
- Брехня!
- О, я не брешу! Вдивляйся мені в очі, і ти вичитаєш із них, що кажу єдину правду. Ми ж знаємо, як ти з двома своїми помічниками на них сонних тижня минулого наскочив. І як ви гранатами їх усіх закидали. А їх же у хаті було двадцятеро п'ять. І ви, хмільні і від крові очманілі, ще й заходилися після такого навіженства пошматованих людей багнетами дірявити. Неправда? Дірявили, щоб переконатись, чи всі спустили духа. А ну ж котрийсь із них ще дихає — того тоді гайда багнетами ще і ще прошилювати-добивати. То ти, скажеш, не звір? Тебе найпершого вбити треба.
- Ти, жінко, щось дуже розговорилася. Ти, цікаво знати, за ким тягнеш руку? За ними чи за нами?
- Ни за ким.
- Ни, з усього видко, що за ними, за ненависними ворогами. За тими, що наші села на попіл обертають, із землею рівняють.

— А скільки ви, порийся в пам'яті, сіл спустошили? Порахуй — може ви дорівняєтесь їм.

— Ти за тими, що заповзялися нас понищити! Що нас катують і в задротовані табори заганяють!

— А ви хіба перекатували людей менше? Чи ви може тюряг не маєте? А може скажеш, скільки нещасних у ваших запліснілих, вонючих підземеллях вигодовують нужу, від голоду-холоду гибіють, у тортурах гинуть?!

— Брешеш! — зухвало зикнув він. — Звідки це ти знаєш?

— Мій чоловік, батько цієї крихти, ні в чому неповинний — десять горяних весен у ваших катівнях поневірявся, тлів. І там від сердечної сухоти й згас.

Корнелько знов замислився, і знов у його думках усе поплуталося, пересоталося. Химерно все складається. Де ж правда криється? Мати твердила, що батька забрав до себе дяденько, і йому у нього добре, а насправді виявляється, що тато погас. Як? І тут хлопчина, гублячись у здогадах, наштовхнувся на перешкоду, яку ніяк не може подолати. Як розв'язати загадку? Як батько міг згаснути? Корнелько бувало сірника гасив у материних чи дідових руках — це така нескладна і водночас грайлива справа — пху! — і вже нема. А з батьком як?

— Мамо, а чого мене називаєте ви крихтою? Я не крихта. Крихти бувають з хліба. І вони мовчать, а я ходжу і говорю.

— Корнельку, ти до чогось договоришся! — гrimнула зопалу на нього мати. — Прикуси краще язика!

— Тоді я діда запитаю. Діду, а наш тато горів, а тоді згас?

— Так, внучку.

— А чого горів?

— Бо правду понад усе любив. І за неї прийшлось йому горіти.

— А та правда красива?

— Чарівна! Найпривабливіша в світі. В неї лице — вода з криниці, а голос — жайворонка-птиці. У неї коси колоссям пшеничним одбивають, а очі соняшним променем палають. А на голові намітка з цвіту барвінкового красується, і вона плахтами єдвабними милується.

— Діду, ви не говорите — а співаете.

— Еге. Про правду всі співають, бо хочуть, щоб почула і до нас вернулася.

— А, діду, он, дядько, дивіться, як нас слухає...

— Хай слухає, може вона, правда, щось йому нашепче.

— А правда не боїться дядька?

— Ніхто її не застрахає. І не переможе. Вона, внучку, всесильна. Її гнуть, топчути, палити, багнетами колють, розстрілюють, у підвали замуровують, — і все ж таки її ані скорити, ані вмертвити не вдається. Отака вона нескоренна і невмируща! Скільки не катуй і через неї куль не перепускай — а вона все зводиться на ноги і знову й знову сили і краси своєї набирає. Страх яка вона потужна! Сильніша за все на світі!

— І за буланого?

— І за буланого.

— А правда, діду, палахкотить?

— Ще й як!

— І згасає?

— Ніколи в світі!

— То, кажете, наш тато згас?

— Авжеж.

А партизанувесь цей час стояв, як вкопаний.

Аж ось, стрепенувшись, вирвавсь із задуми і, ніби собі кинувши: „Тьху, почали про дідько зна-що теревені правити!”, рушив до сіней. Він виглянув через поріг, гукнув товаришеві: „Стій там! Чекай, побачиш, як птах, сполоханий, випурхне із схованки” — і знов вернувся в хату. Він до комірчини тримає путь. Що ж він замишляє? Він уже намірився ногою штовхати двері, як мати затряслася-затіпалася і, наче зранена багнетом, знервовано ве-реснула і перед партизаном простерла руки.

— Не пущу! — і разом із криком вона слину розпирскала. — Не пущу!

— Пустиш! — і він різким рухом відсторонив матір. — Побачиш, я проколю його — і йому амба! Я з ним поквитаюся.

І тоді Корнелько приеднався до матері. Поруч неї став. І гнівно та зневажливо став погрожувати партизанові.

— Не підете! — хлопець аж заскріб пальцями голову від хвилювання. — От і не підете! Ви думаете, що там під ночвами дядько приховався, що йому на голову цибулі та сушні насипано... От і не вгадали! У комірчині під ночвами дядька й нема!

О, що це робиться з матір’ю! Завіщо вона молоснула Корнелька так у лиці, що йому аж невідь скільки зірок в очах переіскрилося?! Тоді ще раз, ще... Що з нею? Що приманячилося їй? О, такою хлопець її бачити ще не призвичаївся. Кося й розтріпалися, і вона, розпатлана і від люті аж жахка, ляскала дитину, куди попало. Корнелькові щеміло лицез, пекла спину, він присідав, відхилявся та скручувався, а мати не вгавала — навідліг била.

— Ти розбазікавсь добезміри! Більше тобі потурати я не буду! Хто тебе про що питає?! Замовчи нарешті! — і знову материна долоня раз-по-раз

лягає на Корнелька. — Чого ти в'язнеш у розмову? Чого вештаєш тут під ногами?! Ти ж знаєш, що я панькатаєсь із тобою не збираюсь. Приб'ю тебе, як не навчишся за зубами язика тримати!

Хлопець хисткими руками заслоняється від ударів, але заслона ця мало пособляла — долоні безжалісно шпарили його, нестеменно як батоги.

— Дочко, що з тобою?! Чи ти не осатаніла?! Що ж хлопець винен?! — і дід старається Корнелька порятувати. Рве хлопця до себе, але тяжко його з рук вирвати. — Опам'ятайся, до розуму прийди!

— А ѿ справді, — знітився і партизан, — наче стерялася. Ну, досить, ну, вже годі! Перестань таку волю рукам давати!

Мати нараз відсахнулася й спиною вдарилася об стіну. Її обличчя залляв піт, і вона часто, через силу дихала і все хапалася за груди, наче звідти хотіла щось тяжке вхопити й вирвати — і в своїх кулаках здушити-розвчавучити. Очі її затяглися сизуватими брижами, як поволокою, і вона, покліпуючи, водила ними туди й сюди — і, здавалося, таки нічого й не бачила. Стояла біліша за стіну, до якої вона, раптом зів'яла й знесилена, прислонилася.

— Ну, не рюмсай, ти ж козак уже нівроку! — і партизан, сперши гвинтівку об стіну, присів до хлопця. — Я знаю, що болить. Я немало скуштував також гарячих. Мене батько також часто лупцював. Я по собі знаю, що ляпаси ніколи не смакують. А ти хороший хлопець. Таким козарлюгою, як ти, не можна нахвалитися, а тебе чомусь, бач, б'уть. Болить?

— Не болить, а вавки тут, — і Корнелько вказав на штанці і на обличчя.

— Нічого, до весілля загояться. І скажи мамі, щоб вона ласкавіше обходилася з тобою. Вона на-дaremне тебе карає. Ти правду говорив, козаче. Я вірю, що у комірчині, під ночвами, нікогісінько нема. Вірю. Авжеж. Як кажеш нема — значить нема — і клямка. Ти розумний хлопець. Ану за-смійся! От так! Більше, більше смійся, щоб усі зуби заблищали. Так, молодчина! Ти справжній козак!

І партизан рвучко потягнув до себе гвинтівку, недбало закинув її через плече — і, нікому ні слова не кажучи, якось аж наче непомітно — сквапливо й боком — із хати вибрався.

Корнелько прослизнув за ним у сіни. Зупинився. І приглядався, як партизан і його товариш у дворі стрілися.

— Ну, де ж та пташка? Вже обчирижив ти їй кириця?

— Він у цю хату не навідувавсь. Його тута нема.

— Як нема?! — горланув товариш — так він зумівся. — Я ж сам бачив, як шурхонув сюди. У мене очі добрі...

— Ти курячу сліпоту маєш, — цвіркнув дядько. — Ходімо!

І кроки за хатою віддалялися, затихали — й цілком унишкли...

А Корнелько в сінях стоїть. Скрутно йому на душі і водночас радісно. І він не знає, що йому робити — чи нищечком стоять-мовчати, чи як стій розревітися, чи бити щосили в долоні і галасувати та сміятися... І з радості за дядьком услід погнатися...

Мати цілувала Корнелька у руки, голову, в замурзане від розтертих сліз лицє — і гладила те кожне місце, що спересердя вона уразила, а потім, ще й на коліна ставши, його до себе стала притискати. І упрохувала хлопця, щоб не гнівався і її провини не пам'ятав.

Але як же не пам'ятати, коли біль струмує по всьому тілі, а сльози солонуватим присмаком відчуваються ще й досі на губах? О, ні! Корнелько ще гіркоту в серці тримає. Він похнюпився, надувся, гірше за гіндика, й від матері відмахується.

— Мир, синку!

— Hi! Hi! — і мотає головою. Чи обов'язково миритися? Ніякого він не хоче миру. І наморщує на знак незгоди чоло — та мати так голубиться до нього, а її ніжні, аж ніби пухкі поцілунки таку непоборну силу в собі криють: вони і шовковою травою тіло Корнелькове лоскочуть-дотикають, і якоюсь теплотою та ласкавістю його груди проймають — і хлопцеві хоч-не-хоч приходиться добре-шати.

— Пересердився вже, синку?

Звичайно, від материних пестощів у Корнельковому серці розтеплилося. І все похмуре на світле змінилося. Він обертається й припадає до кохтини, а ще один поцілунок вже розбурхує його й до сміху.

— От і спасибі, синку! — і скляне кришиво у материних очах багатобарвними блискітками віддзеркалюється. — Забудь лихе.

Та що там! Уже все лихе забулося. Прийшлося, правда, йому ляпанців досить скуштувати — але хіба Корнелькові це першина? Часто з ним таке трапляється. І помалу забувається. Тепер хлопця непокоїть інше: чому мати ні словом не обмовля-

ється про комірчину?! Там же на раненого дядька ночви усією вагою навалилися. Він там під сушнею задихнутись може!

— Мамо! — і Корнелько викручується з рук матері й до комірчини поспішає. І перед дверима пристає. Видко, що тривожиться, ось-ось і терпець утратить, а мати чомусь дляється. Замість бігти, вона спроквола на ноги зводиться. І стоїть. З місця не рушиться. — Мамо, йому ж там важко, жарко!

— Зажди, синку. Впевнитися треба, чи вони пішли. А тим часом вода нагріється, і дід повернеться, ліки принесе.

— Які ліки?

— Настоящи.

І мати піdstупає до вікна, і насторожено вдивляється і дослухається. А Корнелько, не довго думаючи, біля неї пристановився і собі через шибу надвір утуплює очі — аж так нараз по-котячому в сіни забирається.

Скрізь, неначе, тихо. Хоч мак сій. Ні. О! Десять оддалеки смальнула гармата, а за нею заторочила своє одноманітне кування перекупка всіх садів і городів — зозуля. І ще якесь крилате пискля на дереві, недалеко хати, свердлить небо тоненьким тілі-тіліканням, так заливається, наче на світі ні кулеметів, ні танків, ні супостата раненого під ночами немає.

Аж за хатою загупало...

— Мамо, партизани!

— То дід, Корнельку.

На здивування хлопця, дід вніс у хату оберемчик трави. І все. Дивно. Ходив за ліками, а призначається нікому непотрібним бур'яном.

— Діду, а ви де так довго були?

— У садку. Трохи там попочекав, птахів по-

зустрічав. А партизани, здається, повіялися за село! На вулиці не видать ні духа, — і дід бережливо поклав траву у запічок.

— Діду, а нащо ви бур'яну в хату понаносили?

— зірвалося з язика Корнелькові. — Нащо?

— Це не бур'ян, онучку. Любисток. Ліки.

— Які ліки? Настоящи?

— Еге. Спреждевіку і дотепер любистком лікували й лікують вавки-рани.

— Які рани, діду?

— Всякі.

— І на руках і на ногах? І від цвяхів лікують вавки, діду?

— Від цвяхів, від кулі та іншої злой напасти — все чисто гоять.

О, яким способом Корнелькові роздобути більше цього чару-ліку? Де він проростає? Треба його нарвати багато-багато, щоб ним на руках і на ногах повиводити вавки-рани...

Мати поторгала дверцята, прохилила їх і сказала: „Виходь, воєнний!” — і Корнелько крізь пропіліну бачить, як смаглявий супостат відсуває очви, скидає з себе світку й, розворушивши всю сущнію, у дверях з'являється.

— Пішли? — і воєнний обхвачує однією рукою другу, ранену, і кривиться. — Хто у селі тепер?

— Безуряддя тут панує, — і дід подає воєнному кухлик води, і той її з жадобою хильцем випиває.
— Ваші втекли, а партизани тут ніяк не вдержаться. Отож тепер десь аж там за лісами всі товчуться. Сідай ось тут, будемо твою рану хвершувати.

І поки мати поралася коло печі: то казан із окропом відсуvalа, а потім у миску окріп переливала, змішуючи його з холодною водою, а то листки любистку з бадилини зривала й вологою полотниною

з них порох витирала — Корнелькові випадала добра нагода супостатові щось оповісти. О, як хлопцеві язик свербів про тих двох партизанів розказати! Лише як, сушив він собі голову, як почати? Ну, скаже він, як двійко їх зухвалих із гвинтівками вдерлися в сіни, і всі, мати, дід, окрім, звичайно, самого Корнелька, зо страху тремтіли душою. Та ще й скаже, як дядько той, якого розв'язали і смертю не покарали коло яру, як він розходився тут, у хаті, як сказом розпалився. І як почав коверзувати і туди-сюди багнетом майтолати. І знай усе гаркав та погрожував його, воєнного, під ночами проштрикнути. А якого труду мати прикладала, щоб того ошаленілого укосъкати! І нічого з того не виходило — ніхто його не міг всмирити. Один лише Корнелько приборкав, настрахав і випровадив його, як вівцю, ні з чим із хати. А як? Дуже просто. Хлопець від ляпасів як заплакав — де там! — на всю губу як розревівся, що аж у самого у вухах лящало, — і ревище те дядька з багнетом трусонуло, переполошило, і він, спантеличений, і зрікся будь-кого штрикати, і, приголомшений, постарався чимшивидше п'ятами накивати. І все врятовано.

Отак він шпарко оповідатиме. Хлопець примостиився на долівці ближче до воєнного.

— Дядьку-воєнний, а слухайте...

— Онучку, — зразу ж у розмову ув'язався дід, — а може б ти, голубе, не во гнів тобі казавши, своєму язикові дав перепочинок? Як ти думаєш?

— Не бійтесь, дідусю, язик мій не втомився. Йому не треба перепочивати.

— Корнельку, дядько ранений. Він прагне спокою, а ти підсівся, щоб теревенями морочить йому голову.

— Я не буду теревенити. Я цікаво розкажу, як партизан...

— Онучку, не будь навратливим. Все, що тут творилося, воєнний крізь стіну чув. Йому твоїх химерувань не треба. Умовкни.

Ех, сповила Корнелька журя! Куди не поткнися — там і невдача стріне. Кривдять його, мало-важать ним — кому не ліньки. От і пробуй сказати щось тут мудре! Не дадуть і слова пікнути, неодмінно рота затуляють!

І навіть дід, якого хлопець як-не-як зараховував до своїх захисників та оборонців, навіть він у розмові випереджає і говорити перебаранчає. Чи ж не ліпше заохотити хлопчину, мовляв, Корнельку, ану викладай усе, як на долоню, розказуй, як ти витурив партизана з хати — чи не краще так? — ніт же, дід на нього уставився очима і розбурчався так, як ще такого з ним ніколи не траплялось.

Але не здається хлопець, не поступиться! Як не хочуть його тут слухати, він піде на подвір'я і розкаже все чисто... горобцям. Із ними побесідує. „Горобчики, — скаже він, — маєте трохи часу?” — „Повну торбу часу маємо!” — враз заджеркотять вони. — „А маєте чуйне серце?” — „Аякже!” — процвірінчать вони. — „Настирилося мені мовчати. Послухайте, поспівчуйте мені, бо мене скрізь кривдять”. — „Цвірінь-цвірінь, співчуваємо Корнелькові!” I тоді горобці розсядуться рядочком, і він їм душу виливатиме...

— Онучку, куди це ти хапаєшся?

— Надвір.

— Чого це тобі так приспічило надвір?

— До горобців.

— А що там із ними сталося?

— Нічого. Хочу їм поскаржитись...

— Корнельку, горобців у дома нема, вони всі полетіли на базар. Сиди у хаті й не рипайся. Поськаржишся їм пізніше, як вони з торгами управляться.

Туди к лихій годині! І треба ж було горобцям з-під стріх бо-зна-куди повіялись. Мабуть, вредні, не хочуть, щоб Корнелько їм свої жалі звідували. Хоч-не-хоч прийдеться сидіти в хаті. Тим більше, що он воєнний уже Корнелькові підморгує, іч як в його очах переливні огники тремтять, немов би кажуть, що хлопцеві нікуди не варто вибиратись.

Ет, лишиться він! Кортить, правда, й надвір, але й у хаті мати зараз лікуватиме воєнного. А хлопцеві ще ніколи не траплялось бачити, як вавки гоять...

I-i, а рана у дядька кривавиться! Мати обмиває її, рівненько на неї любисток накладає та все сама до себе примовляє, що, мовляв, куля в руку вгородилася, та, на щастя, наскрізь проскочила; що вколо рани вже й жили розбухли, а кров стужавіла. Корнелькові заманулося підглянути, як там щось розбухає і тужавіє — та зненацька воєнний застогнав — і йому дивитися на руку перехотілося.

Він заслонив руками очі, бо на полотніні білій, що обвивала руку воєнного, цятки крові густо простиупили...

11.

Нарешті здійснилася Корнелькова найпотаемніша мрія: він знає, як лікувати рані. О, він, як ковтки свіжої води, глитав материні слова, які вона воєнному звіряла. „Любисток, — казала, — і твоє, воєнний, добре серце, та ще й сонце і наші поля безкраї, на яких тепер, хвилюючись, одна пашня

квітує, а інша наброшує, або вже й виколисує підоспілій колос, ізцілять твої рани”.

Перегодя Корнелько ще і ще раз обдумував материні слова — і його думки одна поперед одною не можуть потовпитися, вони рояться, збуджують і підштовхують його, і він розгублюється. На чому ж зупинитися? На що рішитися? Чи оце без довгої надуми рвонутися із хати, шубовснути у бур'яни, вклінитися в засіви — і так бігти й бігти навмання, без перепочинку?! От шкода, надворі смеркається, а в потемках через сади, городи й поле пробирається трохи страшнувато. Та ж там, у зелених гущах, ачей, темно, а прямувати помацки, навздогад і лячно й небезпечно, бо ще його хтось може — хват! — і вкрасти та запроторити кудись далеко.

Побігти й завтра можна. А як завтра пізно буде?! Знов клоччаться думки, і думки його не поліщають, а ще більше підтрояють. Йому любисток, сонце, земля і серце вже з голови не йдуть, вони в його уяві коловоротом вихряться, вихряться, а за вікнами вже сутінки на подвір'я налягають — і йому із жалю переломлюються риски на чолі і мутніють очі.

А що як спробувати? Непогамоване, спокусливе бажання розростається.

Ану... нишком-тишком вибереться він надвір і подивиться — може ще не вечоріє, може йому це так лише з хати ввижається.

Корнелько прихитрився непомітно до дверей добрatisь — і ось! — тільки но він намірився їх відчинити, тільки но поклав руку на клямку, як мати його спину запитом, як приском, обшпарила:
— Куди?

Ой, хлопцеві з-під ніг наче вислизнула земля,
а на маківці чубок заворушився й нагороїжився!

— Що це ти, хлопче, вистроюєш? Куди це тобі
заманулося йти?

— Туди.

— От уже й штукарювати ти мастак! Куди
туди?

— Надвір.

— А чого це тобі закортіло враз із хати?

— Хочу подивитися, чи вже темно.

— А у вікно тяжко тобі глянути? І скажеш
ти, Корнельку, півтора людського! Вже кури на
сідалах давно дрімають, а ти все дзигою крутишся
попід ногами. Ану, киш спати!

І неспокій ще більше закублився у Корнельковому серці. І йому ще жалкіше зробилося. Пропало.
Знов ушелепався в біду. І в хлопчачій уяві вири-
совується капличка, де він мусить бути. Там же
виглядають на нього і не навиглядаються, ждуть
на нього і ніяк бо не діждуться. Дяденько, що забрав
до себе тата, чекає там на поміч. Йому ж Корнелько
хоче — віддавна хлопець леліє цю спасенну думку
— з рук і ніг усі цвяхи повитягати, а тоді роз'ятрені
рани любистком, серцем, сонцем і землею й погоїти.

І ба, Корнельковим намірам, мабуть, не суди-
лося збутися — його ж через поріг ні на хвилину
непускають. Кишкають на хлопця, змушують його
разом із курми вкладатись спати. Яка невдача!

А може з дідом якось порозумітися? Чи хіба
й дружбу нав'язати, бо з матір'ю щось діло не кле-
їтися? Від материних пильних очей все якась при-
года прилучається.

— Діду, хочете дружить зо мною? Одного друга
я вже маю — Кудлатого.

— Це ж хто — пес? Той зареп'яшений? Де ти його вишукав?

— Я його не вишукував, він до мене сам на вулиці пристав. Добрий такий, не гавкає, а все хвостом крутить і мене лиже. А мама, діду, на мене гrimae. I ляпанців дає.

— Заробляєш ти — от вона й дає. Ти, Корнельку, не дуже прилюбляйся до пустих балачок. Ти у нас на розмови вдатний, вириваєшся із словом, як той Пилип із конопель, коли треба і не треба — от тобі через те й перепадає. А найпаче, коли мати наказує тобі мовчати — тоді мовчи й не писни.

— А як не мовчиться, діду?

— Ото ж бо й горе. Тому то ти від матері так часто й на горіхи маеш. Не навчишся мовчати, встраватимеш у розмову, коли тебе не проситься — і знай — мати ляпанців все тобі даватиме. Ой, даватиме. Не бришкай, онучку, своєю балакучістю перед кожним стрічним — чуеш? Відзвичаючись від цього, припинай свого ти язика частіше — краще тобі буде.

— А як його припнати, діду? Мотузкою, як ви нашу телицю?

— Hi, Корнельку, цілком інакше. Треба шануватися. Ти ж уже великий. До тебе ж скоро шостий рочок прийде й гречно поздоровкається. Скаже він: „Здоровий будь, козаче, я — шостий!” А ти, онучку, йому й відкажеш: „Просю тебе, хороший рочку шостий, в хату! Дорогим гостем у нашій господі будь!”

— Це ви, діду, не шуткуєте? Навсправжки? Невже шостий прийде до мене скоро?

— Неодмінно.

— А я йому візьму та й наскублю чуба. I в хату не впущу.

— Не вдастся. Мусиши впустити, внучку. Років не затримати.

— А я на злість затримаю!

— Не зібратися тобі на таку силу. Вони, роки, вперті. Ім хоч кіл на голові теші, іх хоч просимоли, щоб не приходили — не послухають — таки завітають. Такі всесильні. І вони спочатку біля порога стануть і молитимуть: „Впусти, Корнельку, нас, впусти!” — а як ти зноровишся і не схочеш їх впустити — вони силоміць тоді у хату вдеруться й на покуті розсядуться. Ось я, онучку, для прикладу, через свій поріг впустив уже вісімдесят вісім років. Може ще один рік, може ще два впушу — та й зась! Тоді вже вони зачваняться, погордують мною і самі не схочуть появлятись. Зрозумів, онучку?

Корнелько, ніде правди діти, всього не зрозумів. Та він тим не дуже й журиться, бо з дідом у нього як-не-як, а розмова в'яжеться. Дідові вичитування й настанови слухаються без ніякого страху, вони такі спокійні й одноманітні, що аж любі, і вони своєю щирістю, приемністю ніби заколисують і до сну хлопчину хилять. Дід не підносить голосу, як мати, а бубонить собі під ніс — і тому чи він хлоща картає, чи чогось навчає, чи він задоволений з Корнелька, чи завіщось на нього сердиться — біди мало, бо Корнелько всі дідові казання сприймає як чарівну, рожевими нитками заплетену, колисанку-казку. А те, що дід ще й раз-по-раз якось по-дружньому і водночас по-змовницькому мружить очі — це ще більше спонукує Корнелька до безконечних розпитів.

Нарешті оце тепер навернулася хвилина, коли можна поговорити серце-у-серце, як рівний із рівним. Цього Корнелькові якраз бо й треба.

— Діду, а ви знаете, як любистком, серцем, сонцем і землею рани гоїти?

— Знаю.

— Жартуєте!

— А їйбо ні.

І тут дід почав Корнелькові розказувати-буркотати. О, які незнані дива хлопцеві нараз розкрилися! Виявляється, рани так спроста позбутися не можна. Треба вміти виводити її. Найперше слід призапастися ліком-любистком. Він скрізь по садах і полях росте, а за бабиною Софіїною хатою розвелося його найбільше. Там рви його — скільки душі твоїй завгодно. Отож — береться листочки з нього, до зраненого місця прикладається та нищечком, про себе й примовляється: „Любистку, прилипай, ятряну жаром рану охолоджай! Хай рана болюча-пекуча, рана тривога-недотрога не гноїться, а заспокоїться, не жаріє, а заніміє”. Сказавши теє, треба простувати в поле. А в полі міріяди стеблин жита, пшениці, гречки та іншої доброти-пахноти шушукають і цілющим леготом рану обдувають та оббрізкують. А любисток тим часом зриває з колоска найгостріший вусик, а тоді до сонця просьбою та й обзвивається:

„Сонце, — лебедить тонесенько любисток, — пошли на землю якнайбільше золотої ниті, щоб рани зашивати. Житина ось позичила вже голку, а ниток я не маю. Пошли!” А сонце за хмару гулькнуло, а тоді вихилилося із скованки і одним оком низину обглядає та й відповідає: „І не проси, любистку, бо не пошлю. Не пошлю до того часу, аж ви з сердець своїх не проженете спричинницею всіх ран — мирську злобу закляту”. — „Кого, кого прогнati?” — перепитує любисток. — „Злобу-захланницю, брехнею оповиту. Її пихату, чванькувату,

зрадливу, знавіснілу — геть ї! Вона із завидющими
баньками, із загребущими руками. У неї роззвя-
лена, бо ненаситна, бездонна пелька. Злобу, що все
під'юджує й юртує, зневажає, пащекує та плюнд-
рює. Ту каторжну, що все більше і більше лиха
требує і на світі білому нічим не гребує. Витурюйте
її з ваших сердець, женіть її без жалості у три
вирви від себе!”. І тоді полями із гін у гони перегуки
відлунням розлягаються: „Агов, пшениці! Посестри-
гречки, чи чуєте, що в наших серцях закоренило-
ся?! Дуби, осокори і ви, верби плакучі, ану пошу-
кайте в своїх грудях оту безличнице!”. І тут рух
зчиняється. Он дуб своє серце розчиняє навстіж
і звідти визбирує й вищипує аж урешті й вимітає
геть всю злобу дочиста, та ще так вимітає, що слі-
дом за нею порохнява коловоротнем ген куриться.
А берези за дубом, а осокори й собі не хочуть від-
ставити — нubo й собі серця свої чистити. А стиглі
і підстигаючі хліба гуртом як загrimают — „А про-
пади ти пропадом!” — і з себе на землю її стру-
шують і стебельцями вбік із огидою відштовхують.

І в селі здіймається колотнеча. Там злоба ріж-
ката, патлата й витрішкувата з хат, вулиць, городів
навтікача несеться, а її, засапану, киями, вилами
та рогачами мотлошать та на вигін випихають.
І вже на царині зігнаної з усіх-усюд злоби дідьків
тиск набралося. А тут де не візьмися буланий, сріб-
ногривий, а він, красень, копитами на всю могу
як не затупоче та сягнистим скоком як не підскоче
— і на всю анахтемську черідку аркана та й наки-
дає. І арканом її усю ізжуужмив та в болото й
поволік, бо тільки там годиться такій нечисті ввесь
вік аж до скону перебувати. Волоче коник злобу
в очеретяне затхло-запліснявіле драговиння, а вона
стовписьком по-анциболотському опирається. Аж
тут кінь як не заірже, а вогненні іскри з ніздрів

його як не пирснути та дощем як не посыпляться — і тоді біда ця всією гурмою стрімголов ув очерет, а з очерету в найглибшу грязюку — ух! — так і шубовснулась! І гугіт понад землею понісся, і болото задвигтило, а під ним затіпалась у корчах смертельних нечиста сила. Ще хвилина — і дравиння затягло її на дно. Ще лише десь-недесь з глибокості чулося — хрю-хрю! куві! — і останній виродок, на мить вигулькнувші, захлинувся, і від нього на гнилій поверхні — хлюп-хлюп! — тільки забулькотало.

І в'язуча пелена над усім пекельним зашморгнулася...

І тоді вигодинилося надворі і в серцях — повсюди.

А ось і сонце вже з-за хмар вибралося. І радість скрізь розпромінюється — та ще й так, що не передати й не описати.

І поля, і ліси, і села й люди щастям рум'яниться й до празнику кожне по-своєму чепуриться. А любисток тоді знову прохає: „Сонечку, злоба вже згинула, згода, бачиш, у нас тут настала. Пошли ж тепер золотої ниті!”. — „Посилаю!”. І нитки на землю пасмами спускаються, а любисток їх у вусик жита зашиляє й усі рани зашивася та зашивася...

І ось — нарешті — ран немає! Всі до найменшої позашивано та позагоювано...

Ой, як дід оповідає! Ой, як хороше! У Корнелька вже повіки злипаються, а хочеться ще слухати. І чому ж то дід умовк? Ще ж не все він доказав? Чи може?...

- Дідусю, невже кінець?
- Кінець. Чи ти хочеш ще більше?
- А де ж буланий дівся?
- Він, онучку, втопив злобу в болоті й тепер

вертається до нашої господи. Он він уже басує на шляху. Ось він уже в город наш вскакує. Вйо, буланий! Гаття, гаття! Поспішай сюди, вези Корнелькові копу дрімоти, хай онучок мій собі на радість і здоров'я у солодких сновиддях-видивах погуляє-порозкошує. Вйо, буланий!...

Хоч дід уже й відійшов від ліжка, і в хаті вже затихло — та хлопець, бубликом скрутівши, ніяк не може впірнути в привезений буланим сон-дрімоту. Він передумує дідову правду-казку від початку до кінця — і щось нез'ясоване із неї його непокоїтъ. Він перевертается, розкриває очі і бачить, що те невідоме й турботливе у вікно з першою вечірньою зіркою до нього заглядає.

Корнелько зривається з постелі й біжить у сіни.

— Діду!

— Ти ще не спиш, онучку?

— Воно не дає спати. Діду, а як раненого до дощок приковано... Він же не може пішки в поле... Що тоді?

— О, внучку, ти ще не забув моєї казки. Як ранений не може йти — тоді його несуть у поле.

— Як?!

— На руках несуть.

— Дідусю... Тоді... Його понесу я в поле.

— Кого, Корнельку?

— Його.

— Тобі, хлопче, щось у сні привиділось. Ну, гайда до ліжка! Буланий розгнівається, що ти не хочеш спати. Скаже: „Диви, який Корнелько неслухняний! Я йому привіз дрімоти, а він по хаті бігає”. Гайда, онучку, спати!

Але хлопець із заплющеними очима довго ще не міг заснути.

Стрілянина в полі зі сну хлопця пробуркала.

Скрізь темно... Ба ні, он у запічку каганець підсліпувато бликає і тъмяним косяком хитає мінливе світло посеред хати.

Постріли почастішали, і вже за вікнами аж із-під землі вилітають, розтинаючи ніч, блискавки — одна, дві, декілька зряду — і тоді саме на подвір'ї ясніє, і дерева облямовуються багрянистими обвідками. Аж так — гур-гур! розноситься — і Корнелькові здається, що шибки в хаті перелякалися і в постраху зубами зацокотіли, а сінешні двері охнули.

Хлопця наче в постелі й не було, він зривається на рівні ноги, тручає набігці стілець, за мисник зачіпається — і геть уже вибрався із хати.

— Мамо, діду!

— Ш-ш! — шикнув дід на хлопця. — Чого кричиш? Ми ж не глухі. Тобі таки не спиться?

— Не можу, діду. У вікна дуже світиться.

— Видать, онучку, десь із гармат палять. Ма-бути, розвоювалися за третім яром.

Корнелько аж тепер примічає, що неподалік нього стоїть мати і ще якась людина. Більше з обрисів, аніж із виду, хлопець у тому незнайомому впізнає не кого іншого, як супостата, воєнного. І він до дядька наближається, і коли дядько охоплює хлопчушию здоровезною рукою, а потім ту руку простягає поперед себе, для привіту, Корнелько ледве втримується, щоб від радості не вискнути і на місці дрібцем не затупцювати. Він спочатку розгублюється — та ненадовго — ось він уже відщасти, що зненацька на нього нахлинуло, отямлюється і руку воєнного обома долонями хапає і потря-
є.

сає щолишмога. І у вечірній півтемряві хлопцеві очі полум'яніють зірницями. І чому б їм не полу-
м'яніти, коли — подумайте! — Корнелько з супо-
стом запанібрата поздоровкався.

— А де ви були...? — ледве з язика не вислиз-
нуло — „супостате” — та згадав, що мати на нього
гримала за таке слово, й змінив на... — дядьку.

— Де був? Пересиджував у бур'яні. Темноти
все дожидав. Тепер переберуся туди, де ото зав'я-
зався бій.

— І не страшно, дядьку, туди йти?

— Побоююся, синку. Тепер погуба із-за кож-
ного куща вичигує. Але треба таки йти.

— А ви знову до нас сьогодні прийдете?

— Краще б, хлопче, щоб я до вас уже не по-
вертався.

І воєнний уже, либонь, готується відходити:
вклоняється, бач, дідові з матір’ю та дякує при тому
їм за все — і за те, що його у нещасті порятували
та на руці рану лікували, і за їхнє добре серце,
якого гріх забути, і за хліб та сіль, і за доброзич-
ливість, гостинність та всякі інші, як на Корнелька.
неважливі справи, які можна б було й не перечи-
сляти. І-і, розносився в подяках та похвалах — і
кінця-краю їм не видати! Хіба ж не можна коро-
тенько? Адже Корнелькові нетерпеливиться. Він
уже і так і сяк отирається біля воєнного. Чи ж
діждеться, що й до нього щось промовлять? Далебі,
він чекає хто-зна як довго, майже вічність, а дядько
своєю увагою хлопця чомусь оминає.

— А ти, Корнельку, — звернувся кінець-кін-
цем до нього воєнний, — ти справжній мій друга! Тобі я повік у душі дякувати буду.

О, супостате, не замовкай! Говори і говори, хло-
пець упивається, заслухується у твої слова про-
щальні.

— Ти, Корнельку, не звичайний хлопець, а — рятівник! Із ким ти не позустрічаєшся, не запізнаєшся — тому й добро приносиш. Чи відомо тобі, хороший мій, кирпатий, що я недавно на волоску від смерти висів, на отакенькій волосинці теліпався — і ти мене врятував?

— Ви, дядьку, навсправжки хилиталися на волоску? Чудне! А я того й не бачив.

— Так, так, Корнельку. Я ладен присягтися, що не тільки твоя рідна ненька, твій дідусь і я, — всі на світі тебе люблять. До кого ти не підійдеш, до кого не заговориш — одразу всі до тебе горнутуться і серця свої навстіж розкривають.

I-i, озорене небо, дерева, люди, наблизиться та прихилиться, щоб хлопець зміг вас усіх в обійми взяти!

Ух, як Корнелькові стрепенулася душа! І як заграли очі! Він споглядає на матір, діда, на воєнного — і його щось у радісному пориванні підбурює на повну широчінь розкинути, як крила, руки й зірватися у височінь, туди кудись далеко і далеко.

Вже його очі струменіють іскрами, а в грудях щось б'ється так, що навіть ворохобний гуркіт за третім яром глушиться. О, як щось у середині розростається, шириться! І тепер уже навіть жахні заграви не страшні, бо Корнелькове розпросторене — так, так, серце! — до такої міри розпромінилося, що всі гарматні блиски перекриває та затемнює.

Слухайте, слухайте всі, якими жаданими й довгоочікуваними словами допіру прохопився супостат-воєнний!

— Дядьку, — і Корнелькові від хвилювання стерп язик, і хлопець запинається, — справді... мене... усі на світі люблять?

— Так щось на це схоже, сину. Ти, либонь, у сорочці народився, коли людей так ощасливлюєш.

I воєнний наостанку сквапно потискує хлопчачу руку, прудко ступає у темряву — і враз провалюється в ній...

Ноче, noche, що наїжилась навколо, кінчайся швидше!

Хлопця всі люблять — отже настав час до каплички вирушати.

Ноче, розсівайся скорше!

Тиша. Обезмовлені поля. Лише склепіння дерев ледь-ледь лопотять листом.

Корнелько дивиться туди, на край села, й снує думки утішні. Він стоїть незрушно...

Аж так на превелику силу на місці обертається і йде у хату...

13.

Перша думка, що занепокоїла Корнелька — спішити треба. Вже ж сонце підбилося аж он куди, вже визирає з-поза дуба і промінням своїм порається, диви, повсюди в хаті, а він ще й досі вилежується нівроку, як якесь ледащо.

Діда й матері нема, вони он поза городом ягоди з черешень оббирають — тож хлопцеві легко вихопитись невпримітку з двору...

Переступив через поріг і виглянув. Чи хто за ним не назирає? Либонь, усе гаразд. Коли це — де не візьмися — цвірінь-цвірінь, пурх! — осоружні горобці розжирувалися та розпищалися, а Корнелькові видалося, що вони — „Куди? Що ти намислив? Куди зібрався?” — під стріхою хором загвалтували. Ух, як наполошили його недобрі горобці!

Хлопець стоїть, вагається. І щулилься від ранкової прохолоди. Нараз хутко закасав сяк-так холоші — у поспіху одну вище, а другу нижче коліна — і навшпиньки шатнувся у бур'яни, з бур'янів вистрибом перебрався в кукурудзу, а ще далі через занедбаний нічий садок прокрався — і вже перед бабиною Софіїною хатою й спинився.

Леле! Справді, он там боввані зеленими латками вже й любисток! Ще треба всього-на-всього перебігти двір, пролізти попід перелазом, де дірка видніє, щоб до нього, жданого, добрatisя. Ух, він того зілля-ліку нарве силу-силенну, цілий оберемок, а нарвавши, понесе його туди, у поле!...

Хутчай... Але стривай! Що ж там таке пострашливе швендяє? Корнелько посеред двору зойкає, у серці йому холоне, а ноги підкошуються — він заледве не присідає. Де ж бо таке видано! Поза хатою, наструнчивши вуха, бродить... страхота. Кудлата, з рогами, з бородою, а їй на очі не шерсть, а якісь куделі спадають. І як же її такої та не лякатися? Вона походжає поміж деревами, як пава-господиня, що хизується своєю владою, походжає і раз-у-раз свою голову в зелень пхає. А як вона зухвало розхиляє та трутить рогами пагілля, а тоді їх єсть! I-i, йде сюди — йде... А як під її ногами догідливо й покірно вихрускає сухий лист та бадилиння!

Ух, моторошно хлопцеві зробилося. Хоч бери й тікай. Та ж вона Корнелькові тими рогами може казна-що вчинити. Чи довго їй за сорочку його підчепити, проколоти й заволікти туди десь у бур'яни? Диви, диви, підводить голову і як на хлопця очима підозріло лупає...

— Бабо Софіе!

Корнельків голос поринув десь поміж деревами.

І ніхто на нього, на біду, не окликається. А страхота, наче й не було нічого, неспіхом зеленину хрупає та на хлопця час від часу споглядає. Ич, яким недоброзичливим поглядом кидає! А може й справді п'ятами накивати, бо те створіння скудлачене, так бачиться, не буде церемонитись?! Воно може здуру розігнатися й накинутись. А що як із розгону ударить рогами і стопче ногами?

— Бабо, де ви?! — і притильном забажалося йому тягу дати. — Я боюся!

Врешті Корнельків покрик учuto. З хати сперш показалася-виглянула одна хустка, а опісля вже виступила за поріг і баба Софія, находу хвартухом обтираючи вимазані тістом руки.

— А хто це за мною тут догукується? О, чи-и-ирятко! — лагідно привітала вона хлопця. — Яким же це побитом до мене чиря прибилося?

— Я — Корнелько, бабусю, — напрочуд поважно поправив хлопець старенку. — І я... боюся. Вона..., ваша... — і вказівним пальцем тицьнув на страховину, — рогами нахваляється на мене.

— Кого боїшся, крихто? Кози?! Ти вже стільки разів її бачив — і все ще боїшся. Не вважай на неї. Це таке приручене, розпещене створіння. Смирне-смирнісіньке. Вона не битися, а бавитися наміряється.

— Бавитись... А навіщо в неї роги?

— Задля краси. Без ріг коза кумедно виглядала б.

— Бабусю, а ви знаєте воєнного?

— Якого такого воєнного?

— Супостата. Він казав, що мене всі на світі люблять. А виходить, що не всі. Зробіть так, щоб і коза мене любила.

— Он що тобі на ум спало! Ич, яка кумедія вселилася! А як коза тебе любитиме — тоді бо що?

— Як усі любитимуть — тоді колючий дріт із голови дяденька спаде. І цвяхи з рук і ніг повипадають.

— Цвяхи? Які?

— Отакі великі та болючі.

— Ти щось не до ладу говориш, крихто. Ти якийсь збунтований? Може хворенький?

— Ні, бабусю. Нехай вона мене полюбить.

— Ти в тугу не вдавайся. Коза тільки з вигляду задиркувата та напаслива, а насправді смирніша за мишу. Ти от підійди, а вона до тебе по-приятельському й замекає.

— Справді? Тоді, бабусю, мене вже всі чисто люблять. Тоді... дозвольте любистку у вас нарвати...

— Рви скільки твоїй душі завгодно.

Корнелько вже не бачив ні баби, ні кози. Десь-відкись хтось дужий підставив йому крила, на яких він підкинувся і прохурчав подвір'ям, мигцем махнув крізь дірку в перелазі і до зілля-ліку продістався. Ось хлопець плазом повалився...

Любисток...

Миготить та простилається аж до заллятого по вінця сонцем небозводу. Любисток... Заходився обома руками сягати... Рвав, а пелюстки лоскотали лице, торкалися до губів — і гіркавий їх посмак в роті відчувався... Рвав і запихав у пазуху, аж поки не здулась вона, як горб. Ще б рвав-збирав — та в роті вже було гірко-гірко, а від поту, що застеляв очі, хлопець малоощо вже й бачив.

І — майнув із городу...

— Куди ж ти, дитинко? Хіба ж ти не для матері збирав?

— Ні, бабусю. Я — до каплички. Любисток на рани...

— Знов невпопад щось мені відказуєш.

Але він уже стару не чув.

Він вибирається вже на поле. Розчервонілий, схвильований, задиханий. А поле — навпаки — супокійне. Ніжиться собі та пеститься на сонці. А благенський вітерець, всюдиущий чаюдій, гладить невидимими широкими — із гін у гони — долонями, хилить колоски то в один, то в другий бік, а вони, пахоту млюсну розсіваючи, ледів-ледів похитуються і таємниче щось один одному нашпітують. А ген-ген степова просторінь і небесні висоти зіллялися і в надпориві мирному, блаженному наче дзвенять і виспівують...

І потроху Корнелько також заспокоюватись став...

А на обрії вже й завиднілася капличка...

14.

За байраком, де лісок і приземкуватий чагарник, знову загриміло й забухкало, коли Корнелько зближався до каплички.

Ввійшов — і йому наче колючкою щось уп'ялося в груди. І здалося, що в кутках суха м'ята, колоски, чебрець і волошки з болю також заворушилися.

Із навхрест складених дощок знекровлене, з печаттю глибокої журби, обличчя під лямпадкою раз яснішало, а раз притетнювалось. У голову той самий дріт впивається, а зі схудлих рук і ніг цвяхи, на горе, теж не повипадали.

І невтихомирний смуток огорнув хлопця, темною пеленою заслав очі — дійняв його до сліз.

— Дядень...

Він став навколошки і притиснувсь до ноги; а тоді скопив зубами цвяха і, натужившись, тручав його туди й сюди — але залізо ані трохи не зрушилось.

Шо ж, у полі Корнелько набереться більше сили і повириває. Та ще й віtronогий буланий йому в цьому, хіба, пособить.

Хлопець обхоплює обома руками дорогого дяденька і, змагаючись, щоб не впали, всіма силами зрушує його й до грудей своїх притискує. І так помалу, щоб рани йому ще дужче не боліли, з каплички виходить.

Несе-тягне...

Уздовжена аж ген до небесного піддашня стежка, що простилається поміж посівами, провадить його в глибину поля. А навколо нього — з одного боку, в низькодолі, пробуджується, закутане в садках, село: там і там вгору дим, як свічка, піднімається і у високостях розпливається. Чутно неясний відгомін людського голосу, і худоба, знетерпеливлена за пашею на луках, обзивається. А з іншої сторони, де видолинок у підгір'я переходить, стрілянина враз заколотилася — перестрілюються — спочатку зрідка, наче жартома, потім дужче і врешті запекло та завязто — і в небі, викрещуючись і перетикаючись, пурхають руді хмарки розривів.

Та Корнелько, oprіч тягару, що на нього налягає, нічого не примічає й не відчуває. Сорочка в нього нарозхрист... Умокрів, тяжко йому йти, він сливє на кожному кроці спотикається, але його серце лунко б'ється і його тривожному збадьоренню немає міри.

Стрілянина... Голоси людей і рев корів змішуються. І Корнелько теж хвилюється.

А поле тихомирне.

О, поле, з непочисленними стеблинами-перлинами, в розкошах-спокою не коливайся, а стрепеняся і подивися! Корнелько ж тягне!... І ви, птахи, цвіркуни і все розспіване та розцокочене степове царство, не вмовкайте, а до самозабуття видзвонюйте, сюрчіть, дерчіть, терликайте і ще як хочете свій голос подавайте і так хлопцеві нести дяденька допомагайте. І ви, із жита сяйноокі маки, і ви, кущі строкатого суцвіття обабіч меж, і навіть ви, придорожні бадилини полину і пирію, нікудиши з виду, бо вас стоптали, понівечили колеса та кінські й людські ноги — всі ви, негоже вам усім у спокої перебувати, струшуйтеся, підіймайтесь і бадьоріться... І на Корнелька подивіться.

— Куди? Дитина, гляньте, йде!

Все змовкло...

І тут же кількаразово, а згодом і безугаву затуркотіло. Що це? Чи стріляє, чи гукає хтось? Чи може Корнелька такими жартівливими витівками — тік-тік-бах! — хтось до себе зазиває?

Ні, мабуть, вчулося, бо знову скрізь унишкло. Ніде ані душі живої. Лише жита та пшениці, до-стоменне жовтопінне море, прикрите і дещо навіть пройняте мілівою небесною блакиттю — ш-ш-ш — шушукаються і цим дають про себе знати.

— Куди з хрестом він іти намірився?

— А справді, куди ж це він вихопився? Гей, ти, карапузе, що ти — стерявся?! Зараз же вертайся! Тебе ж бомби тут ізкремсають!

— Геть з дороги! Командире! Дитина ось нізвідки з'явилася. Ще бракувало, щоб її тут танком розчавило.

І вже всеньке поле згвалтувалося, а понад усім цим галасом заревів танк, і зграя виполошеного

птаства пурхнула з хлібів, пронеслася провз Корнелька, а як зблизилась до танка, кинулась збентежено уроztіч. І через такий розгардіяш та шарварок іде — чи справді він че лише мана?! — йде прямісінько до хлопця, в руках раз-по-раз вертячи закандзюблену паличку, не хто інший, як дядько-воєнний, командир, якого мати в комірчині недавно була прихистила.

— Дядьку... супостате!

— Корнельку! — чому ти тут? Чи ти не бачиш, що тут твориться?! — і воєнний присів і гірко всміхнувсь до хлопця. — Куди ж це ти хреста не сеш?

— Далеченько... Туди... У поле. Там може буде тихо-тихо... Мене всі люблять, а цвяхи в дяденька не випадають. Тоді я іх там повириваю. От і несу...

— А донесеш? Хочеш, я пособлю?

— Я, супостате, подужаю й сам тягнути. Тільки там он... Танк не хоче з дороги вступатись.

— Безсовісний той танк! — і паличка хруснула й розламалася надвое в руках воєнного. — Яким правом він тобі перешкоджає? І він сміє тобі дорогу перегороджувати? Я з ним зараз поквитаюся. Доведеться його, нечемного, випровадити звідси геть під три вітри.

І воєнний випростався, а тоді розтяв оциупком палички повітря і від гніву аж оком кинув на вояків, що тиснулися з цікавости навколо танка.

— Чого збилися? Тут же не цирк! — крикнув владним голосом. — Що, зроду не бачили дитини? Га? Розійдіться! І негайно танк відведіть набік!

— Куди, командире?

— Куди? К лихій годині подалі звідціля! Отам його поставте. І міни з дороги — у цьому напрямку — забрати! Визбирати всі дочиста. І не стріляти!

Сторопілі військовики одвихнулися від танка. Вглиб посівів розбрелися. І скрізь заворушилося... Одні по дорозі розглядалися, вишукуючи міни, інші повіз із зброєю-гранатами пхали в сторону. І кулемети втихили. А воєнний далі вимахував закандзюбленим цурпалком у повітрі — і танк, наче наляканий, закурів, засіпався на місці, викидаючи з-під себе пережухлу стебло-солому, а тоді, спроквола, ніби нехотячи, посунувся і зник у балці.

— Бач, Корнельку, все відступило, дорогу тобі відкрило. Я не маю паличкою попусту. А тепер — гайда! Але не в поле, а сюди, до села, додому. Там, сину, безпечніше. І там тебе, серцем уболиваючи, дід і мати виглядають. Ну, йди. Я б із тобою також рушив — та тут, бач, маю діло. Не можу звідси відвихнутись. Ну, неси-тягни...

І щойно Корнелько ступнув, як знесилений, жальний голос збоку почувся:

— Командире! — із жита донеслося стогоном.
— Не відмов мому проханню. Може воно й останнє. Мене трусить. Я замерзаю. Я стерпіти не можу холоду... Хай хлопчисько з хрестом підійде сюди... Я хоч посповідаюсь...

Воєнний вказав хлопцеві на витоптане місце, де силкувався звестися на ноги чоловік. Голова в нього обмотана марлею, що вже досить крові вситила. Вінувесь мокрий. З обличчя краплями густими збігає на шию, зміщуючись з брудом, піт. А сорочка вологою ганчіркою прилипає до грудей.

— Корнельку, уволь раненого волю. Йди до нього. Йому ж, бач, в спеку холодно.

Хлопчина в нерішучості зам'явся — та воєнний ласкавим заохоченням та припрошуванням спонукав його таки послухатись. Пішов. Ось наблизився, і людина з раненою головою з усіх сил вперед

допнялася й, обхопивши хрест, до нього обличчям-марлею притулилася. І так і застигла. Ні дихнула, ні порухнулася. Аж перегодя, в якомусь дивному скам'янінні відсторонилася.

— Спасибі, дитино ти моя! — і в його пригаслих очах зажевріли огники.

— А вам, дядьку, ще холодно?

— Не так уже. Вже потепліло. А тепер неси з Богом далі...

Корнелько несе - тягне, а воєнний - супостат, скільки йому горло дозволяє, через жита та пшениці, через байрак гукає — і так кричить, що із натуги йому голос надривається:

— Партизани, не ради себе, а задля дитини прошу — не стріляйте! Хлопчина заблудився, і я його до хати спрямував. Він хреста несе. Він — Корнелько... Ви ж знаєте Кор-не-лька...

„Елька, елька, а-а-а!” — перекочувалася луна і губилася ген поміж деревами.

— Партиза-а-ани!...

„Ани-ани!” — відзвивалося відлуння.

Здалеку, на пагорбу, з'явився — Корнелько відразу впізнав — дядько-партизан. Він, він, отой, що із зв'язаними руками над яром мучився, а опісля в хату, як навіжений, із багнетом вскочив.

— Корнельку!

— Дядьку!

— Що то ти робиш?

— Несу... Йому буду рани... любистком... Любисток за сорочкою у мене...

— Партизане, слухай! — рвонулося тривогою.

— Слухай!

— Слухаю!

— Обома слухай. Пам'ятаеш, Корнелькова мати

якось казала, що ти і я з одного й того ж тіста.
І що в нас обох та сама рідна кров струмую...

— Ну то й що?

— А те, що ти і я не собі, а чужим служимо.

— Я цього не чую! Не хочу чути!

— Ти на кашкеті криваву зірку, а я — обскубаного орла маю. Але наші серця іншим — і спільним для нас обох — знаком позначені.

— Чого ти хочеш?

— Хлопець ось іде. І поки не пройде — поклянімось, що ні від вас ні від нас жадного пострілу не буде. Пропустімо його. Це той Корнелько, що виросте і вже — я вірю — не різним мачухам, а своїй рідній неныші служитиме. Пропустімо його.

— Хай проходить. Командире, скеровуй дитину прямо. Праворуч нехай не завертає — там бомби нерозірвані лежать.

— Чую.

— Спасибі.

— Згода.

Корнелько минає супостата... Йде, йде, зустрічає і вже й проходить повз партизана... Далі йде... Несе-тягне... А навпроти нього з села біжать і мати, і дід, і баба Софія, і ще багато люду...

І крики спротибіч заполонили поле...

— Сину!

— Внучку!

— Чирятко! Крихто!

О, мамо, діду і всі з села ви, люди, не поспішайте, не побивайтесь! Корнелько ж до вас і для вас усіх несе.

Поле, люди, байраки, видолинки, ріки — о, все-усе, що навколо живе, виблискує, гнівається, ятриться, нівечить, нуртує — всі ви скидайте зло

із себе! А ти буланий, срібногривий, зганяй його докупи й волочи у нетрі та болота.

Тягне...

Бліснуло сонце, і Корнелько мружиться. Сонце!! О, воно хлопцеві являє радість непомірну. Лучче світи, яріше і сильніше!

Чи бачить світ, що Корнелько щасливий? Адже ж видимо-невидимо, міріяди міріядів золотих ниток спускаються і усівають землю. І скоро любисток їх буде у вусики жита зашиляти і ними рани від цвяхів і дроття колючого зшивати-гоїти.

Він тяг... Він ішов. І троє сонць йому світило. Одне вгорі, злотисте, друге, дзеркально жовтаве, зеленаве, що виблискувало на колосках у житах-пшеницях, а третє з перехрещених дощок ясніло...

З О Р Е П А Д

Йому вже дев'ять років промайнуло. І чи знаєте? — вже давним-давно, аж позавчора та дев'ятка сповнилась.

І він — Грицько. Та ще й до того Кучеренко. А всі, чуючи таке, відразу ж думають про кучері. Та то дарма. Ані в кого з Грицькового подвір'я волосся в пружину не скручується — зовсім ні! У хлопця, для прикладу, чуприна на маківці якось аж кущиться, а над чолом та поза вухами дротом стирчить-виструнчується чи щіткою сухою розчепірчується. Ну, а в Грицькового тата ще, повірте, гірше — у нього на місці чуба вмостилася блискуча лисина, і на ній не то кучеринки, а й простої волосинки годі відшукати. Хібащо в матері могли б розбуятися кучері — так, бачте, вона коси сплітає у в'язанку, а ту в'язанку викладає вінцем-калачиком — і тому у неї на голові завжди хорошіють трьома драбинками золотаві ніби перевесла, але кучерів на них, як на злість, кат-ма. Отож, нічого ж бо не вдішеш — так, мабуть, на роду написано, щоб їх усіх, наче на сміх, Кучеренками найменували.

Але хіба тільки з ними така кумедія. Он одного тут багатія звуть Тямущим, а розуму в нього, як у горобця сала: у неділю як набереться, прямо добезчуття — і тоді з люшнею за жінкою ганяється або по всіх левадах волочиться — аж поки в яку калюжу не запроториться і там не протверезиться.

А ще тут проживають Чупруни — а подивіться на них, занехаяних, оббрюханих, гарненько — і світ вам з того дива замакітриться; вони такими замурзами, недбайлами розкошлатеними сновигають, що пташня їх за опудалів уважає і їхнього виду жахається. Але це не все. На другій вулиці ще живуть трійко Тихих — ото сімейка! — хай Бог усіх чисто від них одводить; вони невідь які вигадки вимудровують і по всьому селі роздзвонюють; все вищукують якоїсь зачіпки, щоб до когось отак, з доброго дива, прискіпатись, на когось з лайкою накинутись.

Отож бо не дивина, що Грицька всі звикли іменувати Кучеренком — може, хіба, дід його хвильстою шевелюрою колись і славився, але в хлопця тих хвиль на голові стільки, як у Чупрунів охайнності, чи у Тихих лагідности та смирности.

— Хто ж то пішов? — Грицькові в потиличю доноситься гострий аж сокиркуватий голос Палазі Тихої. — Дивіться!

— Чи ви, Палажко, придурюєтесь чи справді недобачаете?! Хто? Сусід ваш переходить.

— А, Кучеренко, чуприндир! Дев'ять років має, а на голові завів таке густе, що хоч граблями розчісуй. Мій старий якось узявся його постригти — та де там! — возився коло нього з півгодини, пробував і сяк і так — і нічого не вийшло. Добре, що ножиці не пощербив на його клятій кучмі. Чуприндир!

— Та чого ви, Палажко, так його взиваєте? Він добрий хлопчина.

— А, не заступайтесь за бузувіра! — І нестримний потік прорвався з уст Тихої вже на голову сусідки.

А Грицькові як? Чи він, сірома, запечалився?

Та де там — він завгодя знав-передчував, що все лихо на безневинній сусідці окошиться. Він лише пирснув сміхом, свиснув і поквапно пішов собі у перевулок.

Хіба хлопцеві новина, що Тиха його недолюблляє? Та де — вона його прямо зносити не може! І всі в селі, звичайно, знають цьому причину. Палазя має Петрунька — на рік старшого від Гриця — алеж якого пестунчика, недотику й рюмсу! — іншого такого із свічкою у білий день заледве чи надибаеш.

І Грицько Петrusеві дався добре взнаки. Він Петрика бувало або заманить у лісок і там хрюкотом та скавучанням на смерть перелякає, або вуха йому лопухом натре, або перечепить ногою, і той носом землю заоре, або просто почастує стусанцями. І тому Тихі проходу Грицькові не дають, усе його, як зустрінуть, бештають, а особливо його чуприну на всі заставки виклинають...

А оце Гриць — ой-ой! — зближається вже до подвір'я Матвія Тямущого. І-і, тут теж біда його спіткає. Дядькову Матвіеву Оленку він дражнить „Мишкою”, а інколи не втерпить та й за кісники її посміче...

— Куди це, Грицю, спозаранку намірився? Ще ледь на світ благословилось, а ти вже й в ноги.

— На баштан іду, — і він мовби ненароком кидає дядькові косий погляд. — Дідові Оверкові допомагатиму кавуни та дині стерегти.

— З тебе така поміч, як із крихти наїдку.

— Кажіть! — і в хлопця вже захмарилось лице. — А дід мене любить.

— Як пес цибулю.

Грицько крутнув несхвально головою — „го-

воріть на вітер — хто вас слухає!” — і відмахнувся від таких слів.

Також людина, цей Тямущий. Перестріває і зопалу пристає-чіпляється. Але нехай собі теревенить, а Гриць знає своє. Дід Оверко за ним душі не чує. То Оленку їхню нерадо на баштані зустрічає, бо вона колись заплуталася була в огудиння, шкере бертнулася і плаття геть подерла. А ще колись колючик у ноги позаганяла. А то дідову кицьку узяла за вовка — і, верескаючи не своїм голосом, зчинила крик на цілий баштан.

А він, Грицько, іншої вдачі. Він терплячий і не з полохливих. Як оце недавно врізав був собі ногу склом — і дід йому вилизував та рушником перев'язував ранку — він ані писнув. Тільки слози з очей скапували — та й то він їх невзаміть ковтав. І дід тоді казав, що в нього, Гриця, козацька натура визначається. І за це старий хлопця радо до себе на баштан запрошує.

Дід, видко, вподобав хлопця, а Оленку страхополошну — ні.

О! Тямущий цупкими, шулічими очима за Грицьком слідкує.

— Грицю, ти не тікай, а добру раду вислухай.

— Е, від вас чогось доброго зроду-віку не почуєш! Усе безпричинно ганьбите та лаєтесь. Все лиху думку про когось маєте.

— Ти так дуже у розумні не шийся. І не стріпуй із невдоволення своєю нерозчісаною чуприною. А ось послухай.

I-i, вражна душа, в'язне, як болото до чобота. Та ще й не скаже по-людському, а покрикує — так наче Грицько тугим на вуха народився.

— Га, Грицю! Чуеш, перестерігаю тебе — не увихайся біля Оленки. Ще рано тобі парубкувати.

Ще під носом у тебе як слід не висохло. І не смич її за кісники, бо руки можу тобі я вкоротити. І не взвивай, шибай головою, її всякими мишами, бо, далебі, люшні скуштуєш. Ще раз чіпнеш — битиму. Замотай собі на вус — битиму.

Говори! Грицькові нічого на вус намотуватъ, бо й вусів у нього нема.

— Чуеш? У мене спромоги вистачить намилити тобі чуба. Та ще так намилю, що до нових вінників ти пам'ятатимеш. Тоді може вже знеохотиться тобі Оленку дратувати.

Говори-говори! Чуб хлопцеві так ото спроста й не намилиши, бо він на голові дротиниться, а не росте. З таким чубом ані мило, ані гребінка нічого не вдіють. Так-так, вибалакуйся досхочу собі — але балаканина твоя попусту — Грицькові від неї за вухом не свербить.

— Чи второпав, Грицю?

О, будь ти неладен! От вчепився — і не відстає. Став навпроти і муляє перехожим очі.

Гриць уже розгніався, вже ним аж трусонуло з гніву, але треба терпіти. Якби Тямущому спробувати сказати щось наперекір — він би бучу збив на все село, або міг би й люшнею вгріти. А як не вгріє — то чи треба Грицькові, щоб за ним із дрюком хтось нісся навздогін?! Навіщо накликати біду на здорову голову?

— Зрозумів? Начувайся, півпарубче. На майбутнє я не збираюсь із тобою панькатись. Битиму, коли відважишся мою дитину зобиджати. Та ще й в додаток до твого батька піду скаржитись.

А, хай іде не то до батька, а й на край світу жалітися. Аякже, настрахав! Аністілечки! Подумаєш, ганьба велика для Оленки, коли її раз-вдруге за кісники смикнути.

— Чув?

— Та ж, дядьку, чув. Я вашу Оленку відтепер уже третьою вулицею обминатиму. — Сказав — і навпростець подався.

Ух, нарешті вибрався на вигін! Роззирається. А тут же благодать! Тихо скрізь — ніде ані шиширхне! І просторо — так і хочеться розкинути-розпостерти руки, підскочити увісь, щоб на цій вольності пополітати.

Грицькові відлягло від серця. Праворуч — шлях, обабіч обтиканій кущами, а ліворуч — рясно повбираючи акації, що задивляються на поле, так наче пориваються в обійми стиглім уже посівам.

І глянув ще і ще раз на навколоишню красу хлопець — та тут достоменний тобі рай! — і йому на душі зовсім уже покращало. Лелечко, як тут хороше! Ніхто ж його тут на глузі не братиме, ніхто не напоумлятиме. Тут його ні зупинити, ні приборкати!!

Ні, ще йому ремствувати не годиться, бо щастя із ним ще не розминулося. Бо таки ні! Ось воно навколо нього буяє-простеляється. „Отож, Грицю, — наче підказує йому рахманний вітерець, — розбадьорішай, посмілішай!”

І він, потягнувшись усім тілом, заскалив очі до вранішнього сонця. І пристукнув ногою. А тоді як вибухне якимсь дикунським окликом:

— Агу-у!

І розшугав зграю горобину.

Та ж тут можна розбешкетуватися! А коли можна — то й гайда донесхочу розгулюватись.

І зачудасійничав на різні голоси:

— Ме-е! Куві-куві! Гав-гав! Му-у-у!

Аж ось ні з сього-того закортіло йому ще й покукурікати на зразок їхнього охриплого півня,

а відтак він уже як нестяминувся — у долоні очамріло заплескав і, по-пташиному цигикаючи, заходився по кружалі танцювати-гарцовувати.

Як гарно!

І він із надміру радости викидає рвучко вгору руки, тоді відразу шугає ними донизу — і вже ось кувікає, як справедливе порося — і все крутиться на одному місці, а одіж на ньому мотиляється, а щетинястий чуб ще більше розворушився та настовбурчиває — ой і краса, ой як хороше! Як легко жирується, бігається, дихається.

Нарешті Грицько наче схаменувся, став і щось надумус — та не довго, лише одну хвилину! — і нараз заметушився наново. Аджеж спало йому на думку: „Годиться також і конем трохи побути” — і знову завзваявся всілякі штуки утинати.

Ось уже хлопцеві примріялось, що він — чотириногий, баский брикунець — і він, запаморочений надхненням, як справедливе лоша, безулавно ірже, а босими ногами копириє та гребе землю. А тут ще йому наче хто й підшіптує: „А чого ж це ти себе не поганяєш?” — і він, стъбнувшись невидимим батогом, як ошпарений, рветься-несеться уподовж вигону.

Летить щодуху — коли глядь! — а виструнчені в ряд акації, берестки, осики до нього підсміхаються. А чому б то з ними не побавитись? І Грицько затіяв грatisя: навмання женеться вперед, а акації розшумілися, а осики розтріпотілися — і всі вони, завбачливо попідбиравши зелені спідниці, спішать, але не з хлопцем, а в протилежну до нього путь. І хто хвисткіший-прудкіший — дерева чи Грицько, — годі розібрati.

Чарівно!

Хлопцеві від бігу аж в очах зелень коливається. Чуб кучмиться...

Коли — перед ним кумедно-довгаста тінь виростає. А чи не варто й із нею позмагатися? І він, охоплений цікавістю, — удогонь за нею; ось-ось наче вже й наздожене, ось-ось, здається, вже її досягне й притопче ногою — та горе! — тінь таки проворніша, вона, видовжуючись та розпросторюючись, все на якихось два-три кроки попереду хилиться.

Ух, Гриць, захеканий і щасливо-знепритомлений, валиться на траву, під дубом, і віддижується... Ale хіба він може довго відпочивати? Ось знову розбуяла дитиняча сила пружинить йому тіло — і він назнарошне повільно, ліниво-преліниво підвідиться, а тоді — вйо! — скоплюється і хвіськає, цвъохає — та де там! — прямо піжить ще і ще себе уявним батогом і на баштан вдирається...

А он і скособочений, осілий курінь. Біля нього порається у латаному-перелатаному одязі, також наче скособочений, знемощілий дід. А вуса і вії в нього від сонця срібні-срібні...

- Діду Оверку, а ви не будете лаяти мене?
- А завіщо, синку?
- Шо я до вас унадився.
- I добре, що занадився. Учащаеш — значить, баштан любиши.
- Діду, а я оце хотів випередити свою тінь — і не вдалося.
- Задурно силкувався, синку. Тінь метка — і її не наздогнати.
- А ще, дідусю, я з усіма акаціями та осиками перездоровкався. I диво — акації на мій привіт всміхалися, а осики від моого „доброго здоров'я” ніби трусилися.

— Трусилися, бо хотіли, синку, поцілувати тебе.
— Невже? — чудується такій новині Гриць? —
Жартуєте?

— Ба ні.

— То й що — хочуть — хай цілюють. Тільки щоб ніхто того не бачив та не обсміяв.

— А ти, синку, захекався.

— Кажу ж вам, діду, вганяв за тінню. А потім ще ж, чи чуєте, повз дерева все біг та біг, а вони чомусь зумисне не зі мною, а навпроти мене бігли.

— Дерева у супротивну сторону прямували — а знаєш хоч чому? Щоб тебе позаду від лиха та злого ока охороняти.

— Та що ви?! — і знову хлопець не вийде з подиву. — Хіба?

— А так.

— А Тямущий, діду, негоже на мене вимовляє. Та ще й погрожує. Бити нахваляється.

— Не варто, синку, тобі перетурбовуватись. Не бери близько до серця його погроз. Погарикає — і перестане. Він хоче пристрашити — і тільки. Язиком плете і з кілком по вулицях плуганиться — ото й по всьому — а битися не вміє. Він лише раз і примудрився свою жінку вдарити — зате вона привселюдно — раз на весіллі, а раз на хрестинах — доброго чосу йому давала. Ой його ж і лупцювала! То ти його не бійся. Він на пусті слова мастак.

— І Тиха на мене нападається.

— Тиха. У неї, правда, нівроку голосок. Від того голосу, люди кажуть, верби скриплять і сохнуть. Але ти й на Тиху не зважай. І Тиха і Тямущий — обое рябоє. Язиком, малахольні, тільки й працюють. І ти обох їх не святкуй.

Е, легко дідові казати: „не зважай”, „не святкуй”. Коли ж вони клопоту завдають чимало! Той

як не усвіщає Гриця, то гrimає на нього або пестерігає. А Палазя Тиха Тямущому прийшлась якраз до пари. Та також хлопцеві морочить голову — обмовляє, на кпини його бере. Ex, і увірлися вони обое Грицеві. Коли б їх не було в селі — спокійніше б йому на світі все переходило.

— Діду, а як вам на баштані спалося?

— Та як тобі сказати. Прогайнозвати спанням всеніжку нічку я не маю звички. Спав десь до півночі, а опісля сидів і на зорепад дивився. Спостерігати його, синку, — щастя.

— Зорепад?!

— Ага. У літню пору часто таке буває... Та що я своїми розповідями тебе нудитиму.

— Не нудите мене, дідусю. Вас слухати — страх як цікаво. Розкажіть про тєе диво.

— Що ж — маєш охоту — слухай. Буває інколи, що ніч таку красу, таку привабу розкриває, — прямо гріх зводити очі. Минулої, скажімо, ночі... Біля куреня темно — хоч в око стрель, а вгорі, у неосяжне небесне піддашша, зірок понапробивалося! Небувала ряснота! Хмара! Далебі, все небо суцільно ними зароїлось та скучерявилось. І вже тим зорям там нікуди й зміститися. Чуеш, синку, там їх назбиралось-поначіплювалось стільки, що вже й годі їм утриматись. Отоді, в таку бо пору, й починають чуда-дива об'являтися. Бачиш — одній зірці у вишині затісно стає, і вона ось із суцвіття іскрявого відривається і на нашу хлібодайну, урожайну землю спускається. А за нею її посестра, як світлячок, стрімголов падає, а за тією ще і ще — і так безперстанку багато їх до нас злітаються...

Нараз Гриць думкою злинає понад хмари, туди, де зірки постійно проживають — і йому із захоплення розбліскуються, аж палахкотіють очі і про-

цвітають лиця. О, не зостановляйся, діду, оповідай, хуткіше оповідай далі про зоряне падання!

— Цікаво!

— А одна зоря, синку, навіть у мене на баштані місце собі вподобала. Еге, тут приземлилася. І прямо з усього розгону влучила на отой кавун чепуркуватий та опасистий, той, що он гудинням по всій межі розповзается і, як підсвинок, пишаетесь. Впала, і на ньому, важчому, на тисячі блискіток-скалок розкришилася. А кавун тоді своїми розгалуженими, опущеними листками як поворухне, та ними як затріпоче, та тиховійно як зашушукає: „Сестри та брати, — ділиться він радісною вісткою, — веселі дині, статечні кавуни та й ви, набусурменені дідугани-гарбузи — гляньте, що на небі твориться! А чи ви примітили, як тільки до моого чола зоря діткнулася?” — „Хі-хі! — ледь чутно дinya чмихнула. — Думаєш — мене зорі минають? Та мене, крапчасто-смугасту, духовиту, смаковиту, завжди зорі обціловують. Я з ними віддавна вже запізналася й скохалася”. А округла, брунатненька її сусідка і собі голос підносить: „І мене, пахучу, зорі обдаровують увагою. І мене ніколи не минають!” — „А чиею вродою вони замиловуються більше? Звісно, що моєю”. — „Ні, моєю щонайбільше”. Аж нарешті поруділій гарбuz спросоння й собі басисто відзвивається: „Чого вихваляєшся, немудрі! Хоч мене зірки не полюбляють — та з того біди мало! — зате на моєму жовтавому, розлогому візерункові вчора цілий день сонце виніжувалось...” Отак все тут цієї ночі в диві перезиралось та переговорювалось.

Грицько віддихнув. Вітер рукавом обличчя і сам себе у думці пожурив. Ну, як це він посмів минулої ночі завдавати в комірчині хропака? От лиxo, промарнотратив такий золотий час! Та коли б

це він не вилежувався серед чотирьох стін — може б і до нього зоря примандрувала. І тоді віддавна все омріяне збулося б. Ех, коли б вона тільки зблизилася та до хлопця підморгнула! — він би тоді не опирався, а зразу б погодився, щоб вона, іскриста, промениста, до його чола також черкнулася-торкнулася.

— Діду, і ви кажете, що всі тут уночі перекликалися? Всі тут розмовляли? Правда?

— Аякже! Само собою, правда.

— Хто? Кавуни, дині, гарбузи?...

— Ага.

— А якою мовою вони, діду, говорили?

— Такою нашою, баштанською.

— А я, і ви, і всі ми як говоримо?

— Так само по-баштанському. Всі ми маємо степову, лагідну, баштанську мову. Маємо і її залюбки вживаємо.

— А Тихі, Тямущі і Чупруни теж цієї лагідної вживають?

— Звичайно, так. Хібащо вони додають до неї ще й трішки гострого перцю.

— Дивно. А я думав, що Тихі...

— Що ж тут, синку, дивного?! Тихі та Тямущі — наші люди. І тому по-нашому й балакають. Вони добре люди.

Знову дід від свого не відступає. Таких лихих, надокучливих називає чомусь добрими. Краще хай такі добре трохи менше Грицькові на очі попадаються. „Добре”. Та інших таких крутоязиких скривдителів на світі не так легко й відшукувати! А потім... Що це за така нечувана, чудернацька мова? У школі, їй-право, ніхто не згадував її.

— Діду, а ця баштанська... У яких книжках цією мовою друковано? Де її записано?

— Ані в книжках, ні в зошитах її, синку, не відшукаєш.

— А де ж її знайти?

— Цю мову кожному з нас викарбувано в грудях, отам у серці.

— А як же її з серця вичитувати?

— Душою.

— А звідки ж тут душу розстаратися? Де купити?

— Не треба купувати. Кожний із нас душеньку має. І не якунебудь, а живу, відчутну.

— Діду, а я ніякої душі нечу. Я її, мабуть, не маю.

— Маеш. Але вона ще в тебе, синку, спить. Поживеш — пробудиться. І заб'еться. Не журися, згодом ти її відчуєш. З роками, з щастям, із горем та бідою і душа твоя проявиться. Вона, Грицуню, не забариться про себе дати знати. І тоді нею, душою живлющою, цілющою, ти перечитуватимеш, ізвідватимеш нескінченні рядки, записані мовою нашою баштанською... Ну, не пхинькай, Грицю, їйбогу, ти маеш отакенну душу. Їйбогу, маеш...

**

Сонце вже об виднокруг черкається. І шлях затрушується червонявою рінню.

Бронзується день. Видовжуються ген-ген тіні.

Сутінки позаплутувались в огудинні і зовсім позаховували кавуни та дині, які під листям, вмощуючись, збиралися дрімати...

Грицько думливий, зосереджений ступає по баштані. І з видимим нетерпінням угору поглядає.

— Діду, вже й звечоріло. А коли ж зорепад зачнетися?

— Незадовго побачиш. Хай ще дужче стемніє.

Хлопець нишпорить очима в небі.

— Мару-у-с-ю-ю! — недалеко залунало — і сколошкані горобці щутнули з вигону, дзизнули над куренем — але по дорозі з розгону вдарились у кружalo місяця і коміть-головою попадали в жита.

А місяць здирається вище й вище, і дерева, зачаровані його сяйвом, перебираються в сріблясту одежду.

Диви! Боже! Одна зірка бліснула — і наскрізно прошилила хлопця, і продісталася у душу. Щось затенькало в грудях, запашіло в лицах і спонукало Грицька заверещати.

Чи дід чує, що з хлопцем твориться?

Мабуть, ні, бо не обзывається. Лише крізь щілину з куреня струменіє цівка світла. Не інакше, як каганчик засвітив і налагоджує вечерю.

А зірками вже засіялося все небо. Над головою повінь сяйливих крапок. І з цього все хлопцеве ество сповнюється радістю.

А як же не радіти, коли село квітне вогнями, вгорі — вогники — і тому, зрозуміло, й Грицькові очі також лисячаться вогниками.

Він розкинув руки, готовуючись ввесь світ зловити й до грудей притиснути...

Як хороше! Він мовби став бранцем цієї краси навкружної.

І враз душа схovalася у п'яти. Дійсно — подумати! — одна зірка на Грицька летить... Друга. Вже поодинці, парамипадають...

З подиву хлопець не знає, де дітися. Радість змішалася з переляком і кров бурить. Він дух притайв — і чує, як колотиться йому серце. Затряс огудинням, а тоді відривав листок і почав жувати.

І присів. Настреччив вуха. Чи це йому причу-

лося? Ні, направду, зірки, на землю злітаючись, одна з одною перекликаються. Ну, так...

- Марусю!
- Прийду.
- Оксано! Я вже понаскликувала всю вулицю.
- А Галина там?
- Чекає. Ідіть.
- Летимо до вас.

Ба! Грицько стрибком одступає, бо бачить, що зірка, зірвавшись з неба, просто на нього націляється. І... диви, не впала поруч нього — хоч він її і місце зготував-звільнив — а зашеретувалася десь аж у дуби.

Ще присів. Але нездоланне бажання — підскочити і зірок вхопити повну жменю! — зірвало його в ту ж мить на ноги. І він руками угору заривається, а крапки іскряві чомусь від нього утікають і за річкою, де сонні хмари зжужмилися, сідають.

Сипляться зірки... Та може ж бодай одна надумається біля нього сісти? І ні! Всі спрямовуються поміж дуби. Та де ж справедливість та на світі? Хлопця облишають, а кудись безперестанку вчашають.

Він впивається очима в небо. Може ж якусь небесну кралечку пощастиль таки поглядом зачаклувати, закохати. І нехай ота якась — якщо не хоче Грицька поцілувати — хоч на баштані ляже спати...

Грицькові запаморочується голова. І від місяця, і зорепаду, і від пахощів, міцних та гожих, прямо конвалійних, що розпростелюються і розпросторюються полем.

Чи то дві зірки летять? Чи двадцять? Чи непочисленна скількість? І всі знову в дубах сковалися.

І кривдно хлопцеві таке спостерігати. І ураза дійняла його. І йому скимлить, ні, болить душа, і він заздростить дубам безмірно.

От дуби! От людиська! Все гарбають до себе. Метикуватими вдалися. Назирять вгорі ясну — і вже та, бач, зривається і в широкогіллясті обійми їхні кидаеться.

Мабуть, ті дерева зірок уже назбирали-наловили повну торбу. А Гриць ось зачаровує й зачаровує поглядом небо — і намарно — ні одна сяйлива до нього не зближається.

І чому ж то так? Чого зорі до інших горнуться, а його чужаються?

І Грицько в думці пожалкував, що в ці хвилини він тут, коло куреня, а не там, де річка повз пахуче різnotрав'я на леваді плюскається. „Коли б там був, — кметує хлопець, — вже зоряних цілунків он стільки б мав. А так...”

Ще сипляться... І нарешті одна іскрява аж до самого баштану наблизилася — і в теміні розтанула.

Пролетіла ще раз зграя горобина — і що це! — Гриць хоче завищати — і не може — захлинається — аджеж на ніс упала йому наче... крапка, наче зірка. Обтирає він обличчя. І він уже сп'янів із надміру щастя.

— Марусю-ю, — до неба чи з неба несеться, — чи дочекаємось тебе?! Вечеря стигне. Опісля погуляєш.

Дивись, чудується Грицько, зірок уже на вечерю скликають. От чому вони за дуби злітаються! Щоб попоїсти, а потім гуляти.

— Діду!

Старий показався з куреня.

— Чого тобі? Чого голову вгору задираеш?

— Чули? Зірки... Їх вечерять кличути.

— Еге.

— А де ж вони вечеряють? — і хлопців очі проти місяця променіють цікаво та запитливо. — За річкою?

— Найбільше там.

Грицько вдивляється-вслухається у височінь. Може ще їх кликатимутъ.

Тихо.

Коли... зірка летить і голосно починає:

*Посіяла огірочки
Близько над водою...*

А тоді десяток несеться з неба і хором підхоплює:

*Сама буду поливати
Дрібною слъзою.*

І луна від зоряного співу перекочується урізnobіч.

— Діду! — і Грицькові кортить із дідом словом перекинутись і слухати, як зорі співають. — Діду, а хіба зірки наших пісень знають?

— А чуеш же, що виспівують, — виходить, знають.

Аж так зірки, падаючи, стали місяць зачіпати. А місяць по-парубоцькому „кахи!”, „ухи!”, а зорі „хі-хі”, „а цур тобі!” — і вигуки, хихотіння й пересміхи употужнюються і розбовкуються поміж небом та землею. Утіха скрізь — та й годі!

Хлопець не відриває очей від неба. Ич, як зірки з місяцем жартують! А може це галайстра молода, з села, оті лобуряки, пересмішники розпрабувалися? Можливо це вони вганяються на царині за дівчатами, як навісні?!

І Грицькові також захотілось біснуватись.

Як місяць та зорі розжартувалися, як хлопці дівчатам спокою не дають — то чому ж Грицькові

не розбурхатись. І бентежне почуття носить його баштаном, він кидається туди й сюди, все викидаючи руки вгору...

— Марусю-ю!

— Це Галина.

— А де Оленка?

— З Катрею.

„Які гарні в зірок наймення!” — стрельнуло Грицькові в голову.

— Діду, а зорі по-нашому всі звуться?

— Аякже. Всі зорі наші — і тому називаються по-нашому. Олена, Маруся, Галя...

— А їх, чули, викликують уже гуляти.

— Хай гуляють, — далі збайдужа веде старий.

— На цих просторах можна вигулятись вволю.

І знову гасає хлопець, вихаючи руками. Та ось він об кавун спіткнувся і простягнувся ув огудинні.

І горілиць лежить.

— Грицю! — дід кличе, а хлопцеві годі поворухнулись; його всього якась невидима сила підносить вгору і несе зорепадові назустріч. — Грицьку, куліш готовий. Іди їсти — а там і лягати спати треба.

Грицько мовчить. Зараз знеохота взяла його і до їжі, і до спання, і до ходіння. Якби отак не рухатися, а преспокійнісінько лежати і лежати, очима прикипівші в небо.

І-і, хто це Грицька займає? О, це дід кошлатить йому чуба!

— Що це ти, синку, собі надумав? Чого лежиш безрушно? — і старий із занепокоєння сірпає собі вуса. — Ну, що з тобою?

Але випростаний хлопець — без жадного руху. І стримав подих. Бо розніжується його душа. І уявляється йому, що він у невагомого перетворився,

— і плаває у небі, і разом із зірками зривається і за левади осідає.

— Ну, не комизися, не норовися! Кліпни оком, щоб я знов, що ти придурюєшся і граєшся зі мною.

— Діду, — ледве крізь уста хлопцеві видобулося, — я не норовлюся. Я не можу встати. Я... — і далі невміч говорити. Він сливє безсилий.

— Синку, не слід так жартувати. Підводиться!

Грицько зрушився. Зажмурив і розжмурив очі. І на обличчі об'явилася усмішка. І очі уприщерь наповнились іскорками, і ті іскорки на щоку перекочуються, і при місяці стобарвами переливаються, і за скроню спадають.

— Що таке? — упадає біля хлопця дід. — Чого ти плачеш, синку?

— Діду, зорепад який!

— Ну й що?

— Дідусю, мені оті зорі всі в очі вскочили.

— І гаразд. Зірки і в очі і в серця людям забираються — і тим іх ощасливлюють. Ну, слава Богу, що ти очуняв. А я думав — ти вмер.

— Я хочу вмерти...

— А це з якої біди тобі такого заманулося?

— Бо я щасливий. Діду, а чому зорі до дубів горнуттяся, а мене знати не хочуть?

— Бо дуби дужі-дужі і на вроду гожі.

— А я хіба поганий?

— Ти також хороший, але не такий, як дуб. До дуба тобі ще далеченько.

Схилився старий.

А Гриць лежить.

А вгорі розстеляється премайстерно вичепурена зірками та місяцем темносинь.

Он там зрідка мерехтять зорі. А он вони в меживо рідесеньке вже збилися. А он аж зоряна

курява устелила небо. І те небо стримує й стримує зорі, аж таки сипле й сипле ними, і розтрушує їх на дуби, що за левадою.

І хлопець захоплюється чудом. Милується й не намилується, тішиться й не натішиться тим видивом.

І нечуване, предивне почуття охопило хлопця — йому привиділось, що ціле сузір'я гнуло на нього, і він у цьому розсипищі іскрявому розтопився.

— Грицю!

— Га.

— Ходи!

Як же йти, коли з неба, на якому посередині вічний блідолицій спостерігач вмостиився, сипляться й сипляться марусі, оксані, галі й катрі — і, виспівуючи „посіяла огірочки”, за річкою сідають...

**

Наступного дня спозаранку Гриць бродив баштаном. Обдивлявся кавуни і дині. На одних знаходив сліди зоряних цілунків, а на інших, окрім росяних крапель, нічого не було.

— Ей, ти, непосидо, — покликав дід Грицька, — чи не досить тобі швендяти? Ходи сюди. Он тих щість спілих кавунів, що в рівчаку, до куреня знесемо.

— Та що ви, діду?! Я й сам із ними впораюсь.

— Е, де тобі!

Ну що ж це дід надумав? Невже в хлопця не вистачить снаги з таким ділом самотужки справитись? Чи треба ще зашкарублих дідових рук йому на поміч? Та ж він, Гриць, не комашину снагу має!

— Бігме, діду, не тра мені вашої підмоги.

— Не бігмайся, хочеш здоров'я собі порушити?

Невже дід сумнівається, що Грицько міцним удався? І що він хваткий до праці всякої? А може думає, що він труждатись неполюбляє? Тож усім відомо, що хлопець не лінтох, не розледащів у хатніх достатках, а звик до найтяжчої роботи. Навіть гілляки сухі зламував і до хати зносив — а для цього треба було не абиякого силкування й сприту.

— Діду, в мене сили ого-го!

— Ти малоліток. У тебе тієї сили, як кіт наплакав.

Грицько знітився. О, ліпше такого вже й не чути. Але нічого не поробиш — доведеться й таку образу витерпіти. Хіба ж він на вигляд кволий та недужий? Та в хлопця аж руки сверблять до чогось взятись! У нього наснага просто шугає з грудей. І раптом — у діда Оверка зневіра закрадається щодо Грицькової моці й хисту. Дід нарочито недооцінює, надменшує Грицька. Старенький, певно, не знає, що в Гриця сили достатньо, щоб усі кавуни та дині докупи постягати і наскладати гору з них — і то таку, як біля цвінтаря чумацька могила. А може б дідові показати свою спромогу? Може б оце хватонути найважчішого кавуна, враз піднести його з землі і на одній руці виважити повище себе, а потім ним, як мацюпісінським райським яблуком, і почати безугаву забавлятись?

— Діду, ось дивіться, я сам біля кавунів хаяйнуватиму.

— Кинь жарти, бо розсерджуся.

— Е, ви не з гнівливих!

— Зажди, синку. Не хапайся. Не лізь поперед батька в пекло.

— Та я не лізу. Я обережненько коло них сам справлюся.

— Не вихитровуй — нічого не буде. Носити-мемо вдвох! I годі!

Та невже Грицькові послухатися діда?! I він зірвався й понісся баштаном — лише ноги замелькали поміж огудинням. Ось він підбіг, обхопив грубезного-тovстезного — напружується-силується — і таки подужав — таки піdnіc. От і викохався буйно-рослявий, важений! Чи ба, стільки нагуляв фунтів, на сонці вигріваючись! Несе. Сорочка хлопцеві зібгалась жмутом, а сам він згинався над такою ваготою. Ух, насилу вдалось донести!... До іншого зелено-темного опецька взявся, підважив, а той аж руки надриває... Ступає Гриць і — заточується. I раптом зойкнув: йому в ногу штирхонуло, і щемкий біль пройняв від п'ят до маківки. I він підскочив — та враз на камінь скалкуватий наразився — та ще й засотався між в'юнке зелениння — і перекицнувся — і навзнак бухнувся біля рівчака.

— А що, не маєш кебети, щоб послухатись старого — от і вшелепався в біду! A не одраджував тебе? Не просив, щоб сам не хватався порядкувати, бо ця робота одному не під силу? Отож за непослушенство і маєш кару.

— Та все це не з вини моєї. Ось гілка акації з отакою-о колючкою попала попід ногу. I я звалився.

Підвівся. Геть обшмарений. А кавун, що репнув-розколовся надвое, не лише гірко прищемив ногу, а щонаїгірше — м'якушем своїм заляпав Грицькові лице й розбризкався по штанях та сорочині. А нога ние, пече донестерпу.

I світ хлопцеві відразу став немилий. Не щастить йому. Все найбільш недобре, осоружне чомусь якраз до нього прилипає. I в нього зродився

жалъ до всіх. Ні, він на всіх розгнівався. Уприкри-
лися йому не лише крикливиця Тиха, немудрій
Тямущий та нехлюї Чупруни — а також оці вредні
кавуни. Коли б це Грицькова влада, він би всіх
їх до одного порозбивав, виплюндрував, — та ще
так, щоб із них не лишилося й сліду, і зернини
для розводу. А крислаті, листаті акації! І їх хлопець
не злюбив. Каверзні! Порозкидали свої гілляки аж
ген сюди і жалять ними людей ні в чому неповин-
них. З таких дерев треба б пообдирати всю кору —
ні, треба повикорчовувати їх і попалити — і хай
на тому місці, де вони стоять, самі ями видніють.

— Як дуже боляче, синку, — заплач. Полегшає.

На тобі! Ще рапать йому рюмати. Таж він не
Тямущих плаксива Оленка. І хоч навколо така
несправедливість твориться, хоч усі погрожують
йому або зизуватим оком на нього кидають, або —
як оце кавуни — з ним, Грицьком, борюкаються і
на ноги йому валяться — він слізозі не пустить.
Лише мовчатиме.

Але мовчанка хлопця ще більше під'юджувала
та гнівила. І гнів не можна було ні погамувати, ні
втишити.

— Надоїло мені все! До печінок живих дозо-
лило, в'їлося!! — І він зморщив чоло й тупнув но-
гою по огудинню. — Діду! — і заплакав. І йому
соромно-пресоромно зробилося. Розкис. Не втримав-
ся. І його це вкрай уже розпалило. І він затрясся
від ридання. — Діду! Я все ненавиджу! І зорепад,
і кавуни та дині, і баштанську мову, і людей, і ака-
ції. Хай би вони всі щезли з-перед моїх очей! Мені
хочеться від них, куди очі глядять, податися. Я
втечу з цього села, щоб ніколи і нікого звідси не
бачити!

— Дурне верзеш ти, синку! Щось страшне ко-

ловоротиться у твоїй зеленій голові! — занепокоєно старий заговорив. — Чого мінишся із злости та лементуеш попусту?! Не дай, Боже, щоб так сталося, як тобі оце знечев'я заманулося. Гріх, хлопче, накликати таку біду на свою голову. Я вже напоневірявся, нагибів поза хатою, і знаю, яке нещастя на людину чигає, коли вона опиняється поза своїм гніздом, коли по чужинах вітриться. То горе незносне. Тому краще такі думки викинь, виплюнь, щоб вони в землі зогнили!

І старий запопав у жменю Грицькову чуприну і потрусиив нею. — „Шибенику! Не кажи цього ніколи!” — і хлопець не так із болю, як з образи, злости та через те, що дід його ані крихітки не розуміє, на все горло плачем розгаласувався.

**
*

— А чого ж це Гриць замурувався в хаті? Батьків вдома нема — то чи треба сидьма сидіти та мучитися над шкільною книжкою, яку й без того вже сто разів сюди й туди поперелистував та попереглядав. Е, охota розбирає показатися на вулиці. Після дощу все визеленіло, вихорошило і аж манить до себе в гості.

Вийшов — і дивина! Куди ж це з кутка дітлашня запропастилася? Анікогісінко з ровесників нема, а самому нецікаво без цілі вештатись.

Ет, непривітний світ: і в хаті нудно і на вулиці марудно.

О, ні — закльовується вже на гулянку: он Оленка Тямуща з двору випурхнула; підскакує, витанцює на одній нозі, наспівує... I пес Тихих на дорозі об'явився, а за ним... — ну чого ж ховається, висуває голову, так наче світу білого страхується?

— Петрунько спроквола, обачно виступає. Чисте-сенький, вичепурений... А сорочка в нього яка розквітчана — як у панича на празник!

Ну, тепер буде з ким погратися Грицькові. А може пощастиТЬ ще й Петрунька-мазунчика заговорити і щось у нього видурити.

Грицько вагався — до кого ж перше приступити? — врешті зачепив пса. Сів перед чотириногим навпочіпки і став зуби вишкіряти — аж поки пес, примітивши неладне, не дременув у садок.

Далі дійшла черга до дівчини. Почав займати вже Оленку. Пройшовся, набундючений, так мовби не примічаючи, повз неї недбалим кроком, а тоді вже із-за спини спідтиха підкрався — і хват! — шарпнув її за кісники.

— Ми-ишка! Ми-ишка! — замість сказати „добрий ранок”, співучим голоском подражнiv її.

— Бо ти співати не вмієш!

— Умію.

— Ти виводиш, мама казала, як порося в тину.

— Ми-ишка!

— А ти чубар нещасний! — і далі не збентежилась вона Грицьковим хвацтвом. Та ще й, скопиливши губоньки, відмахнулася від нього та й відбігла. — Свою кучму ти розчісуеш раз на піврокау.

— А я живу мишу маю. Ось у кишені пручаться. Покажу її тобі — і ти підеш навтікача та ще й звереснеш не своїм голосом на цілу вулицю.

— А от і не заверещу, — байдужливо відтрутіла погрозу дівчина. — Миш ти не маєш, бо в тебе кишені діряви. І не задавайся, бо тебе Петрунько візьме та й натовче. Правда, Петруньку?

— Як скочу — то й поб’ю, — устряває в розмову нараз напужено-розпринджений мазунчик. — Ще й як поб’ю!

— Ой, малосилий, нікудишній! Та я тебе як стій тут ляпанцями нагодую!

— Тільки підступи — кулаком огрю так, що юшкою вмиєшся.

Звичайно, Гриць, до живця вражений такими словами, кинувся на задаваку. І з ним зчепився. Обхопив, щоб повалити його, але Петрунько — тик-мик! — із зойками та рюмсами якось таки вивільнився із обіймів. Тоді Грицько удавсь на хитрощі — пустився буцімто тікати, а Петро, розпланий, нагиндичений, взявся щодуж наздоганяти втікача. Але хто ж би подумав, що Кучеренко аж до такої міри тямовитий: він нагло спинився і підставив ногу Тихому, а як той спотикнувся — він ще й турянув його — і хлопець, заточившись, в калюжу сторчма беркиньувся. Шелепнувся навскіс болота — аж бризки на дерева розлетілися...

Оленка кулачком прикрила рота й крадькома захихотіла, бо таки потішно спостерігати, як хтось слабосильний та ще й на додачу безкебетний, паленіючи із сорому, в болоті бабрається, силкуючись на ноги стати.

А у Петрунька вигляд був зовсім непривабливий. Обличчя замасльонене, а сорочка, обляпана болотом, уже скидалася на віхоть, яким збивають сажу в димарі, на ній уже й не помітити ніяких блакитних пасмужок та квіток.

Вибирається з калюжі він, а в нього з очей струмляться слізози, а з одежі спливають патької аж до землі.

І знову Оленка не вдержалася — і хи-хи! хи-хи!

А Петрунько? Із люті його зжолобило. Йому покаламутилося в очах і стуманіло в голові. Він нізащо не стерпить такої зневаги! — „Помститися!”. І, вибликуючи то на дівчину, то на Грицька злю-

щими зіньками, він став добирати способу, як би відплатитись чубареві. „Не попусти йому, сповна віддячся!” — наказав сам собі Петро — і, зопалу підхопивши камінця, запустив його в напасника. Але Гриць увихнувся, і камінець просвистів мимо і дзизнув у вікно Тямущому. Посипалося скло, і водночас із дзенькотом пес сусідський стурбувався — і загавкав...

Діти з остраху одеревіли. Ще цієї пригоди бракувало! Пропали всі! Наброїли біди!

Серце тенькнуло у Гриця. От до чого призводять витівки! Тепер прикроців не обберешся, клюпотів не збудешся...

Хоч винуватель не гаяв часу, він, спам'ятавшись, миттю забрався у кущі і вже звідти пхинькав та страхопудно роззираався: ануж уже хтось пошукує за ним...

І надворі — ні гу-гу.

Аж так по короткій зловісній тиші у хаті Тямущого навстіж розхнябілось вікно з розбитою шибкою — і з нього похапливо висунулось лице довготелесого господаря. Грізне, перекошене. Здавалося, Тямущий, коли б мога, вискочив би одним махом на вулицю.

— Хто ж, як не Кучеренків бузувіра! Уб'ю!

— То не я, дядьку... — очунявши з приголомшення, пробував був заперечити докраю сторопілій Гриць. — То...

— Обскубу тобі чубину! Скалічу!

Та ось голова Тямущого зникає — аж так невдовзі розшугнулися двері — і голос дядька вже гримає надворі...

А тут ще для підмоги Тямущому наспіла і Палазя Тиха. І ну бо розкидати лайку. І мокрим рядном Грицька накрила.

— Кучеренків ланець! Я через нього розхворіюсь. От напасть! Немає спасу від цього бешкетника!

— желіпає вона не сюди, на вулицю, а, здається, аж кудись до яру, і засилає Грицькові погляд гостріший від стріли. — І вирискається ж таке непутяще на Божий світ! От і скажений норов має! Та цього шибеника ані спинити ані уговтати!

— Я його уговтаю! — додає Тямущий. — Я потурати їому не буду!

І збилася буча.

Розбурхалося, розлементувалося...

— Петрунька зобиджає!

— Оленку зачіпає!

— Лайдак! І увірився ж нам усім! Де не ступить — нашкодить!

— Нікчемний! Непутящий! Вітрогонний!

— Я за сина тебе на той світ відпроваджу! — і безперервно сипляться картання, так мов би наперед їх завчено напам'ять.

— Ну й спіймаю я тебе! І одшмагаю спину різкою!

— Ой, як попадешся мені в руки — начувайся — душу з тебе витрясу!

Грицько таких разючих нахвалянь ще зроду не чув.

— Тітко, дядьку, шибки я не вибивав! — силкуючись перекричати їх, виправдується Гриць. — То все Петрунчина робота.

— Чисто брешеш — не треба й віяти!

— Правда, тітко.

— Чи ти ба! Ще й, зухвалець, сперечаетесь, одсварюєтесь! Брехлива, лиходійна ти личина!

— Хоче верховодити на вулиці! І, бач, сколочує спокій у цілому селі. Та ще й збитків мені нарочито завдає!

— А так. Вже шибки умисне трощить каменюками!

— Та ця шибка, закарбуй собі на носі, тобі боком вилізе!

Тим часом із кущів вигулькнув Петрунько, і Тиха вже веде його за руку, і всім, що зібрались на вулиці, показує його вишмарувані штани та сорочину.

А Оленка тримається двома пальчиками за кісники і хто-зна чого похлипуює.

А Тиха, знай, далі несамовиті...

І Тямущий від люті шаленіє...

І на гармидер цей щодалі більше збігається сусідів.

Від такої галабурди, далебі, розворушився ввесь закуток. Хіба Грицько сподівався, що аж така здійметься буча? Гадалося, що все обійтеться тихо-смирно, а заварилася така ось колотня.

— Ловіть вражого сина!

— Переймайте його!

Грицько зміркував, що жартів тут нема. Тиха і Тямущий злують та погрожують не на жарти. І своїм галасуванням уже понаскликували людей майже з усіх вулиць. З ним, видко з усього, лагодяться не абияк розправлятись. Ну, що подіеш? Як спекатися цієї напасти?

Шибнула думка — майнуть аж до діда.

І він — щодуху в ноги, а двійко крикунів навзаводи гайда услід. Та ще Парася голіруч, а Тямущий спохвату запопав тичку — замашну таку, внизу грубшу, а вгорі наче гостряк — і як не черсне назирці за ним.

Хлопець гулькнув у садок, тоді навмання городами пробрався — коли назад глядь — а переслідувачі ніяк його з очей непускають... От непе-

реливки! От напад! Грицеві на вулиці не раз притраплялись прикроці, але аж таких ще не лучалося. Він знов, що накапостив і що його як наздоженуть — нізащо не помилують! I страх відчути на собі долоню чи ще гірше — тичку — гнав його з новою силою вперед, на поле... Хоч би ноги видержали, хоч би доскочити баштану! Там у дідовому курені він би перечасував, поки вляжеться ця буря.

Він звернув із стежки і прожогом чкурнув навкіс, а вони — жахнули навпереми; він прохопився поміж дерев, а вони — слідом уганяють.

О, тихне гущавина позаду — може, дай Боже, потомилися вони і відчепилися. Коли знов тріцьать гілки — виходить, не відстають від нього.

Біжить... А дорога довжиться і довжиться до безконечності. Чи ж досягне він баштану? Зарощене лице розпашлося, і його вже й зустрічний вітер не може остудити. Хлопець старається надати спіху... Біжить, а обабіч дерева вихиляються, а ось вони вже підскакують і дібляться аж до хмар. А бур'яни, крізь які Гриць проривається, чіпляються і не пускають його далі.

А тут не знати звідки ув'язалися собаки — і також женуться по п'ятаках — і Грицько вже потиличею чує не лише хекіт Тямущого та злобне йойкання Палазі, а й валування-т'валтування роздражнених кудлатих та хвостатих.

— Ловіть! — благає засапана Палазя Тямущого.
— Він же вже від вас близенько. Ловіть, бо він випорсне з наших рук!

— Без вас знаю, що робити.
— Простягніть руку! Щупте його за чуприну!
— Не вчіть мене! — визвірився на Тиху Тямущий. — Сам зловлю і сам, без вашої підмоги, з ним розправлюся. Я йому кулаком і до пуття носа витру і ребра порахую.

Коли — нізвідкіля темною смugoю перетягнувся рів. Грицько без надуми сягонув почерез нього. Але переслідувачам не пощастило: вони теж були поплигали — та Тиха каменем полетіла вниз, а Тя-мущий не доскочив і на животі, наче на санках, слідом за нею зсунувся.

І обое так у рову хвилину-другу барилися. І тому відстали від Грицька.

Невже ж хлопець від них відскіпався?! Мабуть, на щастя, так, бож він уже до баштану добігає. А якраз із куреня в цей час із палицею і старий видибує...

— Діду, — заблагав, забідкався Грицько, — вони ж мене...

— Бачу, шалапуте, що ти перехвильований. Знову нашкодив?

— Трохи я, а трохи Петрунько.

— Завсіди з тобою щось приключиться. Але не скімли, не хиби. І не втрачай, синку, голови!

— Он вони ж біжать! Вони мене помісять...

— Це ще побачимо. Ти повороткий — тож не піддавайся. Дмухай до річки. І притаїся там у лозах. Але в очерети не лізь — там драговиння. Гасай! Я їх тут затримаю. Вони через баштан не перейдуть.

І діда променистий, бадьорий погляд підсилив Грицька. І він дещо вспокоєний спрямувався вниз, у верболози.

Спускається — зирк! — а його недруги вже до діда наближаються.

— Куди? Гетьте звідси! — і старий із закарлюкою виступив уперед і задиркувато загородив їм обом дорогу. — Чого тут нишпорите? Кого своїми очима скнарими шукаєте?

— Його наздоганяємо, — оприсклово обізвалась Тиха. — Он він побіг!

— Що ви, з глузду зсунулись?! А бодай вам, які ж ви нерозумні! І чого, питаю вас, сюди притирились? Плутаються грець-зна чого по полю. І не сором із підлітком вам воловодитись? Наче вже дорослі — а в голові олії таки нема.

Тямуцій і Тиха повз вуха пропустили дідові напучення. Вони настирилися будь-що-будь із хлопцем поквитатися. І тільки но намірились були бігти далі — старий наставив на них карлючку — так, начебто збирається обох їх проштрикнути.

— Куди? Куди з піною на губах без спросу сунеться?

— Кажу ж — за ним!

— Обходьте, будьте ласкаві. Через баштан вам зась! От що!

— А ми таки й без дозволу вашого сюдою попрямуємо...

— Далеко звідси, Палазю, не зайдете.

— Зайдемо.

— Бо ні, Матвію. Краще не гніви мене, бо спересердя можу поперебивати ноги.

— Спробуйте.

— Мені недовго — смальну палицею — і на землі опинишся.

— Діду, — знову Тиха встряє, — не супротивляйтесь. І не ждіть, щоб ми упрошували та принижувались. Ми, знайте, не збираємось із усякими поклонами, вихилясами та викрутасами примильтися до вас. По-доброму говоримо — пропустіть нас!

— Кажу вже вдруге — баштаном не перейдете.

— Говоріть-балакайте, — вже Тямуцій прийшов до слова, — а ми знаємо своє. Ми перейдемо. А чи не бачите, що в мене, діду, тичка?

— А у мене — чи ти не примічаєш, голубе мій

рідний, — палиця. Закарлюка. Сучкувата. На ній сучків стільки, скільки на твоєму виду невмиваному розмістилося прищів.

— Не чіпайте моого виду, діду, бо, їйправо, битиму!

— Ти — мене?! — і дід уже лускає від злости.
— Дурний аж світишся. Та я тебе, ганьблива ли-
чина, як зачеплю ковінькою — і в очах твоїх
похижілих свічки засвітяться! І світ тобі притиль-
ся! Не думай, що коли я старий та шкутильгавий
— то вже й безсилій. Тебе палицею поцупити ще
хватить в мене духу. Я як захмелю, як опережу —
зуби свої з баштану не повизбиреш!

Дід тряс палицею, і разом із нею тряслися йому губи й руки, сіпалося підборіддя, а щоки то напи-
налися, то западали. Виглядав він хиряво. Згорбили
його літа, і він піду pav на силах. І не треба було
його штовхати-трутити; видалося, що досить до
нього злегесенька діткнутися — і вже безпомічний
лежав би долі. У дідовій сухій, вутлій постаті,
либонь, і крихтини сили не могло захоронитися.
Зате відвага не кидала старого, і він, як той під-
топтаний бойовий півень, хоробрився.

І ця хоробрість Тямущого скорила. І Матвій
назад подався. І де то його неслухняність та при-
чепливість заділися? Миттю вивітрилися, вичахли
з грудей. І ось Тямущий, що здібний за кожну дріб-
ницю галдикати, гороїжитись і нахвалятися, на
очах посмирнішав і якось знікчемнів. Наохляп сто-
яла на ньому одіж. Руки обважніли, опустились —
і для них тепер тичка зовсім була непотрібна.

Жаль проймав, на нього дивлячись. Аж Тиха
не стерпіла і з невдоволення поморщилася:

— Чого розкисли? Дід жартом погрозив, а у вас
уже й душа схovalася у п'яти. А чи не можете

дідові Оверкові про Кучеренка все дочиста розповісти? Як усе він знатиме — то, їйбогу, впиратися не буде.

І взялася вона сама діда укоськувати. Приступила до розповіді... Попригадувала всі шкоди, що їх завдав Грицько всій вулиці. А потім, похваливши свого Петрунька, перелічила всі тортури, що їх зазнав синок від чубаря. Дразнить Петрунька, пerekривляє, зобиджає. Проходу йому не дає. А скільки Грицько синка перехитровував, скільки обманював! А хіба на злі діла не настренчував? А мало синців син ізносив?! А скільки наруги витерпів!

Розбишакуватий Кучеренко, незагнузданий! Він за Петруньком панtrує, кожний крок його висліджує, обстежує, на сина негідні, ниці помисли виношує. Та прямо заміряється на синове життя!

Тиха розтлумачує це все старому із слъзою. I все розтягує, наче наспіве. Видко, розповідає з насолодою. I при кожному жалісливому слові підсилює голос та сплескує в долоні, а то ще й на додачу зідхає й по-молитовному підводить очі, а хусткою начебто стирає слізки із очей. А коли дійшла до того, як Гриць оце Петрунька вишмарував, збавив його новісін'ку одежду, сильніше потрудила очі і нарешті вже вголос удавано заплакала. Славільний він! Усім людям залив за шкуру сала! I чому ж то нема кому його у шори взяти?

— Та досить уже! — пробує спинити її Тямуший. — Не змарновуйте себе зайвою бalaчкою — однак діда не впросите.

— Бо впросю! — з досадою відбивається Тиха.
— I він пропустить мене до того гицля.

— Годі!

— А ви, Матвію, коли одбігли розуму чи зі страху язик свій проковтнули, бодай не перебаран-

чайте мені слово змовити! Чи може вже виправдуете Грицькове бешкетницьке поводження?! — не втерпіла вона і витріщила на Тямущого. Де ж бо це видано! Замість потакувати, бо спільними силами все ж таки краще до старого піддобритьсь, він — „годі!”. Бач, не дозволяє говорити! — Теж неусмиренні — дід помахав палицею і вже й всмирив, і вже забулося, що лобуряка оце недавно вам каменем вивалив вікно із рамою.

— Палазю, справді, досить лихословити. Гриць не висаджував ніяких вікон. Строщив одну-єдину шибку, та й то не у вас, а в мене.

— А я дідові оповідаю, а не вашій милості, — без перерви торочить вона своє. — Отож — не до вас п'ють — не кажіть здоров. От уже розвелося на цім світі нещасних боягузів! Треба, бачу, самій до діла братися.

І Тиха розмашино цибуна вперед — хотіла була провз діда прошмигнути, та старий зловчився і за хустку її притримав.

— Палазю, серце, не квапся, бо, присягаюсь, палиці скуштуеш. Хочеш за хлопцем уганятися — довкола йди. Обходь. Навпрошки не вдастся.

— Його, шибай голову, навпрошки пустили, а мене змушуєте тьюпатися навкруги?!

— Еге! Бо так мені схотілося.

— Обстоюете за ним?

— Дивниця, що я руку за ним тягну? Він гарний хлопець.

— А хай ви стямитеся!

— Навзаем, дочко!

Тиха поглядом різонула діда, але й старий в боргу не залишився — він так із-під зволохатених брів глипнув, що їй нараз сперечатись перехотілось.

У дідових зіньках розжеврілися такі вперті, заїдливі іскринки — і ось вони, гостряві та пекучі, вже злютувалися в сущільні гнівні блискавки, і їх Тиха настрахала.

„Плюгавенський старий — зате ж норовистий. Польовно тут не дійти згоди. Він не піддається. І спроста його кругом пальця не обкрутиш. Ич, як вовком дивиться! Він, далебі, не лише налаяти, а ще й смальнути годен”.

І вона мимоволі скорилася: завернула вбік — і бічною дорогою до річки іти наставила. Пошикувала — аж із голови у неї хустка зсунулась і на вітрі зазміїлась.

А за нею — дід.

А Тямущий не знає, що робити. Спочатку його розохотило до бійки, а тепер войовничий запал як хто рукою відібрав. „Чи до хати вертатися, чи далі за Грицьком гасати?!” — і він, повагавшись трохи, пішов услід за дідом.

Йшли-бігли... Дід посередині. І все невгавав. Все обом вичитував. Аякже! З люшнями - жердинами носяться. Зненавиджуються поміж собою — та ще так, що ладні одне одного в ложці води втопити. Гай-гай! Цим людям ще не заглядала недоля в очі — отож вони без всякої причини, отак з доброго дива, й витребенькують. Не знають, яке на посмак горе.

— Гай-гай! Може ще настигне така лиха година, що всі ми розбредемося по всіх-усюдах, розвімося по чужих чужинах і раді будемо не лише на лиці знайоме, а й на камінь рідний подивитись. Тоді вже годі буде примхати — тоді хіба приайдеться одне одного лише в думках шукати та обійтмати...

Всі троє сходили з пагорба...

Вони маячіли вже поміж акаціями. Грицько з-поза дерева укмітив, що насувається погибель. І все навколошнє, гоже йому у сіре, непривітне обернулося.

Не двоє, а троє заповзялися його ловити. Виходить, дід не лише ім не загородив дороги, а й сам пристав до них, щоб його, Грицька, піймати та набити. От яка дідова вдача! Вимудровував: — „Я їх затримаю”, „Вони баштан не перейдуть” — а зробив інакше. Хлопець бачить, що попав у халепу. Але як тепер йому вибавитись з неї? Кудою втікати? Де скритися?

Він не встоїть на місці, юртується... Ось вони спускаються. На нього наступають. Може заховатися в ліску? Коли ж попереду чамріє глибокою темінню провалля. Дременути до села? Вони ж думисляться навскоси чкурнути, щоб перехопити напівдорозі.

Нема іншого рятунку — треба бrestи водою. Там, за очеретами, за гіллястою вербою можна застайтися.

Грицько крадькома пробирається із лоз до берега — і наткнувся на корча, — і мент! — плюснувся у воду. І нараз відчув під ногами щось тверде, колюче. Невже це стільки каміння на дні зібралося? Хлопець спотикається об нього, і воно наче заносить та штурляє його все далі й далі... Ще раз поковзнувся — і натрапив на заглибину. О, вже майже ший вода сягає! Ось-ось захліснути може. Він чи то бреде чи то пливе, розгортаючи та приминаючи очери, щоб проторити дорогу до берега. І чому все навкруги вщерь обросло лататтями та гущаком? Через це сплетіння Грицькові тяжко просуватись.

О, вже мілкіше стало! Вже вода по пояс. Хлопець, відхекуючись, борсається в болоті.

— Грицю, синку, тікай звідтіль! — загвалтував старий. — Не йди туди, там драговиння!

— „Драговинн-я-я-я!” — відклинулося поза деревами.

Лячно, не по собі Грицькові. Він руками уцу-пився в очерет, але його ноги вгрузають у багнюку, і він, як не міситься на місці, не може їх ніяким робом висмикнути.

Він кудись заглиблюється — ні! — провалюється. Ні, ні, щось його засмоктує. І до тіла щось пристає, в'язне, — щось глеїсте його обліплює. На нього буцімто хтось чавить, при тому затягаючи його донизу.

Він пірнув, але очерету не попустив — і тому зразу ж на поверхню виринув. А вода все підвищується і наче пузириться та кипить... І вже хлющить через ковнір у сорочку... І хлопець відчуває, що десь на гливкуму споді все слизьке, чіпке тісніше й тісніше зашморгується, і вже ноги затягнуло у твань так, що їх і поворушити годі.

— Держись очерету, синку!

— Мені, діду, ноги у болоті застригли! Я не можу здвигнутись!

— Чекай, ми тебе порятуємо!

Хлопець у каламуті моцюється, а слізози й брудні бризки застеляють йому очі.

І замеркотіла Грицеві гладінь річки. Він напружує зір і бачить: oddалеки і дід, і Тиха, і Тямущий бовваніють у якомусь росистому тумані.

Он вони на чистоводді метушаться. Он біля тички вовтузяться...

— Подамо йому тичину!

— Коротка. Він її не вхопить!

— Я сам, діду, якось до нього дочвалаю!

— Що ти, Матвію, — ума рішився?! Тебе так і втягне наспід тванюка. Згинеш — і тільки забуль-башиться понад тобою.

— Візьмімося за руки — розтягнімось ланцю-гом — і перший з нас простягне Грицькові руку.

— Однаково всі на дні opinимось.

Тroe підбігають до драгвини; з безпорадності морщать обличчя, кривлять губи і впиваються у Гриця — як відвернути лихо? — і в ту ж мить відскакують набік, на мілину.

— До тички прив'язати б очерету! Якраз до нього сягне.

— Як ти очерет до тички приштукуеш?

— Якось то додумаюсь.

— Обірветься.

— Зате хустка не урветься, — спохватилася Палазя. — Полотняна ж. І начепити на жердину її легко. Беріть!

I Тиха вже стояла простоволоса.

Тямущий зміряв очима довжину — куценькою сьогодні Палазя пов'язалась! — і розпанахав хустку надвое. Зв'язав кінці — і полотнину примодикував до гачкуватого вістря тичини.

I простягає-підсуває хлопцеві рятунок. Жердина хляпнула у воду, і струмок підхопив роздерту хустку, завертенив нею, і ось вона вже в'юниться під очеретами.

— Хватай!

— Далеко!

— Нагнися, синку! — дід упрохує.

Краечок хустки Грицькові вислизнув з руки, він ще раз хватком згріб його в долоню і — нарешті! — вже міцно його в кулаці мав... I нараз хлопця шарпонуло!

Тямущий аж заточується — так тягне до себе тичку — і Грицько почутив, що ноги трохи вислобонилися з болота і всього його дещо пустило з твані. Він перехилився, витягнувшись над водою, і вода, похлюпуючи, заледве не положе йому лиця.

І лише тоді усвідомив хлопець, що щось неладне навколо нього койтесь: з одної пагуби він звільняється, а в іншу неминуче ж попадає.

Адже Тямущий вирятовує із наміром — тільки для того, щоб живого в руках мати. Дядько Матвій уже напевно припас для Грицька кари; він уміє порахунки зводити, його не треба вчити, як глумитися та мститися.

І непевність оволоділа дитиною.

Куди? І тут скруто, але і там буде не з медом. Та хоч як приходиться Грицькові під очеретом мучитись — краще вже страждати тут в болоті, як наразитися на березі на помсту. Та ж вони його там почетвертують! Не хоче хлопець на них дивитися, нехай вони відчепляться від нього! І хай на очі йому не навертаються!

— Дядьку, не тягніть! Я... тут лишуся.

— Тебе, Грицю, там живцем замулить з головою. Ще хвиля — і ти заховаєшся у твані.

— Я вас боюся...

— Чого ж тобі, синку, лякатися? — унятливо, з просьбою упанькує старий. — Що ж у дядька Матвія роги на чолі повиростали, що ти його жаєшся?

— А дядько мене не буде цією тичкою маніжити?

— Ну, Грицуню, ти ж не маленький, — вже й Тямущий ластиться словами. — Та не бійся. І чому тобі таке негоже в голові роїться?! І чого б я тебе

чіпав? Ну, ну, держися хустки, я тебе — гоп! — і вирву з пропasti.

— Дядьку, ще не виrivайте, бо я ще й досi вас... Ви мене не хочете дубасити?

— Не хочу.

— Забожітесь.

— Побий мене все добре і недобре, коли кривлю душою. Віднині зарікаюся тебе бодай мізинцем черкнути.

Гриць заплакав. З радості? Чи з горя? Йому хотілося і йняти віри, і водночас він дядька Матвія, нема де правди діти, побоювався.

— Ну, набирайся сили! I хустки з рук не по-пускай!

Ще раз струсонуло Грицем — і зашумів-затріщав очерет, і чавкнуло глеовате місиво спідсподу — і хлопець, натужившись, вивільнився з драговиння. I тяжкими, уповільненими кроками бръхается на мілину. О, вже опинився неподалік берега!

Важко віддихує. Його обличчя, на якому вимальовуються попруги з болота, обкинуло жаром.

„А що ж тепер? — хлопець снує думку і потерпає. — Чи додержить Тямущий слова? Чи ж уміє він говорити щиросердечно? А може тільки бавиться словами, на вітер їх кидає?!”

— Ходи, Грицю, до мене! — і дід руки простягає. — Ходи! Маеш щастя. Деся крихта талану твого все таки збереглася-завалялася. Думав, що ти вже пропащий, а ти, слава Богу, он ще який! Вижив, переміг!

— Ступай сюди, поближче! — буркнув-попросив Тямущий. I цей неусмішливий дядько Матвій, мабуть, вперше показав у посміху Грицькові зуби.

— Ну, відважніше!

Дивно, які без міри всі привітні. Голоси в усіх не різкі, шаршаві, як ще недавно, а лагідні та добровучні.

Хоч тут же хлопець і завагався: „А може в них на устах медок, а в думках льодок?”

— Ви — навсправжки?... І я тички не скуштую?

— Ти все своє. Нема, Грицю, за що тебе карати.

— А я, дядьку, шибки не вибивав.

— Пусте. Забудь про таку дрібницю.

— І я, тітко, не бив вашого Петрунька. Ми мірялися, хто з нас дужчий. Так собі випробовували один одного. Змагалися. А він чомусь, недозмагавшись до кінця, упав...

І Тиха якась незвичайна стала. Подобрішала. І вже нічому не перечить. Вже не вичитує Грицькові, а таким примирливим голосом Петрунькові своєму дорікає, так наче б оце синок перед нею був і вислухував її всі невдоволення. Мовляв, нагородив Господь хлопчина; як не поб'еш день-два, то вже й забуває слухатись. Йому й за вухом не свербить, коли попросиш щось, у чомусь допомогти — та де! — все від помочі викручується, все десь поза хатою швендеє, шмигляє. Страмиш його, а з нього та страмота, як з гусака вода. А вже як напосядешся, як криком звелиш отак і так зробити — доконечне вчинить навпаки. Отож і добре, що Грицько його, галайдаку, часом підштовхує, розворушує, бодай хоч цим трохи лінощі з нього зганяє.

Чи Грицькові цей голос Тихої вчувається? Чи вона йому не привиджується?

Злегка струхнувся — ні, він при своїй пам'яті — і тітка Палазя, і Тямущий, і дід із розщасливленими лицями не увижуються йому.

О, Тиха якими добрячими очима в нього, Грицька, вглядається! Чи ж давно нахвалялася вкоротити

хлопцеві життя, а тепер он привітність крізняє з її обличчя. Дивно, як нараз пом'якшала, розволожилася її душа. I не лише її, а й всіх трьох, бо всі вони на вигляд такі ввічливі, люб'язні, добрі...

— Діду, то виходить, я крацій від Петрунька?

— Та де крацій! Однакові ви всі, — одмовив по-дружньому, як рівний до рівного, старий. — Усі ви одним миром мазані.

— А тітка, діду, за хусткою не жалуватиме? Пoderли ж...

— Копійка їй ціна! — перебила його мову Тиха.
— Не мороч собі голови якоюсь невірненькою хустиною. Поживемо — ще не одну, і куди ліпшу від цієї, справимо. Ну, підходь, іди, йди ж сюди, підемо додому.

Розпросторився, розкрилився перед Грицем світ стобарвами чарівними, ще досі ним не баченими.

I він до трьох приступає... I ще як слід і не спам'ятився він, як уже Тямущого рука лагідно лягла на його шию, а дід із радости ну бо притуплювати, присідати і скоцюбленим пальцем його жартівливо в живіт штирхати.

— Живий наш Гриць! — і Тиха поплескує хлопця по мокрій спині, а потім похапки, так-сяк, збиває бруд-грязюку йому із сорочини. — Живий!

— Замалим не поглинула ця мара нашу дитину! — вирвалося злобливо у Тямущого, і він лютим оком мигцем полоснув очерета. — Порозмножувалося у нас нечисти добіса. Треба її викоренити. Засипати б, затолочити б це багно, щоб з нього й признаки вже не лишилося.

Грицько, від уваги та милування спочатку розгубившись, почав потрохи приходити до себе. Він зиркав винуватими очима на діда, а з-під скуйовджених та геть вибляклих брів старого миготіли

зіньки-кружки, які наче промовляли: „А що, Грицю, я ж не помилився. Чи я тобі не казав, що люди твої некепські? Треба їх, малахольних, лише розкусити, розпізнати добре. Вони, щоправда, метушаться, галасують, із тичками та люшнями сновигають, а проте, в разі потреби, для свого сусіда щире серце приберігають!”

І Грицеві в грудях зробилося тепло-тепло, а в очах сяйно — і щось радісне наснажує ноги, спонукуючи його до руху, дії — і ось він уже не встоїть ніяк на місці — і виривається з обіймів і, геть-геть болотом вимощений, біжить-гоцає у напрямку баштану...

**

Мжичило. Обмоклі граки нудьгували на вулиці, а обтріпані, напівголі дерева тужили за літеплом — і тоді саме провійнула вістка: війна до села зближається. Десять місяців тому вона вирувала-сваволила за тридесятьма малознаними світами, а ось, дивись, уже за обрієм про себе жахним туркотінням дає знати. Страхітлива, невмолима, вона по-малу-малу, але вперто закрадається, зближається, щоб влучить годину і зненацька всіх накрити — і на гамуз сплюндувати, і спопелити.

І кудись заподівся спокій на селі. Всі усвідомлювали, що страховіття насувається і що його не відвернути — але куди втікати, як уникнути цього марива — ніхто до пуття не зінав.

Пересидіти нещастя в хатах, — радили одні.

Повикопувати на городах ями — і в них перечасувати, аж те несамовите лихо геть далі перенесеться, повіється, — совітали другі. Інші на це лише насмішкувато зауважували, мовляв, з нічого робити

трудіть собі язики на здоров'я: теля мудрує — та вовк усе таки його перехитрує. А ще інші за такі поради прямо в очі насміхалися. Гай-гай, казали ті, як сюди нагрянуть літаки з танками — вони все чисто тут переорють-розкопирсають. Тоді на той суд страшний не тільки живих людей з хатів-городів, а й небіжчиків із цвинтаря земля повикидає.

І тумою-журою огорнулося село. Люди не знали, за що хапатися, — всі гарячкували, рятунку шукаючи. Сходилися, радилися, розмірковували — але до чогось спасенного домізкуватися так і не були годні.

Хто ж це таке закляття немилосердне накликав на їхні голови?! Бідканням, жалощам не було краю. Кому поскаржитись? Ніхто вислухувати їх не буде, бо ввесь навколошній світ заколоворотився від лячних поголосок, як від якогось диму-чадіння. Хто зглянеться над ними, коли ось десь уже недалеко земля від огню струшується та конає?!

— Чули?

Всі насторожилися, вслухалися. Десять за видно-кругом стявся бій — і там бухкало безперестанно. Люди, вив'ялені недоспаними ночами та тривогами, знепокоєно переглядалися, хрестилися.

— Гримає.

— Бодай того гуркоту вік не чути! Не на добро гримає.

— Так-так. Наче все йшлося на добро, а вивершилося марним та загиблім.

— Ой, не встигли попоратися, обмолотитися, а воно, згубне, вже над нами стало колотитися.

Всі сушили голови невеселими думками. Щоправда, всі — окрім Грицька. Він нічим не турбується! Молодий-зелений, він ніяк бо не второпає, що, власне, скоїлось? Чого всі непокоються? Що

з того, що війна три місяці вже, як пес той, воробиться? Нехай собі воюють. Велика біда — прямо тобі пхі! Он він, здається, вже не три місяці, а хто знає відколи, аж з давніх-давен, воює-б'ється з Петруньком та Оленкою — і ніхто цим дуже не вболіває та не переймається. Хіба коли-не-коли за надто гамірливу сутичку на вулиці йому, Грицькові, перепадає на горіхи чи то від батька, чи від Тямущого, чи Тихої — і на цьому буча улягається і всім неприємностям кінець. Чого ж люди до цієї вуличної чвари байдужіють, навіть інколи від неї відмахуються і відвертаються, а тієї, що десь аж за лісами шурябуриТЬ, лякаються?! Все туди, за поля тоскно поглядають та головами, знай, похитують. І все одне і те: — „Зловісно озивається”, „Так страшно б'є, що аж моторошно робиться”, — один одному розжалоблено переповідають. І чого в таку тугу вдаватися? Грицько нічого зловісного за лісом не бачить і не відчуває. Навпаки — як розляжеться бухкіт, — а йому кров бунтується і в ногах прудкість така чується! І з цікавости як заманеться пустувати — хочеться рвонутися, підплігнути і підзирнути, як воно там десь кумедно грімкотить і розривається.

А вже коли вершник на їхній кут пригалопував — і перед очима Гриця осадив пенякуватого коня, і всім кричма загадував: „Збирайтесь — *наказ! — під вечір виrushаемо! Завтра тут битва розпалитьсь!” — хлопець, з утіхи місця собі не знаходячи, лише туди-сюди гасав. Здавалося, його на вітрі самі ноги носять. Він нетерпеливився, він ладен був не „під вечір”, а зараз таки кудись у невідоме, але у своїй непереборній силі таке звабливе помандрувати.

Війна! Рух, метушня...

Скільки ж тут із всього цього лементу, галасування... А скільки вражень — прямо не встигає всіма ними Грицько насититись. Виявляється, — він, батько, мати і, безумовно, дід, і Тихі, і Тямущі, і всі-всі з їхнього кутка — з худобою, з усім майном-добром геть вибиратимуться із села. І подорожуватимуть світами — спочатку, кажуть, через Донбас, а тоді через Кавказ — і так далі й далі аж до Сибіру. Де той Сибір знаходиться — Грицько не знов, але йому відомо достоменно, що до нього дорога не близенька. Мабуть, він, сибірний, простягається аж ген поза баштанами, бо до баштанів люди звичайно пішки простують, а тут лагодяться в путь з кіньми та возами.

— Діду, надворі таке втішне твориться, а ви засмучені. А я, бачте, радий.

— Не в час, сину, охватили тебе радощі. З якої б то причини?

— Хіба не чули — ми ж виїжджаємо!

— Дурненький ти.

Є чим тішитись, дід так дорікає. Люди, дізнавшись, що їх смертельний морок із-за лісу підстежігає, у розпуку впали і мурашнею то збиваються, то розбігаються. А як вони, нещасні, душою перетерплюють та перемлівають. І їм від болю судомить душу. І навертаються їм слези, а вони їх не стирають, а ковтають. А він, бач, шалапутець, веселощами розпустився.

— Розрух у селі. Видима смерть на нас іде. Тепер скалити зуби, синку, не годиться.*

Незрозуміло. Чого ж дід так хвилюється? Навіщо ж надармо печалиться? Та ж ніхто ще на їхньому кутку не вмер, усі живі — і скоро з усім своїм добром усі звідси, щоб втекти від тієї смерти, од'їжджатимуть.

— Діду, а мабуть легко нам буде їхатись.

— Зелененький ти — тому й, повторюю, дурненський. Непомірно тяжко насиджене гніздо кидати. I хто наділив людей такою бідою? I за яку вину виряджаються вони в дальню дорогу? I які ж то гріхи закляті судилося їм відпокутувати чужиною?...

— Діду!

— Синку, відчепись від душі моєї! На догоду мені — змовкини.

Гм, видається, що діда мандрівка цілком не вабить. Чудно! Як може хтось не захоплюватись подорожжю? А Грицька вона страх як заманює! Тільки подумати — незнаними краями переїхатися, на нетутешніх людей понадивитися, по дорозі сварки з чужими дітьми позатівати, собак позачипати та поподражнити! Вже від одного цього думка байдоріє, а радісні соняшні зайчики починають не лише в очах, а й в душі вистрибувати. I як дід не може собі примріяти, які з цієї подорожі незвичайні враження всі матимуть?! Та ж передбачається щось не прямо цікаве, а таке, що на саму згадку про це хлопця наче на крила хтось підхоплює, і дух йому спирає. А може треба було б дідові всі ці мандрівні приемності як слід вияснити, витлумачити? Ні, Гриць не важиться перечити стареньковіmu. Ех, коли б хто знов, як хлопцеві щось усередині відрадно тенькає, бож він уже прикинув у мислях — ні! — він уже чітко уявив всі ті чуда-дива, що йому в чужих краях здираються.

I-i, як під цей розгардіяш кортить же викаблучуватись та дуріти! Коли б це не поблизу дід — з хлопчачих грудей, присяйбо, щохвилини виривалися б вигуки та висвисти! Так от Грицеві до серця припала вулична шуря-буря...

Бо як же ж — он із заклопотаними обличчями комашаться-метушаться люди. Вони вибивають палицями, витрущують руками і в'яжуть у вузли своє лахміття, або, згрібши жужмом, виносять з хат і скидають-складають на вози горщики, коцюби, лопати і всяку іншу мізерію. А сколошкані гамором коні стрижуть вухами, іржать, а інколи й дибляться. А худоба стирлувалася на вулиці — і хоче крізь тини на городи проломитися — а її зганяють знову докупи. Гі, такого занепокоєння та скупчення хлопець ще зроду не видав! Серце калатається, у голові шумить... На вулиці стиск — не протовпитися. Сьогодні наче не будень, а як на ярмарку у празник. Ех, не життя, а виграшка!

— Діду, чи ж можна так баритися? Вже он скоро вечір, а ми ще й не зрихтувалися. Коли ж ми вибираємося у дорогу?

— Не спішися.

— А я хочу поскоріше.

— Не товчи одне і те: хочу, хочу! Нехай тебе нетерплячка не бере, — ось незабаром батьки складуться — і поїдеш. Та колись, як виростеш, згадуватимеш цю чорну годину. Згадуватимеш, як одного охмареного осіннього надвечора кидав село. Тож, Грицуно, надивляйся тепер вволю на своє рідне кубельце, обіймай та обціловуй його думкою, бо може знову побачити вже й не доведеться.

— Діду, а якою дорогою ми поїдемо? Тією, що аж туди за сонце в'ється?

— Еге. Горьованою дорогою, бомбами переораною, кулями подзьобаною.

Знову як цікаво! Кулі, — цьвох-цьвох! — а Грицько від них скік-плиг! — і повернеться, і заходитьться. Нехай тоді за ним вишарять. Та чи ще й на його слід натраплять? Або може він і не буде

забавлятися у піжмурки. Такі жарти вже його не вдовольняють. Він затік щось хитромудріше. Як тільки до нього куля посміє наблизитись, а він її, як ту цурку, загилить палицею — і вона так і захурделиться у бур'яни.

— Виїжджаєш, Грицю, у чужий, непривітний світ. Ох і далечина ж то! Непролазні піщуги, пущі й трясовиці на путі твоїм зустрінуться — і вони все більше й більше тебе від нашого села відокремлювати, відгороджувати будуть. Еге, ідути всі туди, де сонце тільки прокрадеться крізь хмари — і ще не встигне й просяйнути — як уже й зникає; туди, де скаженіють гемонські вітри, розбурхуючи гори снігу, що засипають і застилають білим покривалом небо й землю; туди, де стежки не людською ступнею, а слідом охижної звірюки значені. Там від морозів, що тижнями репіжать землю, коценіють ріки та озера — і на них лущиться, розтріскується, створюючи мрячні провалля, крига. А шквиря біснується й біснується — і тоді моторошно вискріпують заковані у довічне мерзловиння сестри-жайлібниці — нещасні ялиці. А з лісової хащі своїм завиванням ще нестерпнішу нудьгу та острах наликає і вовчиця...

І тоді з усього цього німують в хатах люди... Розчовпав, що чатуватиме на вас у тій чужині? Отож тому, що туди ідеш, синку, сумувати, а не вітрогонитися тобі треба.

— Страхайте, діду, а мені все ніпочім!

Зовсім Грицеві не лячно. Та там же так гарно буде! Сніги, морози, ялиці, вовчиці... А як допадеться він до снігу, то назгрібає його повні жмені — і по вітру розвіювати буде. Та ще й, розвіюючи, приговорюватиме, як під Новий Рік: „Сію, вію, посіваю — з празником усіх поздоровляю!” Як буде

тоді весело! Або ще з Петруньком у непрохідні нетрі забереться — гу-гу! — і Петрунько зблідне, перепошиться, а він, Грицько, з нього тільки потішатись буде. А як вовчиця ненароком стрінеться — о, він кебетний, хвацький — він перехитрити її зуміє. Притаїться за деревом, підпустить її до себе щонайближче, а тоді як виплигне — і трах! — і їй каюк там буде! І тоді здере із звіра шкіру і справить собі кожушок і хутряну шапку. І убереться ж ловко! І запаніє, і розбагатіє! Куди тоді Тямущому до нього!

— Діду, а я там зодягнуся у кожушок новий.

— Так-так, синку, дурень думкою все багатів. Думаеш, що там казкові шати тобі наприготували? У канцур'ї ходитимеш, дірками світитимеш. Пом'янеш тоді мої слова, дитино.

— Невже я там не буду багатший за дядька Матвія?

— Ні, там статків не матимеш. Це про тебе помовку складено: „Не будеш багатий, бо серце нелукаве маєш, не будеш на волі, бо правди шукаеш”.

І діда журні думки так облягають, що він від них не може вже й відбитися. Він одводить очі від хлопця і спостерігає, що на вулиці твориться, і ще нижче до землі хилиться. І його обличчя, позначене кам'янистою суворістю, аж ніби припадає попелом. Який він охлялий, обезсилений. І з того, що він тут тепер перед собою бачить, і крихи, рештки його сил погасли — і з нього вивітрилися, й розпорошилися. І тепер порожній він. Навіть не має сил заплакати — і в його очах, замість сліз, лише кришталеві цятки густо вибиваються.

Куди? Пошо?

І клалася у серце розораними скибами печаль...

— Діду, а ви на мене сердитесь?

— Ні. Журюся я. Тяжко на душі, бо бачу, що скрутні часи настали.

— Я вже не радітиму, дідусю, що вибираємось в Сибір. І не хочу я багатим бути — тільки хай вам полегшає.

— Ти золотий хлопець.

— Діду, як вам сумно — то й мені невесело.

— Тож журімось разом — так буде ліпше.

— А ви, дідуню, вже зібралися в дорогу?

— Без мене поневірятиметься, синку.

Так, старий оселятися на чужій землі нізащо не хоче. Не лише назавсіди, а й на рік-два виряджатися туди не сміє. О, чужина!... Він ще замолоду мав нещастия з нею запізнатися. І він її тоді розкуштував. Знає вже її вдачу упирну. Скільки безпросвітніх днів там згорював. Набідувався, напоневірявся, аж на згадку про те все серце холоне. Понатруджуав там ноги так, що ѹ досі у негоду на них рани об'являються й струплють. І їхати знову до тієї, що висотала з нього соки, витрясла всі сили і йому, тоді молодому, чорнявому, геть висрібила голову. Ніколи!!

І чим глибше дід сягав думками в проминуле, тим дошкульніше хтось невидимий підбатожував його душу.

Ні, хай відсахнеться від нього чужина. Сторазовим закляттям він від неї відбивається! Нипати по ній він не хоче і не буде!...

— Їдьмо, діду! — упрохує сусіда. — Світ не маленький — знайдемо собі десь притулок.

— Так, так, великий світ, а нема у ньому де нам дітися.

— Ой, молю ж вас, тату, — і Грицькова мати припадає до старого, — їдьмо! Чи у нас на возі вам місця не знайдеться?

Але ніякі просьби до діда не доходили, вони наче, не зачіпаючи його, пролітали мимо.

— Чого поставали? Бачите ж — стовпилися — і загородили вулицю. Поганяйте! Марш!

І з вишикуваної валки передні вози вже зарипіли, а відтак заторохкотіли на баюрах сільської вулиці.

— Дідуню, то, виходить, нам пора прощатися?

І ці з щиро сердним жалем вимовлені слова досягли вже діда: вони, пронизавши його, колючкою торкнулись — ні! — загнались у наболіле, натерпіле старече серце. І очі заволіклися близкую поволокою — і крізь неї нарешті видобулись і по скарбованому зморшками обличчю покотились дві срібні намистини, а інші під повіками так і позастрягали... І відразу дідові світ став відблискувати міріядними кришталльцями...

Старий понад возами шарить каламутним поглядом — і нічогісінько не бачить. Усе розсotується, розплівається. Ні, запримітив він дерева, що в його очах хилитаються й сплітаються у сіряво-рудувату каламуту. „Навіть вони, дерева, — спало йому на думку, — дуби, клени, берези, акації, — горнутися одне до одного якось по-рідному, по-сімейному, а люди з одного кутка, з того самого коріння, мусять з волі злой розплітатися-роз'їжджатися...”

— Розлучаємося, тату...

— Ні, дочки. Я мислею завсіди поруч із усіма вами прямуватиму. Ніщо у світі не може нас почужити, ані розрізнати, ані розбрратати...

— Дідусю, — і Грицько, зачудований, уважно вглядается в старого, бо з його уст тількищо полилися зливою жалісні слова, — ви не говорите, а ніби співаете.

— Поживеш з мое — і так само заспіваеш, синку.

— Дідусю, вибирайтесь на воза! І співатимете собі дорогою, а я підспівувати буду.

— Ні, сину, я лишуся. Я хочу заснути тут.

— Але не спіть у курені, бо уже там холодно.

— Ні, я спатиму деінде. Там буде, як у вусі, тихо та супокійно.

— А як я, діду, до вас із Сибіру гукатиму — ви відізветеся?

— Аякже! Я тоді із-під землі прокинуся та й озовуся: „Грицуню, — скажу, — золото мое, насіння, тебе я чую!”

І дід часто закліпав, а тоді прожогом кинувся і міцно обхопив унука. І вони пильно око-в-око вступилися один ув одного. Грицько пхинькав, а старий заходився його безперервно цілувати. При тому дід тупцювався і силкувався зашкарублі, скрючені пальці розпрямити, щоб ними погладити хлопцеві чупринку, чоло, очі — та пальці, як навмисне, не розправлялися, і він кістлявим, зісохлим кулаком так і провів по дитячій голівці та виду. І врешті притягнув ще ближче і притиснув до грудей Грицька — і заждав, затих на хвилину — і аж тоді злегенька відштовхнув його від себе.

— Діду, гайда з нами! Там буде весело..

— Навряд. Зобиджатимуть, синку, вас у чужині.

— А ви за нас заступитесь.

— Не заступлюсь. Я тут лишаюся. Я до спання збираюся.

— Ви ще, тату, — і дочка прикладала край хустки до зволожених очей, — ви ще нас побачите. Ми від'їдемо сто-двісті кілометрів — і повернемось.

— Навряд чи повернетесь. Серце мені підказує,

— Ма', кулаком їм насварити...

— Цсс!

Літаки цим разом низько-низько з-за лісу показалися. І он вони, скрадаючись, бокаса пішли — і ось уже заходилися вози сікти кулями спереду, а тоді розділилися й перекинулися на сторони валки — і лучать скісним, перехресним огнем безперепинно.

І уподовж і впоперек смугують...

Все навколошнє кулями змережали...

І переляк занімив усім уста. Ані душі живої з-під возів не чути...

І наче гуркотіння вгорі унишкло. Може літаки їх уже покинули?

Ще тихо. Та ненадовго.

Аж так із-за хмар почулось знов шурчання — слабе, за хвилину більше й більше — і ось знову несамовите дзикотіння — і свавільний вискіт жахно перешарпнув небо.

І кулі вже знову вицвяхують дорогу. Ось, Грицько бачить, пороснули вони в калюжу, і вода враз забульбашилася, ось дробіття влучило в дерево — і з стовбура із луском кора відлущилася.

— Дивіться, он ще два спускаються!

— Налагоджуються нас усіх тут поховати.

— Коли б знаття, що таке спіткає — ніяк би я не їхала.

— Мовчи!

— Рятуйте!

— Чого гукаеш?! Хто тебе тут охоронить, порятує?

І вже п'ять шулік прийнялися палити з вишини. І розприскують огонь. І крешуть, і дроблять шлях...

Зненацька коні рвонулися і кинулися вбік,

тягнучи за собою воза, — і віз круто заорав і вда-
рився об дерево — і перевернувся...

Грицько, мати й батько ледве встигли виряту-
ватись із-під коліс...

Вони вискочили і збились біля дерева. Мати
тисне до себе Грицька, а батько, охопивши стовбур
обома руками, своїм тілом обох їх прикриває.

А з літаків б'ють...

І несподівано батько схопивсь за поперек і,
турлянувши Гриця, поступився, а тоді присунувся
щільно-щільно до дерева.

І хлопець бачить, як на полі скотина, смерть
зачувши, збаламутилась. Реве, мотиляється, розбі-
гається...

А згори вже не кулі, а, здається, полум'яні
головешки сипляться — і, падаючи, гухкають і
повсюди розсипаються та розлітаються.

А он біля Грицька валяється розгорнена газета
— і її вже перерешетено вподовж двома рядами,
і папір уже виглядає, як подірчавлений листок
у осінь. Ще мить — і папір зжужелився в огні...

Коли... хлопець глянув угору і... острахнувся.
Два літаки впрост на нього наміряються, націля-
ються, ось-ось уже ладні йому вскочити ув очі —
і — ох, як відлягло від серця! — не вскочили, а
високо над ним із свистком пронеслися. Він хотів
щось матері сказати — та раптом огонь, розкри-
шившись на міріяди іскрастих цяток, ріzonув йому
в обличчя. І чисто засліпив. Грицько приклав до
очей рукав. Закліпав, пересльозився. Знов дивиться
— і світ увесь йому хитається... Але що це? Возів
не стало. Порозкидало їх: де колесо, де дишель,
де полудрабок валяється... А тато здригається і
ступає один, другий крок від дерева і... падає в рів-

чак. І випростується. І скородить руками землю.
І виминає пальцями травину...

Що трапилось?

Мати стойть, а її лице зразу поземляніло.
І вона — ні слова.

А біля рівчака звалилася гілляка, а її раз і
ще раз кулі обдзьобують. І гілляка зрушується
— і разом з нею порушується й батько.

А мати все ще мовчазністю-нерухомістю закута.

— Ма', а чого тато лежить?

Ніхто не чує, ніхто не відповідає. Тільки якийсь
птах — киги! — наче ще гірше нещастя зазиває.

А батько навигрібав землі — і земля йому вже
й крізь пальці просівається — і тоді, напруженівшись,
через велику силу старається підвистися. І пальці
йому в корчах скоцюроблюються, розпрямляються,
а обличчя сутеніє і сутеніє. І він уже був і на коліна
став — проте відразу, наче передумавши, знову на
весь зриш на землю поклався. А крапки крові
з нього скапують і в калюжі у кільчастий ланцю-
жок збираються.

І він усе гарбає руками землю...

Аж так перестав. І у вириту ямку всуває руку...
Ще і ще глибше. І засипало по кісточки, о, вже й
по лікоть руки не видко...

І батько заспокоївся. І йому з дерева листок
на лице злетів і уста закрив. І непорушно покоївся
листок, ані трохи не затріпотався, бо губи, заско-
ринившись, тісно - тісно стулилися. А вії зву-
жувались, аж поки очей, що вже скляним полис-
ком одсвічували, зовсім не закрили...

Лежав. І йому червона попруга почерез сорочку
і піджак ледь помітно звивалася...

Грицько ще раз кинув на землю очима — і

його серце положається і виривається з грудей, бож батько поруч, засклепивши очі, мовкне.

Тихо навкруги.

І мати не обзивається.

— Мамо, тата поранило, — і хлопець не всилі одвести від батька очей. — Він має рану?

— Ох, у серці має рану! — нараз, прочунявші з одубіння, насилу вона відповідає.

— А йому болить?

— Ні, він болю вже не чує.

І мати тисне Грицька до себе, а в неї коси розтріпалися і на лиці плутаються. І очі її повняться і повняться вологою — і відтак із них бурхають слези.

І враз вона стріпнулася. І, не тямлячи себе, б'ється головою об дерево, а кулаками бухає в кору, і дряпає її, і відриває — а тоді як заведе, як заголосить — страшно, протяжно — що навіть віддалене ревіння літаків на хвилину притлумилося.

— Дружино ж мо-оя! — і з хрипотом простягає руки вгору — так, ніби хоче дряпати від розпачу вже не стовбур, а літаки, що сваволили над лісом, і хмари, і всеньке небо...

Грицько кинувся був матір потішати — коли оглушно гарахнуло неподалік. І дерево розколошматило. І розчахнені гілки й цурпалля посипалися й покотом поналягали на батькове непорушне тіло. Ще вдарило, ще загоготало — і вітер огненний відсік ще купу гілок — і зашкобертав ними по дорозі, і відтаскав їх кудись у безвість.

Ще сипнуло кулями біля Грицька. І він надумав був утікати — та на нього сиплеється земля, струшується листя — і блиск! — його обдуло згратиною й димом. І водночас пронизливий, разочуй свист збентежив вуха — і хлопця всього палючий біль пройняв...

І він заточується...

І тьма-тьмуща іскор замиготіла ув очах. І йому жагнуло жаром межи лиця — і голова з того пішла обертом.

Він непритомніє, задихається. Кружала криваві забліскотіли перед ним.

Хотів скрикнути — і щось йому злютувало горло, а в його груди важений камінь втиснуло.

Йому вже зовсім неспромога дихати. А хмари і поторошені вози й дерева круг нього, як по змові, згуртовуються — і ось уже впритул до хлопця підходять і прямо всією вагою навалюються — і Грицькові в цьому громадді світ потъмарився. „Діду!” — але його по баштанах рідних мрій ще вволю необлітані обірвалися — і він дійшов до нестямку, і — нараз! — у чорну безодню провалився...

**

Сон переривчатий щодня, щоночі... Хоча, властиво, ні днів ані ночей і не було. Існувало якесь проміжжя, пересичене важучим мороком, в якому Грицько б'ється-здригається від сновидінь лячних, потворних, що хлопця вимуочують, потом обкидають. Він гарячково жужмить простирадло, перевертається, і марива від нього дещо відпливають — але лише для того, щоб внедовзі, коли він на ліжку втишиться, з новою силою його терзати.

Так тривало довго — він або впадав у забуття, або із нього вибирається і з чмарами боровся.

Але якось Грицько відчув, що з цієї тяготи хтось хоче його вирвати. Либонь, його хтось будить. І то настирливо, уперто...

Хто це?

Чого ж комусь нетерпеливиться? Торсають

Грицька, і йому біль рве і клинцює всеньке тіло. Він встане, аякже, встане, хай тільки мають краплиноньку терпіння.

Він силкується розтулити очі, але вії неначе злиплися, зрослися, і ніяк не можна їх порушити. Нарешті стрепенувся. І, здається, очі розплюшились, але хлопець нічого не бачить. Все сотається, куйовдиться — і крізь цей тъмяний крутіж де-не-де одна-две сяйні плями ледве-ледве пробиваються. Аж так помалу-малу вир блідішає та розсівається — і вже Грицькові в очі хлине, ба сливе вдаряє — світло! І не одне! Безбережжя світел, розвогнених, сліпучих заяскрілось звідусіль. Може то сонце розкришилося і незліченними скалками своїми перехиляється, міниться і разить очі? Ні, то лямпи, люстра, білі стіни і широчезні, окаті вікна відбивають пломінке сяйво — і силою-силенною відлісків скаляться і напропале лізуть не тільки в очі, але і в душу.

Нестерпно хлопцеві, а світло його далі обсипає, і він задихається з вогню, що пряжить лице і загніджується йому в грудях. І звідки цього світла стільки взялося?! Хоч би воно відсторонилося! Грицько, коли б це мав спромогу, погасив би тут всі лямпи, заслонив би люстра, позавішував би вікна, ба навіть шпарки в рамках позатикав би, щоб лише в теміні хвильку побути.

Ні, ні, він не всілі стерпіти таких тортур! Він мусить світла позбутися! Наперекір усім мусить чимшивидше жари спекатись!

„Не хочу! Погасіть огні!” — прикриваючи долонями очі, спробував він крикнути — і свого голосу, на диво, не зміг почути. Він відчуває, що чимсь стиснено, зціплено горлянку, і якимсь варом ошпарено його все тіло, а всередину йому ніби хто жменю приску всипав.

Невже ніхто не бачить, як він мучиться?!
Він же мліє!

„Рятуйте! Допоможіть! Води!” — Він воложить запаленим язиком пересохлі, липкі губи, розкриває рота, а сказати хоч слівце таки не може.

Що ж це? Таж він колись горланив був — іншого такого крикуна тяжко було й відшукати. Іншим часом, вдома, він навіть зугарний був вереснути так, що аж шибки у вікнах деренькотіли, а з деревини цвіт на землю струшувавсь! А тепер, після сну довгого, прочунявся — і, диви, що сталося!

Грицько сполохано кидає очима. Серце його скімлить. Хто йому став на заваді? Де той безсердечний криється і заваджає Грицькові говорити?!

„Рятуйте!” — і знову ані звуку.

Хто ж перебаранчає рятунку попросити?!

Голова чманіє.

І його охоплює дивне прочування. Де не взялась незміренна тривога. А може страх? Боязнь... Відчуженість... Ні, все заразом ворухнулося і його здушило.

І він відчув, який він усамітнений і недолугий. І принижений та безпорадний, бож безсловесний, майже як іхня рогата Мура.

Так, так, здається, щось у нього відірано.

Чогось йому, здається, бракує...

Він має руками по стіні, борсає ногами, він квапиться встати — але підвистися ніяк не може.

Нарешті якомога підносить голову, напручується і — зводиться, але разючі мигавки бігають перед очима, а біль незчисленними гострими лезами прошиваває йому і потилицю, і тім'я, а найперш січе, перебатовує чоло, і він валиться на ліжко і скручується... І корчиться. А хтось збоку, невидимий

ще Грицькові, гладить його і підстеляє-поправляє подушку йому під головою.

Хлопець ще раз здумав пручнутися, зірватися — і лише рух! — і на м'якій постелі пружинилися і розкидалися, і упивалися шпиньки та жала у його тіло.

І він затих.

А хтось тулиль руку до Грицькового обличчя. Крижану-крижану, і від неї вогонь на чолі поволі згасає. І хлопцеві піднесено склянку... І ось студена волога вже дзюркотить і відсвіжує не лише груди, а й скроні, шию — і навіть рятувальною охолодою -полегкістю добирається й до ніг.

І нараз світ Грицькові перемінився.

Сяйво урагове, нестерпуче вже не сліпило очі. І все навколо ніби стишилося, утихомирилось...

Він віддихався. Злегенька обернувся — а збоку дзеркало! — і в ньому відбиваються запалі, з темнавими обводами Грицькові очі. І хлопець перелякався. Як він спав з лиця! Хто його так вив'ялив, змарнив? І де він opinився? Чого його запроторено сюди??!

Він знову боязко водить очима кругом себе.

„Мамо! Діду Оверко!” — і йому близнули слози, бо не лише ніхто його не чує, а й сам він власного голосу не годен вчuti.

А хтось до нього говорить, але він нічого не дорозуміється, не може до тями взяти ті слова. Хто це перед ним? Лежать довкола якісь сухорляві, зарослі люди, і майже всі марлею, що кров'ю де-не-де поплямлена, обмотані та простиралими чи ковдрами попонакривані. У декого із-за бинтів то ніс, то губи, вуха або руки сіріють-витинаються. А деякі такі худі й кощаві, що, здається, крізь їхнє тіло світло пробивається.

А ось уже над самим Грицьком схилився тяжкотілий, кремезний чолов'яга з круглим лискучим шкельцем на чолі. Хлопець спідлоба зиркає на незнайомого. Чого він тут? Увесь у білому: сорочка біла, штани білі, а на розкошланій чуприні також білий каптур нахалабудився.

Чоловік пошкрябує собі скроню, а тоді підносить і наближає руку до Грицька — і Грицько у нього поміж пальцями завважує довжелезну голку, крізь яку сивуваті краплі рідини просочуються і спадають. У хлопця чикнуло серце. Він борсається, йому б треба з постелі зірватися й кинутися кудись світ-заочі — і неспромога. Він здумав загаласувати, матір, батька, діда Оверка, Петрунька чи Оленку на поміч позвати — та лиxo — яzik не слухається, як приклейвся до піdnебіння. Він напружується, моцюється — нарешті порушив язика — але замість крику з горла ледь продирається якесь здавлене, глухе шипіння. Він заслоняється руками, одмахується, а голка, в якої близкуча крапля на вістрі, поблизукочи, аж ятритися, все зближується й зближається. І він хоче подушкою від неї захиститися — та хтось тримає його руки, а тоді гладить-пестить йому чоло, чуприну, і Грицько відразу уманіжився, знесилів і — скорився. І уtkнув обличчя в постіль.

І його в цю мить щось сірпонуло. А чи вжалило? І хлопець закидався на ліжку...

А там, де голка торкнулася Грицькової руки, виступила цятка крові...

Грицько лежав мовчазний...

І з хвилини на хвилину полегша в його тілo прибуvala. Біль спливав-поменшуvala, так ніби кудись поволеньки вивітровався.

Йому ліпшалось.

Лише у вухах дзвеніло та передзвонювало. А хлопець цього не полюбляє. Дзенькіт йому оприкрайся; він Грицька вражає. Ось ніби клямкою хтось клацнув, і те клацання у голові стосильним відлунням відкликається. І голоси в кімнаті чомусь грімкими бляшаними кульками на підлогу брязкають, а потім з гуркотнечею катяться та розлітаються. А десь за дверима гупотить безліч кроків. І торохтить сила-силенна якогось залізяччя.

І ще раз жіночі й чоловічі голоси падають — і в гаморі, розсипаючись, переплітаються...

„І чого воно к лихій годині так водиться, — мовби снить, мовби наяву думку снує Грицько, — всі говорять, говорять, а мені — зась? А я на слово не здобудуся”.

І він знову вдається до сліз, бо для нього іншого ж нема спасіння...

І хлопець підносить голову, поволі зводиться і, схитнувшись, на ліжко сідає.

Чи це в нього зусиль вистало без сторонньої помочі підвестися і сісти?!

А так. І за росяними повіками йому бринять цятки радості...

Він краще чується.

Бо щось хмільне, утихомирливе шириться і розповсюджується — і борюкається із болем, і долає всі Грицькові вавки в тілі. Він обмацує себе. І власні очі, і чуб, і губи, і зуби є, а власного голосу, дивись, нема. А теперки йому голос так би знадобився! От хоч би для нього хто голосу розстарався!

Вислідковує навколо очима.

Ліжка, ліжка... На одних більше марлі та бинтів, на інших менше. А навпроти он вкрай висохлі, вимучені очі впиваються і кліпають до Гриця...

А позаду, на стільці, згорбилася якась тітка.

Але не з Грицькової вулиці. На їхньому кутку, либонь, таких жінок і не бувало.

Хоча, однаке, вона скидається чимсь на його матір. Справді, це не маячня — скидається — але водночас зовсім і не мати.

Бо його рідна — повновида, і в неї лице аж полискувало білиною, а в цієї обриси якісь приплюснуті й жовтаві. І в цієї скісні, наче осокою підкроені, оченята, а в матері — круглі-широкі, в які Грицько, як у дзеркальця, вдивлявся і якими любувався.

Хоча і з цих тітчиних, вузьких, якась добристъ крізньє, пробивається.

Але ніколи доброту чужу не можна прирівняти до ненчиної-материнської.

Мати — і не мати...

І в цієї вилиці так випинаються, що об них аж пасмо волосся з-під висків чіпляється. А в матері на місці вилиць лише ямки виднілися...

Ні, далеко тітці цій до неньки...

А от і недалеко! Вона як дивиться — викапана мати. І якраз своїми очима пригадує Грицькові і акації, і кавуни, і зорепад.

Бо ні!

Бо так!

У цієї лагідні-лагідні, і теплі, і промовисті очі — точнісінько як їхні, Грицькові, баштанські. І вона довірливим поглядом так ніжить і пестує хлопця. І в тітки навіть уста пересмикуються, як бувало в матері... І сітка зморшок на чолі така сама... І потріскані руки нічим не різняться. У цієї п'ять пальців, і в матері, неначе, стільки ж...

І під верхньою губою в неї від віддиху — пушок волохатиться — такий знайомий, рідний...

„Ма’!” — але оклик у горлі десь застряг. І не прорвався.

— Сен міні*) — і тітка поглядом, як любистком, попестила Грицькові душу. І злегенька посміхнулась. І ствердно кивнула головою: — Сен міні!

Вона дочовгала до Гриця у стоптаних і розплесканих шкарбанах і провела шкарубким пальцем по його губах. Він не розумів її чужої мови, але серцем відчував, що вона щось тендітне, голубливе до нього виявляє. І він, пересилюючи чи то втому, а може сонливість, чи якусь неохоту, спробував до неї також усміхнутися.

— Ік бомб... Цюкх! Келн-уга.**) —

Вона прикладала руку до Грицькового чола — і відразу наче відсвіжилась у нього голова, і в ній, либо нь, перестало і передзвонюватись, і шуміти, й нити. Йому кортіло, щоб жінка безупинно торкалася і його грудей, і шиї, і ніг — і щоби й звідтам від її дотику рештки болю познікали.

Він ще раз розкрив уста — і тоді ще раз утвердився в переконанні, що з ним щось негаразд. Він тільки без звуку шелепотить губами... А тітка все дивиться співчутливо, вона, відай, розуміє Грицькове горе. Ось вона поправила на хлопцеві сорочину і щільніше обгорнула його ковдрою. І стоїть. І якось уже не співчутливо, а жальливо, і воднораз винувато і знічено водить очима по кімнаті, а потім, як та плачниця над померлим, усім станом своїм туди-сюди порушується, хиляється і щось українчаклю пересякнуте розтягує:

— У-у-у!

*) Хороший мій! (Калмицьке).

**) Велика бомба... Вдарила! Німий. (Калм.).

Тітка побивається так, наче це вона Грицькові мову відібрала, і ніхто інший, а лише вона оце в кімнаті всіх людей виморила, ранами обкидала — і такими перекаліченими отут у ліжка положила.

— У-у-у-у!

Хлопця живий жаль бере з цього тужіння, і він, щоб тітку потішити, нахилившиесь, до неї простигає руки.

І раптом жаль змішався з радістю. І Грицькове почуття перемінилося на краще... Бо з тітчиної одежини, пропахченої якимсь знайомим потом, ніби війнуло затишком, захистом, а в тітчиних скісних очах яскрилися іскрини не чиїсь, а достоменно материнські. І він незчувся, як всім обличчям у жінчині груди утокнівся... Його дріж проймає, губи тремтять... І він відчуває, що на його руку дві тітчині гарячі краплі спали...

— Сен міні!

Нараз під стіною дядько застогнав, закашляв — аж так почав чортіхатися і через здавлений кашель, що йому груди вже розносить, когось, на чім світ стоять, і клясти та виклинати.

Жінка кинула Грицька. І вона в дзвіночок, що стояв напохваті, на скриньці, нервово закалатала.

О, дзвінок! Скільки він наробив колоту! Від нього брязкітливі намистини порозсипалися і гуркотять, і гармидерують по всій кімнаті. І хлопець, від того гуркоту рятуючись, в перестраху затискає вуха...

Двоє в потріпаних, жовтуватих халатах на поклик убігають і біля дядька клопочуться. А тітка все шаркає шкарбанами, і все сумливо-тужно крутить головою та скорботно тягне, приговорює, — і із усіх приговорювань Грицько чітко розбирає одне печальне:

— Келн-уга!*)

Щось за шибками шелестить — і хлопець озирнувся і скерував увагу до вікна.

Де він? Ні, не вдома.

I-i, а он пухнастий сипле! I як надворі все вичепурилось снігом!...

Та де вичепурилось?! Там усе неначе обснувалося порохнявою білою. I одноманітниться усе навколо.

А рвачкий вітрюган віхолить, бурхає, шпурляє, — і з цього біляво-сиза пелена аж валує двором.

Куди не глянь — скрізь сила-силенна снігу.

I навіть увижаеться Грицькові, що це не сніг, а повідь набілу хлинула й позаліплювала он хатки — а дерева — то ті, бідашні, оббліені, якось аж поприсідали й поприщулювались від тягару та холоду.

А вітер не вгаває: сатаніє, тріпає і тріпає ті дерева, що біля хаток купчаться, відламлює вершки із них і цупинить їх, і викручує у якомусь несуєвітньому, неуявленному коловороті-танці.

О, вітер! Що він виробляє тільки! Спочатку буцім трохи укосяється, уповільниться, а тоді як розбешкетується, як розпустить пасма метелиці — і впину нема. I крутить, і розтрощує, і біснується по всіх-усюдах.

От уже розхурделилось на подвір'ї — аж у кімнату, крізь стіни, чутно удавлене, марудне бушування клятої хвижі.

А он він, вітер, у нестямі цурпелить хто-зна куди сніжну шкварю, а он, розлючений, бухкається і сікається вже до вікон. Або підхоплює із землі хмару і закушпелює несамовитим крутежем навколо двору.

*) Німий! (Калм.).

— Ма', кулаком їм насварити...

— Цсс!

Літаки цим разом низько-низько з-за лісу показалися. І он вони, скрадаючись, бокаса пішли — і ось уже заходилися вози сікти кулями спереду, а тоді розділилися й перекинулися на сторони валки — і лучать скісним, перехресним огнем безперепинно.

І уподовж і впоперек смугують...

Все навколоишне кулями змережали...

І переляк занімив усім уста. Ані душі живої з-під возів не чути...

І наче гуркотіння вгорі унишкло. Може літаки їх уже покинули?

Ще тихо. Та ненадовго.

Аж так із-за хмар почулось знов шурчання — слабе, за хвилину більше й більше — і ось знову несамовите дзизкотіння — і свавільний вискіт жахно перешарпнув небо.

І кулі вже знову вицвяжують дорогу. Ось, Грицько бачить, пороснули вони в калюжу, і вода враз забульбашилась, ось дробіття влучило в дерево — і з стовбура із луском кора відлущилась.

— Дивіться, он ще два спускаються!

— Налагоджуються нас усіх тут поховати.

— Коли б знаття, що таке спіткає — ніяк би я не їхала.

— Мовчи!

— Рятуйте!

— Чого тухаєш?! Хто тебе тут охоронить, по-рятуете?

І вже п'ять шулік прийнялися палити з вишини. І розприскують огонь. І крешуть, і дроблять шлях...

Зненацька коні рвонулися і кинулися вбік,

тягнучи за собою воза, — і віз круто заорав і вда-
рився об дерево — і перевернувся...

Грицько, мати й батько ледве встигли виряту-
ватись із-під коліс...

Вони вискочили і збились біля дерева. Мати
тисне до себе Грицька, а батько, охопивши стовбур
обома руками, своїм тілом обох їх прикриває.

А з літаків б'ють...

І несподівано батько схопивсь за поперек і,
турлянувши Гриця, поступився, а тоді присунувся
щільно-щільно до дерева.

І хлопець бачить, як на полі скотина, смерть
зачувши, збаламутилась. Реве, мотиляється, розбі-
гається...

А згори вже не кулі, а, здається, полум'яні
головешки сипляться — і, падаючи, гухкають і
повсюди розсипаються та розлітаються.

А он біля Грицька валяється розгорнена газета
— і її вже перерешетено вподовж двома рядами,
і папір уже виглядає, як подірчавлений листок
у осінь. Ще мить — і папір зжужелився в огні...

Коли... хлопець глянув угору і... острахнувся.
Два літаки впрост на нього наміряються, націля-
ються, ось-ось уже ладні йому вскочити ув очі —
і — ох, як відлягло від серця! — не вскочили, а
високо над ним із свистком пронеслися. Він хотів
щось матері сказати — та раптом огонь, розкри-
шившись на міріяди іскрастих цяток, ріzonув йому
в обличчя. І чисто засліпив. Грицько прикладав до
очей рукав. Закліпав, пересльозився. Знов дивиться
— і світ увесь йому хитається... Але що це? Возів
не стало. Порозкидало їх: де колесо, де дишель,
де полудрабок валяється... А тато здригається і
ступає один, другий крок від дерева і... падає в рів-

чак. І випростується. І скородить руками землю.
І виминає пальцями травину...

Що трапилось?

Мати стойть, а її лице зразу поземляніло.
І вона — ні слова.

А біля рівчака звалилася гілляка, а її раз і
ще раз кулі обдъобують. І гілляка зрушується
— і разом з нею порушується й батько.

А мати все ще мовчазністю-нерухомістю закута.

— Ма', а чого тато лежить?

Ніхто не чує, ніхто не відповідає. Тільки якийсь
птах — киги! — наче ще гірше нещастя зазиває.

А батько навигрібав землі — і земля йому вже
й крізь пальці просівається — і тоді, напружуючись,
через велику силу старається підвєстися. І пальці
йому в корчах скоцюблуються, розпрямляються,
а обличчя сутеніє і сутеніє. І він уже був і на коліна
став — проте відразу, наче передумавши, знову на
весь зрист на землю поклався. А крапки крові
з нього скапують і в калюжі у кільчастий ланцю-
жок збираються.

І він усе гарбає руками землю...

Аж так перестав. І у вириту ямку всуває руку...
Ще і ще глибше. І засипало по кісточки, о, вже й
по лікоть руки не видко...

І батько заспокоївся. І йому з дерева листок
на лицے злетів і уста закрив. І непорушно покоївся
листок, ані трохи не затріпотався, бо губи, заско-
ринившись, тісно - тісно стулилися. А вії зву-
жувались, аж поки очей, що вже скляним полиском
одсвічували, зовсім не закрили...

Лежав. І йому червона попруга почерез сорочку
і піджак ледь помітно звивалася...

Грицько ще раз кинув на землю очима — і

його серце полохается і виривається з грудей, бож батько поруч, засклепивши очі, мовкне.

Тихо навкруги.

І мати не обзивається.

— Мамо, тата поранило, — і хлопець не всилі одвести від батька очей. — Він має рану?

— Ох, у серці має рану! — нараз, прочунявши з одубіння, насилу вона відповідає.

— А йому болить?

— Ні, він болю вже не чує.

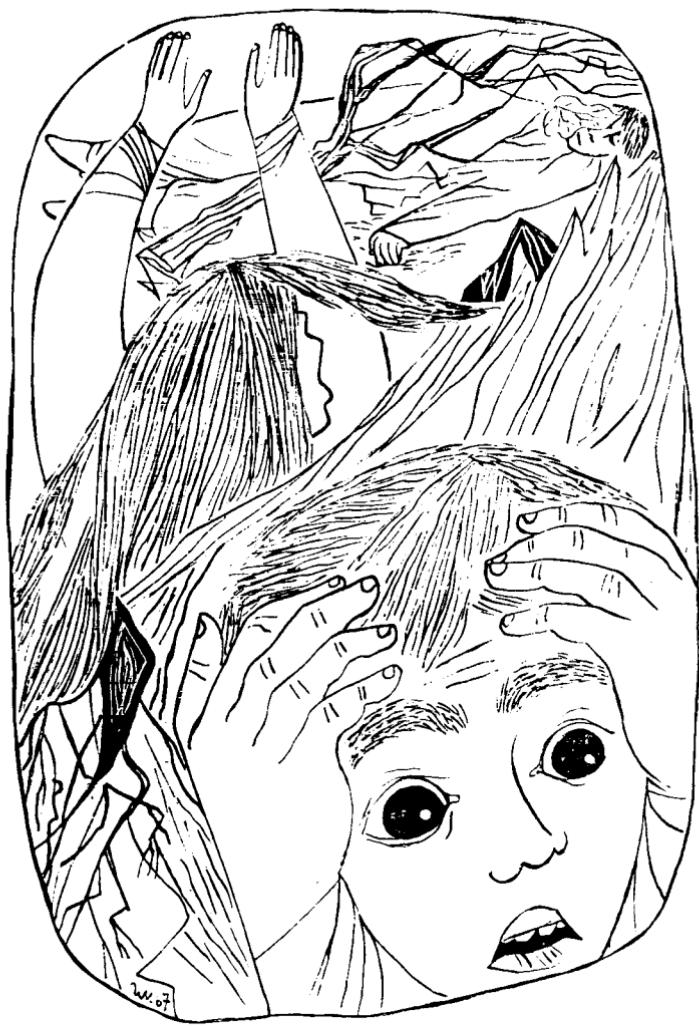
І мати тисне Грицька до себе, а в неї коси розтріпалися і на лиці плутаються. І очі її повняться і повняться вологою — і відтак із них бурхають сльози.

І враз вона стріпнулася. І, не тямлячи себе, б'ється головою об дерево, а кулаками бухає в кору, і дряпає її, і відриває — а тоді як заведе, як заголосить — страшно, протяжно — що навіть віддалене ревіння літаків на хвилину притлумилося.

— Дружино ж мо-оя! — і з хріпотом простягає руки вгору — так, ніби хоче дряпати від розпачу вже не стовбур, а літаки, що сваволили над лісом, і хмари, і всеньке небо...

Грицько кинувся був матір потішати — коли оглушно гарахнуло неподалік. І дерево розколошматило. І розчахнені гілки й цурпалля посипалися й покотом поналягали на батькове непорушне тіло. Ще вдарило, ще загоготало — і вітер огненний відсік ще купу гілок — і зашкобертав ними по дорозі, і відтаскав їх кудись у безвість.

Ще сипнуло кулями біля Грицька. І він надумав був утікати — та на нього сиплетесья земля, струщується листя — і блиск! — його обдуло згратиною й димом. І водночас пронизливий, разочуй свист збентежив вуха — і хлопця всього палючий біль пройняв...

І він заточується...

І тьма-тъмуща іскор замиготіла ув очах. І йому жагнуло жаром межи лиця — і голова з того пішла обертом.

Він непритомніє, задихається. Кружала криваві забліскотіли перед ним.

Хотів скрикнути — і щось йому злютувало горло, а в його груди важений камінь втиснуло.

Йому вже зовсім неспромога дихати. А хмари і поторощені вози й дерева круг нього, як по змові, згуртовуються — і ось уже впритул до хлопця підходять і прямо всією вагою навалюються — і Грицькові в цьому громаді світ потъмарився. „Діду!” — але його по баштанах рідних мрії ще вволю необлітані обірвалися — і він дійшов до нестямку, і — нараз! — у чорну безодню провалився...

**
*

Сон переривчений щодня, щночі... Хоча, властиво, ні днів ані ночей і не було. Існувало якесь проміжжя, пересичене важучим мороком, в якому Грицько б'ється-здригається від сновидінь лячних, потворних, що хлопця вимучують, потом обкидають. Він гарячково жужмить простиравло, перевертається, і марива від нього дещо відпливають — але лише для того, щоб внедовзі, коли він на ліжку втишиться, з новою силою його терзати.

Так тривало довго — він або впадав у забуття, або із нього вибирається і з чмарами боровся.

Але якось Грицько відчув, що з цієї тяготи хтось хоче його вирвати. Либонь, його хтось будить. І то настирливо, уперто...

Хто це?

Чого ж комусь нетерпеливиться? Торсають

Грицька, і йому біль рве і клинцює всеньке тіло. Він встане, аякже, встане, хай тільки мають краплиноньку терпіння.

Він силкується розтулити очі, але вії неначе злиплися, зрослися, і ніяк не можна їх порушити. Нарешті стрепенувся. І, здається, очі розплюща-лисся, але хлопець нічого не бачить. Все сотається, куйовдиться — і крізь цей тъмяний крутіж де-не-де одна-два сяйні плями ледве-ледве пробиваються. Аж так помалу-малу вир блідішає та розсівається — і вже Грицькові в очі хлине, ба сливе вдаряє — світло! І не одне! Безбережжя світел, розвогнених, сліпуших заяскрілось звідусіль. Може то сонце розкришилося і незліченними скалками своїми пере-хиляється, міниться і разить очі? Ні, то лямпи, люстра, білі стіни і широчезні, окаті вікна відбивають пломінке сяйво — і силою-силенною відлис-ків скаляється і напропале лізуть не тільки в очі, але і в душу.

Нестерпно хлопцеві, а світло його далі обсипає, і він задихається з вогню, що пряжить лице і заг-ніжджується йому в грудях. І звідки цього світла стільки взялося?! Хоч би воно відсторонилося! Грицько, коли б це мав спромогу, погасив би тут всі лямпи, заслонив би люстра, позавішував би вікна, ба навіть шпарки в рамках позатикав би, щоб лише в теміні хвильку побути.

Ні, ні, він не всілі стерпіти таких тортур! Він мусить світла позбутися! Наперекір усім — мусить чимшивидше жари спекатись!

„Не хочу! Погасіть огні!“ — прикриваючи до-лонями очі, спробував він крикнути — і свого го-лосу, на диво, не зміг почути. Він відчуває, що чимсь стиснено, зціплено горлянку, і якимсь варом ошпарено його все тіло, а всередину йому ніби хто жменю приску всипав.

Невже ніхто не бачить, як він мучиться?!
Він же мліє!

„Рятуйте! Допоможіть! Води!” — Він воложить запаленим язиком пересохлі, липкі губи, розкриває рота, а сказати хоч слівце таки не може.

Що ж це? Таж він колись горланив був — іншого такого крикуна тяжко було й відшукати. Іншим часом, вдома, він навіть зугарний був вереснути так, що аж шибки у вікнах деренькоціли, а з деревини цвіт на землю струшувався! А тепер, після сну довгого, прочунявся — і, диви, що сталося!

Грицько сполохано кидає очима. Серце його скімлить. Хто йому став на заваді? Де той безсердечний криється і заваджає Грицькові говорити?!

„Рятуйте!” — і знову ані звуку.

Хто ж перебаранчає рятунку попросити?!

Голова чманіє.

І його охоплює дивне прочування. Де не взялась незміренна тривога. А може страх? Боязнь... Відчуженість... Ні, все заразом ворухнулося і його здушило.

І він відчув, який він усамітнений і недолугий. І принижений та безпорадний, бож безсловесний, майже як їхня рогата Мура.

Так, так, здається, щось у нього відірано.

Чогось йому, здається, бракує...

Він мацає руками по стіні, борсає ногами, він квапиться встати — але підвистися ніяк не може.

Нарешті якомога підносить голову, напручується і — зводиться, але разючі мигавки бігають перед очима, а біль незчисленними гострими лезами прошивав йому і потилицю, і тім'я, а найперш січе, перебатовує чоло, і він валиться на ліжко і скручується... І корчиться. А хтось збоку, невидимий

ще Грицькові, гладить його і підстеляє-поправляє подушку йому під головою.

Хлопець ще раз здумав пручнутися, зірватися — і лише рух! — і на м'якій постелі пружинилися і розкидалися, і упивалися шпиньки та жала у його тіло.

І він затих.

А хтось тулиль руку до Грицькового обличчя. Крижану-крижану, і від неї вогонь на чолі поволі згасає. І хлопцеві піднесено склянку... І ось студена волога вже дзюркотить і відсвіжує не лише груди, а й скроні, шию — і навіть рятувальною охолодою -полегкістю добирається й до ніг.

І нараз світ Грицькові перемінився.

Сяйво урагове, нестерпуче вже не сліпило очі. І все навколо ніби стишилося, утихомирилось...

Він віддихався. Злегенька обернувся — а збоку дзеркало! — і в ньому відбиваються запалі, з темнавими обводами Грицькові очі. І хлопець перелякався. Як він спав з лиця! Хто його так вив'ялив, змарнів? І де він опинився? Чого його запроторено сюди??

Він знову боязко водить очима кругом себе.

„Мамо! Діду Оверко!” — і йому бризнули слози, бо не лише ніхто його не чує, а й сам він власного голосу не годен вчути.

А хтось до нього говорить, але він нічого не дорозуміється, не може до тями взяти ті слова. Хто це перед ним? Лежать довкола якісь сухорялі, зарослі люди, і майже всі марлею, що кров'ю де-не-де поплямлена, обмотані та простирилами чи ковдрами попонакривані. У декого із-за бінтів то ніс, то губи, вуха або руки сіріють-витинаються. А деякі такі худі й кощаві, що, здається, крізь їхнє тіло світло пробивається.

А ось уже над самим Грицьком схилився тяжкотілий, кремезний чолов'яга з круглим лискучим шкельцем на чолі. Хлопець спідлоба зиркає на незнайомого. Чого він тут? У весь у білому: сорочка біла, штани білі, а на розкошлacenій чуприні також білий каптур нахалабудився.

Чоловік пошкрябує собі скроню, а тоді підносить і наближає руку до Грицька — і Грицько у нього поміж пальцями завважує довжелезну голку, крізь яку сивуваті краплі рідини просочуються і спадають. У хлопця чикнуло серце. Він борсається, йому б треба з постелі зірватися й кинутися кудись світ-заочі — і неспромога. Він здумав загаласувати, матір, батька, діда Оверка, Петрунька чи Оленку на поміч позвати — та лиxo — яzik не слухається, як приклейвся до піdnебіння. Він напружується, моцюється — нарешті порушив язика — але замість крику з горла ледь проридається якесь здавлене, глухе шипіння. Він заслоняється руками, одмахується, а голка, в якої близкуча крапля на вістрі, поблизукохи, аж ятриться, все зближається й зближається. І він хоче подушкою від неї захиститися — та хтось тримає його руки, а тоді гладить-пестить йому чоло, чуприну, і Грицько відразу уманіжився, знесилів і — скорився. І уткнув обличчя в постіль.

І його в цю мить щось сірпонуло. А чи вжалило? І хлопець закидався на ліжку...

А там, де голка торкнулася Грицькової руки, виступила цятка крові...

Грицько лежав мовчазний...

І з хвилини на хвилину полегша в його тілo прибувала. Біль спливав-поменшувається, так ніби кудись поволеньки вивітрювався.

Йому ліпшалось.

Лише у вухах дзвеніло та передзвонювало. А хлопець цього не полюбляє. Дзенькіт йому оприкрався; він Грицька вражас. Ось ніби клямкою хтось клацнув, і те клацання у голові стосильним відлунням відкликається. І голоси в кімнаті чомусь гримкими бляшаними кульками на підлогу брязкають, а потім з гуркотнечею катяться та розлітаються. А десь за дверима гупотить безліч кроків. І торохтить сила-силенна якогось залізяччя.

І ще раз жіночі й чоловічі голосипадають — і в гаморі, розсипаючись, переплітаються...

„І чого воно к лихій годині так водиться, — мовби снить, мовби наяву думку снує Грицько, — всі говорять, говорять, а мені — зась? А я на слово не здобудуся”.

І він знову вдається до сліз, бо для нього іншого ж нема спасіння...

І хлопець підносить голову, поволі зводиться і, схитнувшись, на ліжко сідає.

Чи це в нього зусиль вистало без сторонньої помочі підвестися і сісти?!

А так. І за росяними повіками йому бринять цятки радости...

Він краще чується.

Бо щось хмільне, утихомирливе шириться і розповсюджується — і борюкається із болем, і долає всі Грицькові вавки в тілі. Він обмацує себе. І власні очі, і чуб, і губи, і зуби є, а власного голосу; дивись, нема. А теперки йому голос так би знадобився! От хоч би для нього хто голосу розстарався!

Вислідковує навколо очима.

Ліжка, ліжка... На одних більше марлі та бинтів, на інших менше. А навпроти он вкрай висохлі, вимучені очі впиваються і кліпають до Гриця...

А позаду, на стільці, згорбилася якась тітка.

Але не з Грицькової вулиці. На їхньому кутку, либоń, таких жінок і не бувало.

Хоча, однаке, вона скидається чимсь на його матір. Справді, це не маячня — скидається — але водночас зовсім і не мати.

Бо його рідна — повновида, і в неї лице аж полискувало білиною, а в цієї обриси якісь приплюснуті й жовтаві. І в цієї скісні, наче осокою підкроені, оченята, а в матері — круглі-широкі, в які Грицько, як у дзеркальця, вдивлявся і якими любувався.

Хоча і з цих тітчиних, вузьких, якась добристъ крізньє, пробивається.

Але ніколи доброту чужу не можна прирівняти до ненчіної-материнської.

Мати — і не мати...

І в цієї вилиці так випинаються, що об них аж пасмо волосся з-під висків чіпляється. А в матері на місці вилиць лише ямки виднілися...

Ні, далеко тітці цій до неньки...

А от і недалеко! Вона як дивиться — викапана мати. І якраз своїми очима пригадує Грицькові і акації, і кавуни, і зорепад.

Бо ні!

Бо так!

У цієї лагідні-лагідні, і теплі, і промовисті очі — точнісінько як їхні, Грицькові, баштанські. І вона довірливим поглядом так ніжить і пестує хлопця. І в тітки навіть уста пересмикуються, як бувало в матері... І сітка зморшок на чолі така сама... І потріскані руки нічим не різняться. У цієї п'ять пальців, і в матері, неначе, стільки ж...

І під верхньою губою в неї від віддиху — пушок волохатиться — такий знайомий, рідний...

„Ма’!” — але оклик у горлі десь застряг. І не прорався.

— Сен міні*) — і тітка поглядом, як любистком, попестила Грицькові душу. І злегенька посміхнулась. І ствердно кивнула головою: — Сен міні!

Вона дочовгала до Гриця у стоптаних і розплесканых шкарбанах і провела шкарубким пальцем по його губах. Він не розумів її чужкої мови, але серцем відчував, що вона щось тендітне, голубливе до нього виявляє. І він, пересилуючи чи то втому, а може сонливість, чи якусь неохоту, спробував до неї також усміхнутися.

— Ік бомб... Цюкх! Келн-уга.**) —

Вона прикладала руку до Грицькового чола — і відразу наче відсвіжилась у нього голова, і в ній, либонь, перестало і передзвонюватись, і шуміти, й нити. Йому кортіло, щоб жінка безупинно торкалася і його грудей, і шиї, і ніг — і щоби й звідтам від її дотику рештки болю познікали.

Він ще раз розкрив уста — і тоді ще раз утвердився в переконанні, що з ним щось негаразд. Він тільки без звуку шелепотить губами... А тітка все дивиться співчутливо, вона, відай, розуміє Грицькове горе. Ось вона поправила на хлопцеві сорочину і щільніше обгорнула його ковдрою. І стойть. І якось уже не співчутливо, а жальливо, і воднораз винувато і знічено водить очима по кімнаті, а потім, як та плачниця над померлим, усім станом своїм туди-сюди порушується, хиляється і щось українечаллю пересякнуте розтягує:

— У-у-у!

*) Хороший мій! (Калмицьке).

**) Велика бомба... Вдарила! Німий. (Калм.).

Тітка побивається так, наче це вона Грицькові мову відібрала, і ніхто інший, а лише вона оце в кімнаті всіх людей виморила, ранами обкидала — і такими перекаліченими отут у ліжка положила.

— У-у-у-у!

Хлопця живий жаль бере з цього тужіння, і він, щоб тітку потішити, нахилившиесь, до неї простягає руки.

І раптом жаль змішався з радістю. І Грицькове почуття перемінилося на краще... Бо з тітчиної одежини, пропахченої якимсь знайомим потом, ніби війнуло затишком, захистом, а в тітчиних скісних очах яскрилися іскрини не чиєсь, а достоменно материнські. І він незчувся, як всім обличчям у жінчині груди утокнівся... Його дріж проймає, губи тремтять... І він відчуває, що на його руку дві тічині гарячі краплі спали...

— Сен міні!

Нараз під стіною дядько застогнав, закашляв — аж так почав чортіхатися і через здавлений кашель, що йому груди вже розносить, когось, на чім світ стойть, і клясти та виклинати.

Жінка кинула Грицька. І вона в дзвіночок, що стояв напохваті, на скриньці, нервово закалатала.

О, дзвінок! Скільки він наробив колоту! Від нього брязкітливі намистини порозсипалися і гуркотять, і гармидерують по всій кімнаті. І хлопець, від того туркоту рятуючись, в перестраху затискає вуха...

Двоє в потріпаних, жовтуватих халатах на поклик убігають і біля дядька клопочуться. А тітка все шаркає шкарбанами, і все сумливо-тужно крутиТЬ головою та скрібтону тягне, приговорює, — і з усіх приговорювань Грицько чітко розбирає одне печальне:

— Келн-уга!*)

Щось за шибками шелестить — і хлопець озирнувся і скерував увагу до вікна.

Де він? Ні, не вдома.

І-і, а он пухнастий сипле! І як надворі все вичепурилось сніgom!...

Та де вичепурилось?! Там усе неначе обснувалося порохнявою білою. І одноманітниться усе навколо.

А рвачкий вітрюган віхолить, бурхає, шпурляє, — і з цього біляво-сиза пелена аж валує двором.

Куди не глянь — скрізь сила-силенна снігу.

І навіть увиждається Грицькові, що це не сніг, а повідь набілу хлінула й позаліплювала он хатки — а дерева — то ті, бідашні, оббліені, якось аж поприсідали й поприщулювались від тягару та холоду.

А вітер не вгаває: сатаніє, тріпає і тріпає ті дерева, що біля хаток купчаться, відламлює вершки із них і цупинить їх, і викручує у якомусь несуєвітньому, неуявленному коловороті-танці.

О, вітер! Що він виробляє тільки! Спочатку буцім трохи укосъкається, уповільниться, а тоді як розбешкетується, як розпустить пасма метелиці — і впину нема. І крутить, і розтрощує, і біснується по всіх-усюдах.

От уже розхурделилось на подвір'ї — аж у кімнату, крізь стіни, чутно удавлене, марудне бушування клятої хвижі.

А он він, вітер, у нестямі цурпелить хто-зна куди сніжну шкварю, а он, розлючений, бухкається і сікається вже до вікон. Або підхоплює із землі хмару і закушпелює несамовитим крутежем навколо двору.

*) Німий! (Калм.).

І напосідається, і збиткується над віконницями.
Все гринає ними. І віконниці, як пси розлучені,
розгиркуються.

І все закоціло там надворі.
Все завісилося білим покривалом.
Завірюшливою пилуюю покрилося... А віконниці — рип! рип! — прямо „рятуйте!” просять.

А одне деревце, збоку, у виярку, чіпким сніgom захлюскане, сирітливо вершком труситься і на всі боки гіллям вістеться — з горя, сердешне, розбивається.

І від тієї куряви у Грицька на серці похололо.
Адже хлопцеві вбачається, що через ту завію кімната затінюється, бо світло у ній меркне.

О, студить, о, бешкетуе!
Гриць усе це спостерігає крізь долішні шибки,
бо недалеко них жахкотить пічка — і вони розмерзлися, а горішні закучерявились мереживом. По них, видко, швендяв п'яною ходою морозець і, швендяючи, вимальовував позаду себе чудернацько-дивні взори...

І вітер, і сніг, і група голих дерев — сполоханих...

І осиротіле деревце, що стримить побіч, потерпаючи із холоду. А часом Гриць крізь проблиски в сніговійній млі ще й бачить цілий ряд розтріпаних, розпатлашених соснин, що десь ген-ген ідуть — і врешті кудись у білу трусанину заганяються.

Бач, там, надворі, все завмерло, закоцюбло.
Ба ні. Ні!

Он горобець петляє по дворі. А ось він раптом пурхнув і прибився та примостиувся на підвіконні. Напужений. Між настовбурчене пір'я понабивався сніг. І він дзъобиком без пуття тарабанить в шибу — не інакше, як допоминається, щоб пустили все-

редину, до тепла. Не хоче, неборака, насмерть серед стужі замерзати.

Бідний! Надворі ж яка негода. Там же хуга невгомонним вовкулакою скаженіє. Треба бідоласі пособити.

І Грицькові шаснула думка урятувати його.

„Впустіть! Йому ж там холодно! Горобець заклякне!” — та уста розкрилися без звуку — і хлопець у відчаю за горло скопився і на подушку звалився...

А біля Грицевого ліжка все ще чатус тітка. I з її уст безперестану ледве чутна журна зривається:

— Келн-уга. Келн-уга.

Говорить...

I не лише тітка вміє говорити. Усе, куди оком не сягнеш, по-своєму говорить-балакає. Ось тітчині шкарбани, які вона туди-сюди тягає по підлозі, звучно відзываються:

— Важ-ж-жко! Тяж-ж-жко!

I вітер надворі до безтями розгуканий, знахабнілий вміє — та ще й як голосно, розлучено — до горобців, дерев, до всієї землі кричати-погрожувати.

Он він, не прохмелившись від п'янкого шалу, нахваляється перед усім світом:

— Затру-у-у-ш-шиш!

— Завію-ю-ю!

— Скаліч-ч-чу-у!

— У-у-у!

I віконниці шарпаються-теліпаються → і стома лунами у Грицьковій голові відбиваються.

— Нас зач-ч-чіпають! — з горя віконниці скаржаться.

— Нас б'ю-ють!

— У-у! — знову відлунюється.

То нараз вони не жаліються, не нарікають, а розлючено гаркають:

- Гр! Гр!
- Нас р-р-рвутъ!
- Нас відр-р-ривають!
- Гр! Гр!

А неподалік Грицька чоловік у халаті білому-сірому бинти розрізує — і в його руках, дивись, ножиці також голосом тоненьким відзываються.

Яка ж це несправедливість! Все довкола чітко, проречисто розмовляє, розказує, щось тлумачить за своїми здібностями і своєю мовою — і навіть ножиці! — і ті, виявляється, на язик ковзкі, і ті по-своєму щебечуть — і до цієї навколошньої розмаїтої говірні Грицько пильно дослухається — однак, сказати сам хоч слівце одне-єдине не має сили.

О, хто і де його голос забрав і заховав? Віддайте йому скарб, відібраний, відразу!

Сторожко рипнули-обізвалися двері... І до Грицька знову підступає кремезний чоловік із білим каптуром на розбурханій чуприні. І в його руках та сама довга голка. Але хлопець її вже так жахливо не боїться, він лише з відразою відвернувся, а руками щомога вчепився тітці із скісними очима в кохту.

— Сен міні!

Він здригнувся, та не з болю — холодна тітчина рука попала йому під сорочину і трохи за-лоскотала...

Йому з хвилини на хвилину ставало ще затишніше і спокійніше. Урази-рани на його тілі зменшувались, загоювались, болі з нього вискочили і кудись п'ятами накивали. І у вухах дзенькіт притуплювався.

Хороше. Він уже готов устати і пройтися —

та біля нього вже аж три дядьки ступити ногою на підлогу не дозволяють...

Три дядьки... Всі в білому. Мабуть, тому, що знадвору на них грубим шаром насипалось пороші. Три... Один у каптурі. Один волохатий, з волоссям на перенісці. А третій з вусами, точнісінько такими, як у діда...

І дід Оверко мариться...

Дідусю!

І лікарні враз не стало. Хлопець пронісся повз тітку, повз дядьків, прорвався крізь хурделицию — і не спинився, а летів далі й далі. І ось він, врешті, досягши рідного села, прикипів очима до баштану... І там серед огудиння кожна стежина, кожна билина вже перед ним зринає — і лише для того, щоб причакловувати, щоб його русалкувати. О, як він любить, як він цінує усіх їх!

І його думки з радості хапливо рояться і ще сильніше вимальовують чарівні, привабливі його серцю видива.

І вже увиждається вулиця... Не вулиця, а суцільне зелене шумовиння, зверху небом бережене. А потім... мати, батько, Петрунько та Оленка... Палазя Тиха, від вересклівого голосу якої, казали люди, верби сохнуть. І Матвій Тямущий, що з голоблями по селу любив блукати.

„Дядьку Матвію, агов, дядьку Матвію, де ви? Об'явіться і за мною хоч ще один-единий раз із дрюком поженітесь — і я, рідний дядьку, вже більшого щастя для себе й не бажаю!”

І вже уявляються виходжені й вибігані його ногами вулиці, завулки, а поміж ними, в цвіту, живопліт з акацій, що білими кетягами, як молоком, облитий. А далі клен у діброві гостролистий — стоїть собі як козак хвацький, дженджуристий. А в гаю

береза - панна білостанна, тонкостанна — і вона всоромилася сусіда-кленка та й свої повіки-віття аж до самісінського долу опустила. А он дуб, де він відпочивав! Дуб-довговік багатирською статурою своєю вкоренився в землю — і вже, дід оповідав, він сотні літ на вигоні царює.

І знову баштани... І ночі зорепадом обсіяні та закосичені.

А супроти баштанів — розляглись посіви. А між посівами вив'юнється у сріблястій місячній імлі дорога — далека ж бо далека — аж до неба.

„Агу-у!” — І гримить Грицьків голос, і відgomін йде із гін у гони... І досягає зір.

„Агу-у!” — нікого. Лише він із місяцем лишився наодинці. І він подає руку місяцеві — і вже удвох вони кроками сягнистими міряють поля...

О, яка ж вольність! Яка знадна просторінь! Сливе, Грицько не йде, а пливе посівами... Ну ж і вечори та ночі гарні тут! А ранки й поготів...

А он під вранішнім сонцем жайвір над полями як вправно на всі заставки витьохкує. Так, так, крилатий пуз'верінку, не вгавай, тирликай. І зачаровуй по вінця своїм співом.

А як поранками легко по росах бродиться! А як шугається поміж баштанами! Ось Грицько розігнався — а лиця маковіють із щастя — розігнався і опинився біля дідового перекособоченого куреня.

„Здоров був, куреню ти милий! Впізнаєш мене?”.

„Де б це такого вітрогона та не впізнати! А ти чого до пуття не витер носа? Тебе ж по носі кожний кавун упізнає, що ти Кучеренків”.

І Гриць оббігав поглядом усе навколо. І стойть заворожений, охмелений і здається на милість степу

чарівного. А степ бере нехапливо на оберемок хлопня і несе... І Грицем розтрушує... І частинка Грицькова падає на вигін, частинка — на вулицю, а ще частинка разом із березою, кленом, дубом та зорепадом погойдується.

І знов росами повз курінь хлопець гасає. А навпроти — до хлопця зближається — хто ж? — щирий, правдомовний, дорогий дідусь... Згорблений, але з шустрими, сяйними очима, що від доброти аж яряться, а в його долонях і в його латаній-перелатаній свитці приховалися повні-повнісінки пригорщі степового паху. Ні, дід увесь чисто пропахлий херсонськими вітрами і розпишнілими на сонці динями та кавунами. А на його вуса, вії і на чуб рясна сідь понасідала.

„Діду, а я за вами аж-аж як скучив!”

„Жартуеш?”

„Бо ні. Візьміть, дідусю, мене в жменю і підсадіть до неба”.

„Гаразд”.

І Грицько маківкою своєю черкає хмаринки, а ногами поміж кавунами пацає.

І який щасливий він!

А дід все говорить. І кавуни і дині, обмережані пругами, ведуть любу розмову. І зорітиком вкрадливим словом перекинуться. І баштанська мова із усіх вуст зривається, а особливо ж нею Грицько голосно й добряче володіє.

„Ану акації, і ви дуби, і ви берези, — верховодить над усіми ними Гриць, — ану всі разом, потужно-джужно, розмовмося баштанською! Ану, хто кого переговорить!”

Хто ж як не Кучеренко виявився переможцем! Звісно, він. Бож недарма дід не раз упевнював Грицька, що в нього баштанська викарбувана глибоко в грудях, аж десь на споді серця.

— Дзьоб! — знов перемерзлий горобець про себе дає знати, знов крізь шибу старається до тепла дістатись. — Дзьоб!

І Грицькові спогади-марення урвалися...

Як же далеко він тепер від куреня! І хто його отут до ліжка прикував? І хто з його грудей викарбувану мову вирвав-видобув і в цю, що за вікном сніжиться, завихрію, запроторив?!

— У-у! — і тітка із скісними очима далі тужить і тупкає побіля ліжка. — У-у!

А може вона зовсім і не тужить, а так уколихує Грицька.

І хлопця зваблює співчутливість та ласкавість тітки, і йому зненацька хочеться із нею у розмову встряти — адже він усією душою прагне їй таке щось теплое та хороше висказати — і він силкується, і він — у котрий це раз — ворушить губами і — даремно...

А горобець не втишується. Проситься, добивається у хату.

Хлопець уп'явся широким поглядом у тітку. Він зловив тітчин погляд і не хоче його анізаціонно випускати.

Чи вона без слова зрозуміє хоч його? Чи здогадається, що він очима хоче повідати? Та ж он у негоді-холоді горобець гибіє, он він як благально дзьобом стукає. Його ж у хату впустити треба!

Тітко, дивися пильніше хлопцеві у очі і відчитай його думки. Здогадайся, ради Бога, що безсловесний Грицько тобі очима каже. Там же горобець! Він же від холоду місця собі віднайти не годен, він он у хурделиці, бідака, сам не свій тупциється.

Дивись, як у відчаї дзьобиком на шибку наполягає...

— Цюк! Цюк! Дзъоб!

О, тітка, певне, зрозуміла Гриця. Здогадалася.

Так, так, здогадалася, бо в неї, дорогої, лагідної і смирної, хоч у вухо бгай, — у неї, мабуть, від того, що горобець надворі страждає, бринить-бринить в оці сльоза, аж так зривається і в ногу Грицеві влучає...

І все гладить тітка хлопцеві то чуб, чоло, то лиця...

Плаче вона. І безпорушно, скам'яніло дивиться у вікно, на нещасного горобця, що з такою наполегливістю до тепла проситься. Плаче і все повторює:

— Келн-уга!

**

Скільки минуло днів? Тяжко злічити. Єдине певно — їх було немало. І всі такі забарливі та клопотом клопочені. Не дні, а тягота, кормига. Одні понурі, а інші ще марудніші.

Грицько жив у селі, засипаному вщерть снігами. Чужі люди рідко коли до нього говорили, а як хто й озивався, він однаково нічого з того не міг зрозуміти. Тільки вечорами, коли, обмитий та переполосканий кришталевим снігом, козарлюга-місяць розпанахував жовтавими пересмугами потемки у хаті, якийсь птах у далині жалібно скигличив. І хлопець те квиління дуже добре розумів. І тоді його думки у неймовірній поспішності скеровувались, бурхали в минуле.

І він у вечори такі ще сильніше тужив та бідкував за тим, що довелось йому лишати і з чим його уява нізащо не хотіла розпрощатись.

„Діду! Чи здогадуєтесь ви, де я ненароком опинився? Ви ж чаючий, дідуся! Вам у ті бозна-
колишні, а такі премилі дні, що я їх свято в пам'яті
тримаю, навіть витребенькуваті, непослушні кавуни
та дині самі до ніг котилися. Вони вам піддавалися.
Отакий ви могутній і всесильний, діду! Тож не ба-
ріться і спішіться. Знайдіть мене отут і заберіть
додому. І, коли вже ласка ваша, поверніть мені
дорогу для вас і для мене нашу баштанську мову...”

Інколи надворі діти гралися, і тоді Грицько вибирається з хати і пробував із гуртом їхнім з'єднатися. Але на нього скоса бликали, бо він нетутешній, а десь аж із степів причорноморських. Він був для них сторонній. І з нього в очі збиткувалися, брали його на глузі. А найболючіше вони діймали, коли із глумом показували пальцями собі на губи або висовували язика, так допікаючи, що Грицько — німтур, безріка.

І тоді Грицько вкидався в розпач. Та сльозам волі не давав. Він душив і ковтав сльози. Лише на дитячому виду, аж там під скронею, від знervування та зненависті посірпувалась час від часу жилка. І він із лютістю стукає кулаком до кулака і снував на скривдників гіркі та мстиві помисли. І все німотно злозичникам погрожував.

Бешкетники гаспидські! Недруги! Як дошкують та знущаються! Іншим разом він їм дав би себе знати. Гриць ладний заприсягнувшись, що раніше він би знущань не потерпів. Ніколи! У інші, країці, проминулі дні він, бігме, їм усім утер би маку, він би так зумів їм начубити голови, що вони б його до нових вінників припам'ятали. Тоді б не вони, а Гриць над ними підсміювався та пошилював. Та не тепер. Нині він слабий, і до того ще й від усіх їх менший.

А як, урешті, хлопцеві від наруги терпець ури-

вався, він просто-на-просто втікав від дітвори. Пізніше й зовсім її став обминати. А згодом уже сторонився не лише своїх однолітків, а й усіх людей. Відтоді понад усе любив, забившись десь у затишний куток, у самотині перебувати. І там він від язиків їдоючих рятуувався... І образа, і гіркота, що нуртували в ньому, там трохи улягались.

І він утишувавсь.

Тоді годинами сидів і, уп'явши очі в гурт дерев, що, нав'ючені снігом, аж згинались, довго й нерухомо в них удивлявся...

Та прийшлося йому небавом село кинути. Якраз це на світанні трапилось. Грицько крізь сон почув знадвору метушню. Хтось гупав чобітьми на ганку. На снігу скрипіли сани. Форкали коні...

І незнайомий чоловік хлопця збудив. І приготовив його в дорогу. Узув у важкі, просторі валянки, що в них не тільки Грицькові ноги, а й невідь скільки ганчірок-онуч вмістилося. І напнув на голову шапку-дранку, яка, мов би на злість, усе чомусь зсуvalася і заслоняла очі; і хлопець її щохвилини підбивав угору, бож вона дивитись заваджала! І нарешті впугав його в обшарпану ватяну куцину, а зверху натягнув ще й кожушок шкарупинний, дочиста зсохлий і від давнини місцями вже й порепаний. І на додаток уперезав його шнуром конопляним. Грицько, отож, уже налагодився в путь. Куди ж його понесуть сани та коні? Невже додому, до діда Оверка?

Хлопець на мигах хоче порозумітись із незнайомим. Пальцем обкраслює в повітрі широчезне начебто сонце, а на ньому дідові вуса, округлі кавуни і краплистий, золотистий зорелад між ними. І від утіхи до його губ усмішка торкається, а очі виграють іскринами.

„Додому!” — палають-промовляють хлопчачі очі. Та дядько несхвально крутнув головою, прискалюючи свої і так невеликі, вузькі очі.

— Сівр!*)

Грицькова радість взялася кригою. І поміж вій іскрини спопелилися.

Хлопець, осмучений, унятливим поглядом за чоловіком стежить.

Він його вперше оце бачить. Зодягнений точнісінко в таке дрантя, що й Гриць, хібащо убрає на себе більше лахманів, і тому із них дірки рясніше прозирають.

— Сівр! — повторює й злегенька, підохотливо хлопця по плечі плескає, так, наче каже: „Не журися, бадьорися! За мною не згинеш!”

Як же не печалитися й не сохнути, коли смуток невтихомирний решетує? Хіба легко у прийдешність невідому вибиратись без діда, без батька-матері, без мови зрозумілої, баштанської? От, наприклад, і цей чоловік, якого хлопець близче не знає, він ніби і привітний, і вдягнув же, бач, і озув, а заговорить — і слова його дивні та незнані не западають в душу, а її минають і скочуються попусту, без ваги і значення хто-зна куди, мабуть кудись під землю. А от яке б то небуденне щастя сотворилось, коли б дядько по-грицьковому вмів мову вести, а Грицькові талан-голос повернуло — от тоді б вони удвох розмовились на славу. Тоді хлопець до чоловіка звернувся б неспроста, отак заради годиться, а всіма просьбами-мольбами, що є на світі. „Дядьку, — сказав би він, — куди мене ви відправляєте? На Сибір! А чи мені судився Сибір до-часний, чи назавжди, навік-віків? Не хочу я Си-

*) Сибір. (Калм.).

біру! Завертайте назад коні! Благаю вас уклінно!"
Отак упрохував би слізно...

Та марно — нічого він не вдіє...

Хлопець умостився на санях поміж мішками збіжжя. Сидіти йому недобре, бо насподі, між підстеленою соломою щось круглясте, наче порозкидувані буряки, муляє — але ради нема! — сяк-так затушкувався і мовчить-терпить, бо бачить, що дядькові аж-аж як ніколиться. Он він вовтузиться коло саней, поправляє збrouю і спересердя щось бурчить прямо коням у гриви. Напевно хтось — Грицько чи коні? — дядькові не догодив, і він, либонь, тому такий недобрий... А мороз із ранку шпарко береться. Дихнеш — пара валом валить, ступнеш — рипить, тріщить, наче то не сніг, а під ногами скло натоптуєш.

Нарешті і дядько на сани вибирається. А це що? Звідки ж у нього на спині рушниця з'явилася? І де він її видобув? Грицько, направду, спершу зброї не примічав. Хвилина, друга, третя... Чоловік усе кукоблиться, ніяк не всядеться... А коні вже стрижуть вухами — уже чекають...

Лясь! — і рушили.

А які коні! Аж оце тепер хлопець до них ближче придивився. Старенькі, знікчемнені шкапини, аж жалко ними їхати.

От вдома, на паші, коні водилися — норовисті, драковисті. І з їхніх ший не гриви — шовкові пасма спадали. А в очах вогні грали. А часом було копитом об кремінь вкрешуть — іскри на всі боки розсипалися. І такі орли вороні чи там булані як бувало батога скуштують — та де! — як лише до них батіг черконеться — ех! — тоді ж вони і вихвищували та навісніли. Тоді вже й потерпай, щоб, бува, воза такі змії на цурпалля не рознесли.

А оце в Сибір вибираємось якимись шкенлями. Одні худорляви по болоті мучились, а інші такі самі оце у морози тріскучі та палючі напівлінъки собі тюпають.

Напівлінъки? А може вони, коники, й не лінніві, а охлялі — і сили в них кат-має.

Лясь! — ще раз ушкварив дядько батогом ко-ней по крижах. І все спересердя цмокає й витукує: так їх підганяє.

А коні огинаються і ніяк бо не спішаться. І вже пострах у повітрі попусту безліч разів хвиськає, і чоловік зо злости кривиться і вишкіряє зуби — і врешті коні розбрязкуються збруєю і швидше йдуть — хоч, правда, не бігцем, а нуднуватим під-тюпцем.

Іхали... Через кучугури перекочувались, у рови впадали і з них одним ментом виковзувались.

А сонце вгору — а мороз ще не спадає...

Вже в дядька й лиця зарожевілися, і вуса та брови запушились інеем. А з коней, від ходу роз-пашілих, вже й пара здіймається...

І скрізь поле. Неозоре. Міцно обгорнене, як поневолене, білою киресю.

І все навколо німіє чи усипляється від навали снігу.

І ніде нікого. Лише пір'ясті і якісі ще поколош-матені хмарки вперед несуться, а сани посuvаются услід за ними. А далі — рівнина... Де-де переткана горбами. І куди не глянь — скрізь сонце об сніг вда-ряється — і тоді незчисленна кількість сріблястих скалок сиплеється, і відбивається, і перламутриться...

О, лісок показався! Самі глиці й глиці...

Наблизилися і зупинилися. Поскрипують, наче дражняться, дерева: скрип то чутнішає, то стишу-ється...

Коням дали змогу перепочити, а тим часом чоловік і Гриць взялися снідати. З торбини дядько видобув хлібинку, обтрущену густо-густо сіллю, і змерзлий кусень якогось жиру — і вони вдвох заледве не ввесь той харч зараз і скінчили. Замість води хлопець набрав у жменю снігу — і тим задовольнився. І знову сани зарипіли...

Проминули лісок.

І знов попереду одне і теж: біле й рівне, нема на чому навіть оку зачепитись. Лише вряди-годи на цьому просторі відгороджувалась тъмяною плямою смужка лісу. Або одне якесь самітне деревце своїм буро-рябуватим стовбуrom продірявлювало безконечну навколошню білину. Грицькові надокучило дивитися. Йому вся ця одноманітність намуляла вже очі. Та й дядько, на додачу, своїм батогом наляскав йому вуха.

І вже й коні геть знесилились. Ступають мляво, раз-по-раз з дороги збиваються, спотикаються...

І ніхто й не пробує їх вже піднімутися та страшати.

Хлопець вже такий, що ладний був і задрімати.

Коли... сани пірнули вниз, у балку, і вона заслонила увесь світ. Гриць і дядько опинились у величеській сніжній прірви. Та ось балка обірвалась — і відслонилося, відкрилося щось ще не бачене.

Грицькові знеобачки перехопило дух. Торопленню його немає краю. Це хіба насправді? А може тільки ввижаеться?!

Попереду хитромудрим візерунком вирізьблюються... гори.

Справдешні чи виткані з отих он хмар?! Ні, ні, він бачить їх увіч.

Батечку, який чар відкрився попереду!

Та таке й словом не висловити й уявою не вимріяти!

І на такий крайобраз дивишся й дивишся — і надивитися не можеш, любуєшся — і вдосталь ніяк не налюбуєшся.

Височезні. Вони тиснулися й угороджувалися в поле, а он там зовсім відсунули його аж на узбіччя і самі стали на всю широчину володарювати. Осніжені, вони обстутили всю рівнинну, плескату просторінь — і щулилися, притискалися одна до одної, і видавалося, що поміж них і голку просунути годі. О, а там збоку гори й зріділи! А он ген-ген уже порозскакувались чи щугнули вrozтіч.

А он одна, щоякнайстрункіша, на відшибі промстилась. Випинається, височиться і хоче своїм шпилем, що аж лисніє, яриться манливими бурштиновими відсвітами — сонце досягнути. От, гордівниця, вона чатує і нижчі гори, і сніжну рівнину, ба навіть з височини, з віддалення такого, вартує і Грицька, що, зачудований, в санях їде.

І хлопець, охоплений подивом, проводить рукою по чолі, аж так плеще в долоні. Його мурашить, тіпає від захвату...

Та раптом напад радости минає. Його вже гори не дивують, не тішать, а попросту жахають.

А що як вони поперекидаються і зваляться на сани?! Полоззя ж поламають. І коней ушкодять. І Грицька можуть удроге зранити...

Він і пари з рота не пускає, так його ця думка настрахала й приголомшила...

І двояться у ньому почуття. І радісно йому і лячно...

Грицько спостерігає чоловіка, він пильно приглядається до кожного його руху. Ні, дядько неначе не боїться — виходить, нема чого труситись.

І перестрах дещо відлинув. Уже гарно на душі. Але коли б на отих горах дід Оверко, мати, батько, і всі Тямущі й Тихі ще стояли, та ще коли б із самих вершків кавуни з огудинням звисали — о, тоді, звичайно, були б вони ще краці та привабливіші. Тоді б вони були ще більше Грицькові до вподоби...

Аж на тобі! — якось небавом від видива, що серце і положало і любувало, і сліду не стало. Нараз сани увігналися у ліс. Страх який гущавинний. Прямо непролазні нетрі, завалені сухим галуззям і вітровалом. І з цієї пущі непролазної анічогісінько не видко. І навіть височенні, донебесні гори кудись скрилися.

Ліс заслонив усе на світі. І щось у ньому по-грозливо тріщить, і наче перешпітується. І він, густий, шумливий, і не понурий, а якийсь аж вовкуватий, Грицька нервує... Грицька лякає...

Ух, добре, що з нетрів уже вирвались і виїхали на галевину! Широку, круглу. І хлопець душою почуває, що сани ніби потрапили у велетенську білу яму, аж на самісіньке дно її, а навколо, з усіх країв тієї кручі кострубаті, пелехаті вершки дерев схиляються, згинаються і між собою у подиві зглядаються...

У, моторошно! Краще заплющити очі, щоб нічого навкруги не бачити.

Та де моторошно?! Втішно! Весело! Хлопець уже, знай, підгищує поміж мішками.

Та як його і всидіти смирненсько, коли он на галевину явився заець. Біляк. Підплігує чотирилапий, мчиться простісінько із лісу. Диви, кумедник, — шустъ! — югнув за горбок. О, знов вистрибком по снігу манджає! І-і, як вправно і заразом хвацько задніми лапками вихвицує, вимахує! От молодець!

І хоч заєць збоку був — дядько з рушницею відразу ж назорив його.

— У-у! — і віжки напнялися.

І коні усапані спинилися.

І дядько, наче пружиною виштовхнутий, вже як і не був на санях. Грицько зіскочив також.

Тут цей з рушницею як стій послідкував за зайцем. Он уже причайвся за кущем. Ось побіг. Уповільнив кроку, скрадається. О, впав на живіт! Підповзає, підповзає. А очима як назирці пантрує...

Оглушний постріл. І декілька інших відлунюються в лісі... Та біляк далі собі гасає по снігу...

Грицькові полегшало. Добре! Схибив! А чоловік, озлоблений невдачею, погнався за капловухим навздогін. А переслідуваний бідачисько — рушив з усіх сил навскіс. А його недруг уже шлях перетинає, свою жертву переймає. Захеканий, спотикається... Падає. Обтрушується — і знову женеться. Аж тут... ще крок — і сніг зненацька обривається, і чоловік із крутобережжя незграбною дровиною скочується...

„Так йому і треба! — уклонулась Грицькові мстива думка. — Полетів сторч головою. Хай не вганяється за бідолашним зайцем, хай його, невинного, не напастує”.

Та дядько не здавався. Настирливий. Він підхопив рушницю з снігу — і далі женеться. А хлопець знову слідкує; йому, правда, вже немогу й бігти, бо ноги підгинаються — але дарма! — відстати Грицько ніяк не сміє.

Що?! Від здивування хлопця в жар кидає. Чи заєць ума рішився? Невже в нього, чотирилапого, і краплі розуму нема?! Чого ж назустріч дядькові біжить?! І Грицька пострах за зайця взяв, йому похололо всередині.

Та коли б це вернулася, віднайшлася мова, Гриць напевно б біляка перестеріг. Він би тоді й загаласував: „Зайцю рідний, нетяго бідний, — сказав би безмаль не так, — тю-тю на тебе! Куди ж це ти, нерозумнику, прямуєш? Чи ти вчадів чи брагою впився? Не хочеш на біду натрапити — вертайся! Куди ж ти плигаєш — воліш стрітися із дядьком, що на тебе тільки й очікує, що на твоє життя зазіхає-чигає?! Повертай назад! Пускайся чимшивидше навтікача! У ліс звідси чкури! І там скривайся”.

Ще раз шарпнувся галявиною постріл...

І настигнуло зайця горе. Уперекидь пішов, сірома. І за собою червоними цятками замережив сніг... О, зник за горбком! І знову з'явився. Ба, вже не біжить, а кружалом вертиться і чеберяє лапками.

І... вже звалився. Ще дихає... Лежить зранений, мовчазний. Так, так, заюшений — але мовчазний. Ані слова у біляка із уст не вихопиться, що йому рани допікають.

Грицькові мутною сивиною заколоворотилося навкілля. Ні, ні, то не заєць корчиться в снігу — то сам він, Грицько, безмовний, закривавлений, безщасний, часуючи, в муках свого кінця доходить. Бач, Грицько так старався ж самому собі прийти на поміч — і не вдалося. Запізнився. Підстрелили Грицька. Он йому, Кучеренкові, як боляче, і він лапками ще ворушить — але про свій біль нестерпучий повідати не може. Не має сили...

Що ж ви, дядьку, своєю катівською рушницею вчинили?! Навіщо ж Гриця занапостили, за яку провину з світу його звели? Гляньте, він Ѹн, стра达尔ник, від ран глибоких, згубних терпить, дух

спускає, а пожалітися, вилити свої муки квілінням — ніяк не годен.

Хлопець встромив очі — ні, просто в'ївся ними в чоловіка. Він його зором допікає й корить: „Хіба ж годиться таке нелюдське, жалюгідне робити? Як це у вас піднялась рука стріляти? Бездушний, безсердечний дядьку! Ви... не приятель мій, ви — бузувіра!...”

А заець не втихав. Ще далі тріпався. У перелогах мучився... І від цього в Грицькових очах гори понижчали, і на них смуток напав. І ліс принишкі вже не тільки густі й тріщати, а й перешпітуватися не хотів. А червоні цятки, що ними усліджена заяча остання путь, розпорошились на всю галявину. Хлопець протирає очі, а цятки все множаться й куйовдяться, й звиваються. І Грицькові тяжко розглядіти - роздивитись, що ж це навколо твориться. Чого ж це нараз ліс, як пагіння кволе, туди-сюди згинаеться, а гори, край запечалені, в сизуватій млі розтанули і вже не встоять на місці, а поколихуються-хилитаються?

Ех, коли б Гриць та спроможність мав — він би вище недосяжного неба, сонця, гір розрублював тривогу. Тоді усенький світ сполохався б від викриків. Він би тоді жаским словом затюкав дядька, пригрозив йому, бо хіба ж гоже німого смертельною кулею займати!

І почуття образи, гніву, а заразом і безпорадності своєї колотилися й перемішувались у душі і дрожем всього хлопця переймали...

А дядько все ще мнеться, все не наважиться схилитися, щоб забрати зайця — і з цієї нерішучості користається Грицько: він підскакує й підхоплює зо снігу самого себе — ні, свого брата, товариша, друга — і хапливо його в полі куцини

приховує, загортає... Не дасть хлопець свого німого побратима на поталу. Він його виходить, вилікує і до життя приверне.

Дядько стояв перед Грицьком. Поміж ними сніг кров'ю скроплений...

Попервах один одного очима вивіряли, так наче мірялися силою.

І в кожного із них нуртувалася в думках неприязнь...

Аж так уже почали поглядами навзаєм вражати, нищити.

І накінець очі їх стялися, зчепилися в двобої...

„Він німий, як і я. Не відбирайте його в мене!” — казали гострі, уразливі Грицькові очі та затиснені до болю кулачки.

„Віддай!” — невблаганною погрозою кам'яніло поблякле зі злоби обличчя дядька.

„І стиду вам нема?”

„Нема”.

„Ви своїм нелюдським учинком мені до живого допекли. Облиште його й мене!”

„Зухвалъцю, віддавай!” — напористо сікався хижоокий дядько.

„Нізащо!”

„Я потурати твоїм забаганкам не буду. Заєць мій!”

„Ні, мій!”

„Я маю рушницю”.

„А он напохваті стримить у снігу гілка. Я зараз же її поцуплю і вас зманіжу. Заєць мій! Чого заповзялися його донищити? Я йому допоможу”.

„Я його доб'ю й зварю”.

„Доб'ете — ще більше зла мені накоїте. І біль не ущухне в мене від цього зла довіку. Ви, дядьку, очевидячки, сильніший — проте я буду до останньої

крихти своїх сил противитись, щоб вам брата свого зраненого і німого не віддати..."

Так без слова й руху змагалися. Лише один до одного прискіпувалися очима. Нараз дядько наче зніяковів від Грицькових очей — та ненадовго — ось затята впертість розпалила йому зіньки, і він як оцапів від люті — і турлянув Грицька і вирвав зайця у нього з-під куцини.

Хлопець у першу мить закляк, оставленів, а як прийшов до себе — від свого безсилля, у розpacі, що він нічим не може заячому горю посодити, гухнув із обох ніг і закачався по снігу. Перекочувався і все руки у сніг встремляв. Він бодай на снігові злість свою ізгонив, він його раз-по-раз бив, за те бив, що дядько зайця zo світу цього звів...

**
*

Палахкотить під казанком паліччя. Дядько навколішках. I у посудину раз-по-раз заглядає, а при тому над вогнем свої мерзлякуваті руки розгріває. I він радісінський...

А хлопця не знає і як жаль душить. Від щемління гіркучого серце ніяк не улягається. А зневага до дядька, раз пробуркавшись, з кожною хвилиною все дужче й дужче розбирає. Диви, радіє чолов'яга! Який, ба, лицаркуватий, хизується-милується, що зайця положливого, плохенького та ще й німого знищив. Достотно герой! I такому здоровому не соромно — адже через нього Богу духа винний біляк, Грицьків брат, переставився.

Бр-р, хлопець умисне й не дивиться в той бік, де м'ясо вариться. А воно вже й зварилося, бо дядько вже нашпилює на скіпочку шматочок і Грицеві із усмішкою тицяє. Еге, тицяй та припрошуй скіль-

ки хочеш — нічого не вийде. Старання марні. Хоч Грицько з голоду майже вмліває, але до страви не посміє він торкнутись. Він не коверзувє, не гребує такою їжею, він просто зносити її не може.

І ще раз очі обох стрілися...

„Задурно гніваєшся. Бери!” — злагіднюються дядькові.

„Ніколи! — настирюються хлопцеві. — Ви мені убивством цим душу зрушили”.

„Іж!”

„Самі можете сититись, а мене до такої страви не впрохати, не всилувати”.

„Не соромайся, бери!”

„Не хочу. Самі зайця уминайте. Самі ним вечеряйте!”

Дядько на мигах показує, що Гриць же худосилок, що треба ж йому їсти.

Гай-гай, показуй-не-показуй — даремна справа. Хлопець буде худнути, чев'ядіти з голоду, а й кусничка не візьме.

Чоловік ще ширше всміхається, гладить Грицька по шапці, а Грицькове обличчя сутеніє. Аякже, панібрать знайшовся — ліпше такого ніколи не стрічати. Піддобрається. Ні, ні, не вдається. Не підлеститись до нього! Хай як не запобігає ласки, підлабуза, як не напосідає з просьбами — а таки не впросить.

І скоро дядько впевнився, що його ублажнювання Грицькову затятість не подолають. І він, врешті, зачовгавши спересердя повстяками, став сам сквапливо м'ясо затирати. Ість — аж постогнue, аж чуприна із-під шапки майтолає, а щоки роздуваються...

„Он він як хапається! — Грицько роздумує. —

Спішиться так, наче у нього ось хтось із зубів уже буде видирати".

І хлопця, що пожадливими очима слідкує за чоловіком, тортурує і біль, і голод...

А дядько нарочито попереду умостився з казанком, бо, надійсь, гадає, що Грицькові нарешті терпець урветься, і він подастися, і попросить страви.

Не діжде!

А чоловік від своєї захланності навіть не встигає втирати рота.

А Гриць аж відсунувся і в сніг утопив очі... І, диви, дядько вже цілком зайця ухрупав... Обтер уже снігом казанок... І сів на сани.

Гриць теж одним спритним стрибком поміж мішки забрався...

І дядько осморужив батогом коней, і вони, ошпарені, рвонулися й побігли підтюпцем.

Мелькали дерева... А поміж ними спочатку бігли, а потім уже соталися та волоклися червоні цятки з снігу. Волоклися і все хотіли, так як і Грицько, з болю щось промовити чи прокричати — і немога. Хлопець закрив обличчя. Довгенько на очах руки тримав.

І відслонив...

Слава Богу, сани вже крізь ліс пробилися. І вже до гір майже впритул зблизилися... Височезні ж гори, а на їхніх шпилях — де ж це видано, мамо рідная! — поскупчуvalося: один, два, сотня — ні! — видимо-невидимо біляків-зайців. І кожний із них, брат Грицькові німий, в одній лапці тримає паляницю, бублика, сальце, ковбаску, а другою привітно Грицеві киває. І всі всміхаються. І хлопець, болісно слину проковтнувши, їм, дорогим, там на шпилі, також у приязні зуби показує...

Грицько вже зінав про два нещастя. Перше горе йому вже втімки добре вбилося — адже на його землі, сонцем і баштанами багатій, щось несусвітне коїться. Ну, а друга притуга не десь далеко лучилася, а його ж самого таки спіткала. Він же загубив десь по дорозі батька, матір, Муру, всіх своїх із вулиці — і разом із тим згубив і свій колись такий дзвінкий та голосний — свій голос...

І біль розлуки з ними, дорогими, а особливо з голосом, з кожним днем зростав і відчутнішав. Щоправда, лікарі не раз обстукували хлопця, зазирали йому в горло, очі, вуха — з надією, що голос може літаків перелякався і десь у кутик приховався — так роздивлялись довго — і ніяк нічого не годні були відшукати.

Та хлопця не кидала сподіванка. Він увечері лягав, гадку леліючи, що новий день принесе йому відраду: тоді усе жахливе, що його настигло, відчепиться — і тоді батько, мати, голос і всі із його вулиці обов'язково появляться, віднайдуться... Але приходив ранок, Грицько прокидався — і його збентеження побільшувалось — леле ж мила! — ніхто з його рідних та знайомих перед його ліжком не стояв, а що понад усе сумніше — його мова також за ніч до нього не приблукалася...

І такими поранками німota і самота незносно дошкуляли і пекли. І жаль на увесь світ, ще і ще посилювався, і з того в грудях щось надщерблювалось, відривалось і пропадало...

І тоді очі Грицеві, згорьовані, гарячі, впивалися крізь вікна в засніжену деревину, і в такі хвилини навіть сніжинки на гілках ледь-ледь розтоплювались і краплями-цятками додолу спадали.

І так раз-у-раз траплялося. І повторювалося. З великою надією хлопець вечорами стуляв повіки, а ще з більшим занепокоєнням з постелі ступав і враніше сонце, що із-за глиць шпилястих вистромлювалось, німотно спостерігав...

І знову його везли саньми. Опісля поїздом. І ще раз ґринджолами, завантаженими всяким заліззям, соломою й мішками, набитими зерном.

А скільки проминули вже сіл, хуторів, виселків, скільки переїхали химерно-покручених доріг і насуплених аж грізних лісів та гір — вже й не перерахувати й не припам'ятати... Незліченну силу стовпів кілометрових проминали, і на цих безконачних просторах Грицькові ще невидані ніколи дива відкривалися... і перед його очима простиалися...

Їхали... Все навпроти сонця бралися. Грицькова одіж уже обтріпалась, зносилася, а хто ж, окрім матері, якої тут нема, здогадається теє все виварити, випрати і облатати?! До кого звернутися? Та як же хлопець без мови когось про щось проситиме?

„На чужині у канцур”ї ходитимеш, дірками світитимеш”, — спливали на гадку дідові слова.

„Правда ваша, дідусю”.

Їхали... Все кудись рвалися, все місця собі ніяк не могли нагріти. Спали і в хатах, просто на долівці, і в сінях, а інколи й у хліві траплялося. Побабіч худоби...

„Великий світ, а нема у ньому де нам дітися”, — наверталися дідусеві, переплетені журою та зідханнями, слова.

Як дід міг усе відгадувати й передбачати?

Лясь! То батіг так злісно цвъохає...

І всюди хвоя-глиця, обсotана nікчемними ча-

гарниками. І дедалі дерева густіш згromаджуються і присовуються все ближче й ближче до дороги, і скоро, либонь, вони кільцем оточать і зашморгнуть і сани, і коней, і самого Гриця.

О, ці хвої, вони наче навалюються на Грицька і дух Грицькові забивають, вони по п'ятах ідуть, і денно й нічно вистежують, слідкують — і коли хлопець в якомусь задимленому житлі спить, і коли саньми подорожує, і навіть тоді, коли пішки сніgom бръохає і від морозу клятого зуб із зубом не зведе.

Глиці, глиці, як вони шумлять зловісно!...

Там на баштанах акації, дуби, берези інший, милішій голос подавали...

А інколи Гриць серед цих лісів похнюплених і птаство чув. Але не таке, як водиться на баштані. Тут тобі не птахи, а якісь скиглячки: витягають якось невлад і наче як над покійником. Чиргик-чиргик! Немас тямки ляснути співом так, як навколо дідового куреня чи побіля акацій.

А раз, у надвечір'я... У санях було троє: два дядьки — один із них мав куцу рушницю — і він, Грицько.

Примерки на сніги вже тиснулися, і в ліси вже забиралися і там з деревами у суцільну темряву купчилися, єдналися. Настирний вітер із снігом сік — і так сік, немовби його роздратовано до нестяями, і він ось мститься на санях, бож ті заповзалися навпроти цієї крижаної шквири прориватись.

Завернули у залісок.

Вітрюган висвистує... Ще більше нашаровуються сутінки.

Коли — враз коні шарпнулися й заноровилися прямо йти; все заміряються вбік бігти. Насилу вдержано їх на дорозі.

Ще до лісу зблизилися — і тут Гриць не по-

вірив очам своїм — збоку, з теміні, чиєсь очі висвічують-проглядають. Зрозуміло. То навколо куща собаки зблилися. Ні, не собаки, це ж ті вовки, про яких дід Оверко із таким острахом вдома розказував. І хлопець їх усіх бачить. Вони ж бо недалечко, рукою, здається, до них подати.

Бач... Он одне з тічки віддалилося, відлучилося і стало навспинячки — і, морду задерши вгору, заскиглило, завило.

І виття зірвалося і різонуло небо. І тріпнулась та померхла спереляку перша вечірня зірка. І наїжачились дерева. А гори, обняті рожевим полум'ям невидимого вже сонця — гори шкіряться, встро-мивши свої шпилі в хмарі... Ще і ще скиглення просвердлило і дерева, й гори, й небо — і покотилася снігами.

Вмить Грицько обмер. Йому запекло щось у лиці, а спину наче хто зимним-зимним жгутом опа-сував.

Він затрясся. Куди ж це він потрапив?

І страх рве йому серце. Моторошно робиться. Чи це положзя по снігу черкає, чи його зуби цокочуть? Діду!

Дід не помилявся. Він же казав, що Гриць піде туди, де „скаженіють гемонські вітри і де стежки не людською ступнею, а слідом охижої звірюки значені”. Грицько скитатиметься — поневірятиметься там, де „своїм завиванням накликає на все нудьгу вовчиця...”

„Діду, — гнітили думки, — правда ваша! Але чого ж ви, це все знаючи, мене сюди пускали, чого ж ви їхати мені не перебаранчали?! Бачите, так і сталося, як ви пророкували. Дідусю, я хочу до вас із Сибіру озватися — та голосу не маю. А ви, не забутній, рідний, коли ще не спіте — гукніть до

мене. „Грицю, — крикніть на всю вулицю, — я тебе врятую, врятую, золото мое, насіння!” Ви ж обіцяли, що до мене відкликатись будете.

Так, діду, ваші віщування справдилися. Чи ж не ви пророчили, що там, куди я іду, баштанської не чути, бо там серед лісів і вовків її не долюбляють?! Більше, як вгадали, діду. Тут навкруги її, баштанської, не чути і не знати — і навіть я, признаюсь вам, свою і вашу баштанську десь загубив чи, може, її в мене якось відбрали”.

Ідуть... Здригаються від страшного, вовкулачого виття нещасні коні...

А сани вперед рвуться, настирливо пересилуючи впертий вітер...

А ліс уже хижніє і роззявлює звіркувато чорну пельку, готовлячись хвилини кожної поглинути-проковтнути сани...

Лише гори вже не шкіряться, а стоять суворі, наче карать оце когось збираються...

І в страхітті цьому Грицькові нема іншого рятунку, як тікати думками у минуле.

І він мислями лине до куреня... І туга за всім покинутим невикорінним барвінковим зіллям проростає йому в грудях... І пробиваються, і паросткують, і густо вруняться спогади...

Гриць ось уже із найшанобливішим привітом пеститься біля куреня, він його обходить, і колонього притупцьовує — і прилягає, і дрімає...

А вовк казиться, але Гриць не хоче того чути. Він ще з сильнішою жагою несеться в помислах то з куреня на свою вулицю, то з вулиці під козарлюзький дуб і напудровані білястим цвітом акації...

А вітер сатаніє, роздираючи лементування вовче... А Грицькові, замість біснуватих вітрогану й вискоту, у вуха тиснеться лагідне-прелагідне ша-

лютіння-шепотіння діда: „Надивляйся, Грицю, ввoлю на своє рідне кубельце, обймай його та обцілувай, бо може знову побачити вже й не доведеться...”

І серед снігів, вовків, лісів та гір — спогади, оманливі, чарівні спогади, рояться й приносять полегшу Грицеві.

Він із головою шубовснув у пройдешне. Він потонув... Його поглинули пристрасні спомини... І йому хороше. І його очі розпрозорюються щасливими вогниками...

Коли це... не одне вовчисько, а декілька — з різних кінців — увесь світ виттям перестрахали-роздланахали. Виють — аж захлинаються...

І чар-примари позвівало... Дорогі — вулиця, курінь, і дід, і дуб — з-перед очей невідомо куди скрилися.

І Грицько з остраху ще глибше в сани, у солому, врився... Шибаються по дорозі сани. Періщить коней батіг.

Нараз... один, два, десять, може й двадцять пострілів оглушили Гриця, а при тому й проковтнули разом із рвучким вітром і всіх вовків. Ніби все занизкло. Тільки у вухах Грицькові і гуділо, і дирчало...

Він піdnіс голову.

Дядьки на передку збайдужа затягувались цигарками і реготалися. Аж так перегодя один із них закинув собі за спину куцу рушницю...

О, сани вже віддалялися від лісу! Недалеко, попереду, підсліпуватими вікнами блистало житло...

**
*

Аж он де він живе! Окраєць рівнини хвилястої, а навколо троюдить очі те, що надокучило вже за довгу, тягучу подорож — наїжачене гро-

маддя сосон та ялиць. Та ще й із трьох сторін велетенською підковою все це обтискується горами. А десь за горами, за тими сніжними верхами, що від сонця пломеняться на цілий світ, усі тутешні в один голос повідають — є Байгал.*) Байгал — про нього всі знають, і його всі на устах тримають: і старі, і підстаркуваті, і навіть хлопці, до яких вряди-годи Грицько виходить гратись. Навіть, далебі, і вони все повторюють — „Байгал” — і з такою радісною звичайністю, як на Грицьковій Херсонщині згадується Дніпро або акації, дуби та кавуни...

Грицька прихистили в хаті, в якій жив чоловік, що все поранками із сокирою і пилкою вибирався в ліс, а вечорами вертався і валився напівздягнений на піл, обстелений засмальцюванням кожушком і шкіринами. Чоловік мовчки з Грицем рановранці снідав, а відходячи, на обід лишав на столику йому скибку хліба і дві-три розварені, в лушпинах, картоплини. Вечеряли ж вони знову разом — і так проминав день за днем без жаднісінької зміни.

І між собою вони ніколи не розмовляли... Та й не дивно — хлопець говорiti не міг, а чоловік хоча і міг — та користi з того небагато: Грицькові малоощо з того говорення вдавалося збагнути. (Коли б це баштанською хтось заговорив! — та її ніде в цих сторонах не чути...).

От край — звикнути до нього хлопцеві нелегко.

І Гриць все ще сумував за батьком, матір'ю, дідом, кавунами — але вже не з такою силою, як передніше, коли то він день-денно від туги висилювався, а ніч-у-ніч несплячкою тортурувався-мучився.

*) Байкал. (Бурятське).

„Що пособить, як кожночасно-кожноденно нудитимеш ти світом, як в'ялитимеш себе думками? Сталося — не зміниш. Погодься, утишися...” — підшіптував йому інший, врівноваженіший, спокійніший голос. І те саме підказували йому й ліси, і гори, що хоч усе ще суворими здавалися, але вже, принаймні, не грізними, майже такими, що карати чи нищити когось збираються.

Тим більше треба погодитись, бо останнім часом йому, повірте, чомусь погодитися хочеться. Все йому тепер якось на добре завертає. Найперше, він відчуває, що не аби як на силах іскріпився. Довго ж він у лікарні слабував, хирів, а скільки перемерз і перетлів душою у дорозі — а тепер у теплі, на місці — нікуди вже звідси не треба буде вибиратись — йому із кожним днем наче хтось пригорщ за пригорщю здоров'я в тіло піддає-всилає. І Грицько набрав на тілі, зопецькувався, скріпився... І помалумалу й у мові тутешніх людей, а особливо дітлахів-ровесників, почав потрохи розбиратися-шурпати. Найдосконаліше він розібрав — ні! — цупко зрозумів, що десь там за горами, лісами, долинами кипить-горить страшнющий „дайн”.*.) „Дайн” — всі часто казали і при тому аж кривилися, і хлопець дійшов до думки, що це слово добра нікому не зичить і надалі зичити не буде. А окрім цього він взяв у тямки ще з десяток інших — але вже кращих — слів, які, повторюючись тут частенько, облегчували йому життя не так у хаті, як надворі, поміж дорослими й малими. Особливо ж дорослі, Гриць помічав, дедалі більше й більше до нього сердечнішали та добрішали. Вони часто-густо від свого рота останній кусник відривали і йому із доб-

*.) Війна. (Бурятське).

рим серцем простягали. А одежі йому назносили — хоча заношеної, дрантивої, та зате теплої! Коротко — старші люди були для Гриця і доброзичливі і гарні.

І Грицеві тут якось непомітно відляг камінь від грудей. Властиво, може зовсім не відляг, а так лише трішечки відсунувся. І хлопець тут був уже наче і чужий і мов би свій. Неначе ось так собі стояв він поміж „Байгалом” і рідною, кавунною Херсонею.

От лише інколи біда траплялася із деякими однолітками, з якими стикався. (Бож що у хаті цілі дні робити — треба хоч-не-хоч і надворі показатись). Гриць їх на вулиці стрічає, а вони, набундючivшись, його минають. І чомусь на нього лихим оком зиркають, а можливо, що й злу думку проти нього носять. От горе! Грицько хотів з ними зблизитися — та де там! — не так то й легко досягти цього. З такими чваньками хіба вдастся здружитися? Вони Грицькові видаються ой якими непривітними, і до них хлопець не має відваги й приступити. Вони, так видко, з чужинцем, не хочуть брататися. Як тільки мога цураються його.

Якось вийшов Грицько ранком. Безрушино на дорозі став, утопившись очима в землю, аж так почав гілкою сухою у снігу шпортати. А навколо нього дітлашня вирує, жириє — аж виляски між деревами переносяться. А так неподалік і старшенькі хлопці збилися. Стovбичать і щось одне одному доказують. Надісь, між ними оце зараз зав'язалась суперечка. І чварилися вони не на жарти, а затято, вперто. І Гриць зрозумів, що буча зчинилася якраз через нього. Одні показують собі або на чуб, або на шию — ...Це вони про мене: „Німий, в нього слово з горла не прорветься”, — майнуло в голові

Грицькові — і додають, що він „юнеше”¹⁾, в нього нема ні „ежи”²⁾, ні „есеге”³⁾), — і його зобиджати не годиться. Інші ж, налазливіші, напосідали на своєму: вони на таке раяння плювалися і ще норовистіше на снігу топталися...

А Грицько лише дивився на все й очікував. Він тією всією колотнечею зовсім не був застрашений. З виду він був навдивовижу лагідно-спокійний... Та ось до нього підступило двійко. Точнісінько такі ж — чубасті, як Грицько, і такі ж брудні, як він, — але у них очі вузилися, а в Гриця майже кружалом розширялися.

Найзавзятіший заводіяка ось уже впритул став перед Грицем. І споглянув, зміряв поглядом, так наче каменем жбурнув у нього. О, ні, не споглянув — той прямо цькував хлопця, при тому вивірючи очима й прикидаючи у думці його силу.

І ось цькувальник вже знехотя чвиркнув крізь зуби. Було ясно, він гребував Грицьком, його бридь брала об таке сумирне, недолуге ще й німе руки свої каляти. Вдруге сплюнув. А Гриць лише потер пальцем уподовж чола. І все.

Тоді впертий споглядальник кривулястою ходою перейшовся і при тому, зблишившись знов до Гриця, наче зненарошне штовхнув його. Хлопець заточився, відступив — але стерпів образу. І на нахабу навіть і не глянув, так мов би й не відчув він поштовху.

Тоді найзавзятіший вдруге, втретє перевальцем проступив і стусонув — і, врешті, хлопцеві набриди такі витівки.

¹⁾ Сирота. (Бурят.).

²⁾ Мати. (Бурят.).

³⁾ Батько. (Бурят.)

І він злегка турнув від себе напасника. А той, скип'ятившись, зопалу йому ногу настоптав.

І враз Гриць роздратувався не абияк. Терпець урвався. Більше наруги він зносити не буде! І він блиснув очима так, що і напасник, і всі в гурті переглянулися - перезиркнулися і в зніяковінні по-задкували.

А Гриць, сполотнілий, із зубами зципленими на зухвальця кинувся. Йому очі жаріли холерним огнем, а губи судомились у зlostі. І він одною рукою, в якій ще й гілку тримав, заводіяці скрутлив на грудях сорочку в жмуття, а другою — раз і два! — межи очі та попід вухо з усього маху ляснув.

А найзавзятіший ляпасом віддячився...

І зав'язалась шамотня...

Видовище жадане для дітлахів розпочалося...

Хлопчаки обступили роздрочених бйкарів. Хто кого? Хоч і не було сумнівів, що їхній верховода натовче німу приблуду, і натовче так, що він поплентаеться до хати з роз'ющеним носом та синцями.

Аж не так притрапилось.

Грицько шмагонув гілкою — але вона, як навмисне, відразу ж і розламалася. Тоді він розглянувся — якраз із-під снігу на очі попався йому пісок, і він у жменю пісок загріб і ним тому поганому, тому зненавиді похопливо лице шарує.

Той звереснув не своїм голосом. А Гриця від вереску ще більша охопила лють. Він як очманів, його усього вже як злихоманило. Він якосъ аж наструнчився. Підборіддя пересіпнулося з напруги. Чуб ще гірше настовбурччився. Увірились йому причіпки й образи. О, тепереньки він візьметься! Він провчить цього розбещенця як штурхатись!

Стояли на три кроки один від одного...

І найзавзятіший нищив Грицька очима. А Гриць — о! — він спершу пальнув таким поглядом-вогнем, що міг би ним укосякти не тільки однолітка, а й дорослого. Вогонь із-під повік уже просто горів-палахкотів помстою, жадобою відплати. У Грицьковім погляді було щось таке гостро-пекуче, докраю вбивче, що спонукало причепу назад поступитись.

А потім... Грицько шкварнув кулаком, і напасник беркицьнувся у сніг, не вспівши навіть зойкнуті.

Щоправда, він у ту ж мить зірвавсь на рівні ноги, але Грицько гарячковим зручним стусаном приневолив його знову на коліна стати.

Але найзавзятіший, хоч і на колінах, приловчився запорошити Грицькові обличчя. І тоді Гриць — його очі кажуть впевнено: „я з тобою, орударюти поганий, без труду впораюсь!” — цупить найзавзятішого за ковнір і товче обличчям. Таки ж у сніг. Той заледве встигає повітря захопити, як знову й знову загрузає по шию у снігу. І все плюється, пирхає, — сніг забився в рот, у вуха, — а Грицько не втихомирюється — усе товмачить безперестанку — аж поки той не випорснув з-під його рук і не перекотився на інше місце.

Грицько за ним. Той відхекується, відбивається, ось уже зубами вчепився за хлопцеву штанину — та де там! — Гриць не дає йому отовтатись.

„На, на! — не лише кричали Грицькові очі, а ще й кололи-дошкауляли супротивника гостріше від ножа. — Хотів хизуватись своїм спритом, своюю силою й хоробрістю — на! — скуштуй тепер стусанів і наїжся снігу вдосталь!!”.

Аж — тут же у снігу він ще й камінчика назирив — і підхопив його, і тернув ним заводіяці по потилці — і той аж засичав із болю.

А Грицько все не вгавав. Ще мотлошив, ще голомшив...

А заводіячині товариші, на це споглядаючи, тільки дивом дивувалися. І потайки, в зачудованні, мимоволі перезиралися.

А Грицько бобу всипав... І він в очах хлопчаших із кожним стусаном-ударом все підвищувався і підвищувався — і вже виростав на велетня-багатиря. І не лише виростав, а й повагою вкривався. Ще б пак! Бійка закінчилася так нефортунно, з таким безчестям для їхнього проводиря. Он як той, їхній, непоборний, уклепався в біду!... Он тепер у снігу викачаний, зіщулився біля деревини і рюмсає...

Ич, як хвастун — тепер спантеличений, кулачками пришиблений — слізами заливається й постогнує.

А Гриць, розпашлій, ухеканий, стоїть над ним — і роздивляється навколо так, наче тут тільки що нічого особливого й не сталося.

І дітлахи несамохіть заплескали в долоні. Вони силаня, молодця Гриця з перемогою вітали.

Ось воно...

Виходить, коли на Грицеві найзухваліший напасник попікся — то Грицька треба оберігатись.

Отож, прискати, приставати до хлопця — небезпечно. Бо хто його розгніває, хто допече йому — хай научувається. З хлопцем жарти короткі. Він уміє за себе постояти.

І відтоді всі стримувались його зачіпати. Бо кому охота вшелепатися в галабурду? Нікому не хотілося навколішках стояти та носом сніг орати!

І так ось виявилося, що Грицько, хоч і скиталець та безбатченко — уже не такий плохенький, як виглядає. Він знає собі ціну. І він, це закарбували собі всі у пам'яті, зневажень та принижень

не допустить, не стерпить кривди. Він, хоч і німий і незавидний з себе, — зате, окрім очей чіпких, завзятих, кулаки залізні має. І в нього впертості, як у бика.

І всі закаялись у бійку з ним вступати. Зрозуміли, що Грицька ніхто не в змозі ані настрахати, ані подужати.

І нараз усе змінилося. Тепер вулична гурма хоч-не-хоч мусить затяжити, що віднині її воля збуватися не буде, ій треба усвідомити, що надалі все тут чинитиметься так, як не їй, а Грицькові хочеться. І вона, дітлашня тутешня, почала до чужинця німого всміхатися, піддобрятися. А сонце згори Гриця своєю увагою, ласкою також опромінювало, наче підтверджувало: „так, так, це виколисана херсонськими просторами натура, вона не піддається!”.

І так сталося, що Гриця із дня на день все більше й більше стали і слухатися і поважати.

Дитяча перевага та погорда до херсонця щезли. Прийшли натомість уважливість та шана.

І запанували щодо хлопця неписані закони. Ніхто не міг встругнути витівки, якої не долюблював Грицько. Повз нього проходили обережним кроком, а його ім'я загдувалось без насмішки, а як належиться, з повагою. Із Грицем стали не тільки примирятися, а будь-що-будь старались з ним товарищувати чи бодай поблизчче знатися. Його запрошували у всі двори, до всіляких ігор як тутешнього, давнього знайомого.

І всі вони, ці вуличні халамидники, замиловувалися його силою. А його спритові, запеклості могли тільки позаздрити. А про його минувшину нічого й казати! Його минувшиною вони просто таки чудувалися. Адже ж від старших знали, що Грицько

попоходив-попоїздив скрізь-скрізечки і бачив багато світу. Він, птах облітаний, у бувальцях хіба таких бував — отож знає, по чому копа лиха. Жив там, де поля й моря уздовж і вшир добезкінця лягають-вистеляються, — і там тепер війна, і там він чув, як бомби гуркають, і бачив, як вони все навколо розривають і із землею змішують. І від тих бомб і батька, і матір, і мову він утратив. Та як же його не шанувати?!

І навіть урвиголова той, що першим мав необачність приставати до Грицька — і той уже за ним безсумнівну силу визнав. І той уже, підлабузнюючись, пробував запобігти ласки в Гриця. Де вже те хизування та чванькування й завіялось! Як коли затримається побіля Гриця — то стоїть нижчий від трави і тихіший від води. І не то до бійки, а й до будь-яких забав-витівок брався з неохотою.

Ну, як німого чужинця ще й на додачу не любити? Та ж він приборкав ватажка, того, всесильного, що наганяв ще недавно на усіх пострах, того, що тепер ось при Грицеві та й без нього стримується рукам волю давати!

Сплি�вали дні. А Гриця ніхто вже не зобиджав. До нього всі хилилися. І він до всіх був лагідний, ласкавий.

І недоросла вулиця, що спочатку його сили, його кулаків, а найбільше його очей німотних та суворих лякалася, до хлопця звикла, як до свого нового друзяки. Вже ніхто біля нього не боявся стати, вже з ним бігали, пустували, жирували...

Він свій! Та ще й який добрий, товариський, смирний. І злагода на вулиці запанувала.

І легше, зовсім легко хлопцеві жити стало. І він уже з дітьми, пальцями орудуючи, успішно порозумівався.

Діти йому говорять — він іх чує і дещо розуміє, а тоді на мигах відповідає — і так розбалакуються залюбки. Тепер братії умовитись, коли збиратися на вулиці, нетяжко. Всі щось викрикують, вишпипують, а Гриць щось на мигах показує — і згоди досягають. Та ще й така розмова, як забавка, всім до серця припадає.

І все так дружньо, доладу складалося. І Грицько не зчувся, як ватажком усієї вулиці зробився. Він був „хані”¹⁾, і „хані” одного разу принесли „белег”²⁾ — кудлате-прекудлате цуценя.

— Нохой!³⁾ — і поклали Грицеві на руки.

А раз пригостили його й цукерками.

І він скрізь перед вів, усім приклад показував.

Вилазили на дерево — усі з сил вибивались, щоб видряпатись на самий вершок, — аж глядь! — а Гриць уже там. Застромлювали на дорозі суху гілку — і хто до неї докине грудку снігу? І Гриць не лише туди дошпурював, а й геть-геть далі перекидав.

— Харайха!⁴⁾

І ніхто через рівчак широкий не перестрибнув — одні зі страху прямо перед ним спинялися, інші ж, плигнувши, на дно шкеребертнулися, лиш Грицько перемахнув його, здавалось, без великого зусилля...

Хlopця, нового ватажка, ранком уже на вулиці ждали, а ввечері, як примеркало, до хати проводжали.

Минули для Гриця тяжкі дні.

¹⁾ Друг. (Бурят.).

²⁾ Подарунок. (Бурят.).

³⁾ Пес. (Бурят.).

⁴⁾ Стрибати. (Бурят.).

Йому було тут любо.

І тут, між горами, його туга з серця наче й зовсім уже кудись у безвість завіялась. І він уже, либонь, не може поскаржитись на свою долю.

І він поволі все рідше й рідше свою баштанську мову, кавуни та зорепад став споминати.

**

Слухами земля повнилась.

Принагідні, неперевірені чутки-вістки неслися одна від одної химерніші. Ранком переносилося селом, що немовби вогненний попіл спустошив, повисував геть усі Грицькові ріки та моря, а на місці них страшелезні ями потворилися, і вони глибинною пустельністю висвічують. А вдень уже оповідали, що на землі Грицьковій, яку бомби покопирсали та зрили, розпаношився велетенський вовкулака, що раз-по-раз тиче морду в зорі та з розпуки вие. А ще не встигло звечоріти, як кружляла поголоска, що вже зовсім недалечко, отам за видноколом, війна клубочиться — і ось-ось гори, що обсідають це село, застугональ, зі своїх місць зрушаться і камінним дощем у долини посыпляться...

Поголоски... Одна одну штовхали, підбатожували... І всі нестримно розповсюджувались, розхурдлювались — і хоч гамівну сорочку надягай на них! — і крізь неї прoderуться, щоб баламутити людей, щоб і решту спочинку-спокою із хат забрати.

А якось на вулиці Грицькові найдивовижнішу річ силкувалися словами й пальцями оповісти. Але хлопець таким вигадкам не йме так легко віри. Хай витлумачують, хай роз'яснюють — намарні заміри й зусилля. Він не маленький, він знає, що цього не може статися.

Як можуть його люди з баштанів аж за ці гори добрatisя?! Добитися сюди не так легенько. То не інакше, як хочут поклти з нього. За довгідовгі мандри йому багато чого траплялося побачити — непроглядні ліси, бездонні урвища, кручі та долини. А як його уразили височезні аж до піднебесся гори! А хіба йому раз приходилося здригатися від страху, як вискаулювали сіроманці? А хіба не млів душою він, не плакав, коли серед снігу згинув справжнісінький, ну, наче намальований у книжці, бідолаха-заєць... О, яких пригод і див він у мандрах не ізвідав — але за всю довжелезну путь йому ні разу не судилося з своєю херсонською людиною віч-на-віч стрітися.

То яким же побитом свої аж сюди забралися б?!

Грицько відмахується, а всі в селі із знущалью впертістю у котрий вже раз усе те саме йому твердять...

Кажуть, що он там поміж лісом люди його отаборилися. У двох стайнях примостилися. Дивина! Та ж звідси стайні видко. Он маячать вируділі стіни та продірявлені покрівлі. А людей навколо й не примітити...

І чого всі пристають? Настирилось Грицеві все те вислухувати! Дозоляють, допікають йому всілякими вигадками, за які шеляга зламаного ніхто не дасть.

Спочатку Грицько з нехіттю — хоч терпеливо — переслухував усіх, але опісля, коли до нього з такими небилицями все чіпкіше насідали, з обрідженням кривився і куди очі дивляться втікав.

От біда! Вже наче все й налагодилося, заспокойлося, він тут уже й принатурився... Товариші вже його й шанують, і з ним дружбу навіки зби-

раються водити — от коли б вони перестали байки вигадувати-вироювати — і все було б гаразд.

Ну, подумати! Знайшли чим потішати, підбадьорювати! Де ж бо! Люди з-над моря Чорного, з баштанів прибули сюди! Недоречні жарти. Хе, він, Гриць, радше повірить, що завтра всі гори розпадуться та всі річки й моря повипаровують, як у те, що рідна жива душа ось тут, у цій сибірській закутині, йому на очі покажеться. Нізащо і ніколи в світі!

Він на узбіччі дороги стояв і на снігу гілчиною вирисовував кавуни та дині...

Оце креслив круглого. Отакого опасистого, дебелого, рябого — одного з тих, на які, як казав колись дідусь, зірки залюбки сідали. А тут хай уродиться і диня... Така крапчасто-смугаста, духовита і смаковита, схожа на ту, яку вдома, на баштані, у потемках, нищечком, зірки часто цілували. А тут хай стоїть скособочений курінь, а біля нього, в латаному-перелатаному одязі, знемощілій дідусь із зачудованням на небо позирає. А тут поруч діда умоститься навпочіпки і він, Грицько...

— Ергтей!*) — випалив над самим вухом йому товариш, що ніяк не хотів од нього відчепитись.
— Ергтей! — і вищить, і термосить, як очманілій, Гриця.

Грицькові не по собі зробилося. І тут не дають побути наодинці. І тут заваджають малювати. Цього вже, одначе, забагато. Раз можна з жартом в'язнути, два — але безперестанку — страх як набридає.

І хлопцеві терпець урвався. Він скипів. О, він розквітається! Він дасть перцю — і жартун від

*) Чоловік. (Бурят.).

прочухана так скоро й не отямиться. Грицько чомусь розгладжує те місце на одежі, де його товариш шарпонув. Потім відтручує товаришу руку геть. Нараз почуپлює приятеля, притягає до себе, а тоді обертає навколо — і так метко, легко — наче це не жива душа, а вертлява дзигта. І, обертаючи його, штурханами в спину наділяє.

Приятель почав був відбиватись, але це ще більше роззлостило Гриця. Ще всипати! Хай не кортить йому приставати! Він підняв руку, збирався був причепі ще ляпаса відміряти — аж щось з ним сталося... Його рука в повітрі зупинилася. Ні! Її в повітрі хтось дужим порухом затримав. Ні, ні! Не так. Щось ніби з-під землі з'явилося і Гриця турлянуло — ні — і злегка до нього діткнулося — і далі хлопець не тямив, що з ним творилося...

— Зупинися,шибенику! Диви, яке вредне зінське щеня! I як це тобі не соромно, вражий сину, меншого від себе молотити?!

І грім пронісся навколо, а земля з небом з'єдналися. І все навколо змішалося.

О, навіщо ж хтось хвиснув з усього розмаху Грицька? Хто ж це посмів його так немилосердно вдарити?

Що ж це з ним робиться? Нараз Гриця джигонуло блискавкою в тім'я... Обпекло всього пломенем... Йому спалахує в очах. А в вухах гуде. І щось безперестанно в ньому бурхає і вгору пориває. І перевертає все чисто в грудях.

Він знетячки виг'ялив очі і, як обмарений, безшелесно заворушив устами... Відступився, поковзнувся і югнув горілиць в рівчак. І в рівчаку, скорчившись від чогось невидимого, а сильного, що на нього валилося, присів...

Рятуйте! Навіщо ж це хтось Гриця перешма-

товує? Ні. Його щось стягає докупи, а потім враз на кусні не то розділює, не то батує та розриває...

І трепет прошилив міріядами шротин. Дрожем усе тіло охопило. І його не лише струшує, сіпає, а й воднораз у жар та холод кидає.

І закрапилося чоло потом.

А сонце знов цвигнуло помежи очі...

І Грицько затулив лице — але вмить відслонився. І уставився у дядька і німує...

— Чого витрішився? Зроду людини ти не бачив? Вилазь із ями! Так, так, вилазь!

Ні, це не вчувається, це справді бринить, дзвенить і лине баштанська, рідна мова... І від неї серце, тенькнувши, розв'язало біля себе міх — і з нього, товплячись, полізли поперед Грицькові очі спогади.

І ось уже в повній красі з'явилися вони. Виринають і нуртують — одні відрадніші від інших, одні хороши, а другі ще краші...

— Чого ж мовчиш? Що ти — німий? Не бійся. Говори щось, дурню!

О, щось несе Грицька снігами, лісовими хащами, горами, кручами, долинами, підносить високо над бездоріжжями і спрямовує аж ген туди-туди, аж до баштанів, де колись зачаровував, русалкував рідну землю зорепад. Господи, він за одну мить опинився вдома.

„Драстуйте, діду, акації і ви, дуби! А чи знаєте, які ви мені милі? Ви мені найближчі, найрідніші. Я не лише бачу вас, а й усім серцем чуюю. Ось я помічаю, як блищить листя в берестків, як струнчаться й запаморочливо пахтять розквітлі акації, як розкошують на рівнині достиглі кавуни та дині. І я також відчуваю, як всі ви громадитеся, еднаєтеся і мене в свої обійми — спільні, могутні — забираєте...”

„Зупинися, шибенику! Вражий сину! Яке вредне зінське щеня!...”

Леле, які ж це барвінкові, ніжні слова! І які прекрасні та до обожнення зворушливі! Хоч колись вони були звичайними і маловажними — але тепер, дивись — через свою чарівність — яку навальну міць у собі скривають...

Гриць кривиться, дряпає собі лице, а тоді жмакає на грудях сорочину. Він дивиться на чоловіка — і його, далебі, чітко не може побачити.

Бо надворі померкло. Кругом безмежна сивина — і подекуди у неї темні крапки вцятковують. Що це? Чи світ коловоротом ходить, чи, може, Грицько, розплівшишись, у світі загубився?

— Хлопче, що з тобою? Ти хворий?

Так, так, слова баштанські — але вони доносяться аж десь із-під небес, звідти, де зорепади родяться.

І враз хлопець угорі десь опинився. Він пурхає над всесвітом. І зникло небо над головою, а під ногами ґрунт. Пропадом пропали гори, щезли дерева, спопелилися усі хати — і нічого до пуття вже він не бачить. Лише його у якомусь вирі носить. Одчайдущний, свавільний чортений мотиляє та розкришує на частки Гриця.

Хлопця катує біль. Ні, ні, вони, слова баштанські, зовсім не тендітні! Владні, з незміреною силою. І як б'уть, як дошкуляють в спину, в груди, у лиці!... Навіть якби оті своєю вишиною і шириною неосяжні гори затряслися та розвалися — і громаддям своїм ударили — і то б не так бухкотіли, як дядькові слова. О, вони сильно, несхібно крешуть у лиці! Молотом, ні, тисячами й тисячами молотів гупають Грицькові в серце, саме туди, де в нього отакений заліг камінь. ШпаряТЬ, гупають,

силкуючись той камінь розвалити. Слухайте: „бух!” — так, так, це слова вже достукаються, вже проломлюються і крицевим стрижнем впиваються...

О, Грицько неодмінно на землю брязне і зомліє! Ні, на місці згине. Він чує, як залежаний, жухлий камінь в його грудях від гупання зрушується, а з нього, тричі заклятого, виломлюються кусні. У Грицьковій середині буря рве, розшарпue усе на друзки...

„Дядьку, дядьку, навіщо ж ви завдали такого болю? Чому розворушили ще тому хвилину таке спокійне серце — і воно ось-ось з перестраху вискочить і затріпочеться біля ніг ваших?!”

Ще і ще раз камінь і молоти-слова з супротивних сторін зітнулися — і в змагу бухнулися — і від вибуху Грицькові колотнулася душа, різнуло в грудях, а голову знову і приском і холодом проїмає.

— Хлопче! Опам'ятайся! — І чоловік уважливо — ні! — збентежено на Гриця очі кидає. — Ти нездужаеш, дитино?

І вони очима зустрілися, так наче обнялися...

„Дядьку, дядьку, ради Бога, не говоріть, бо ваші слова мене докінчують! Вони безжалісно лупають камінь, розкришують, розгрібають оскомелки і добираються аж до живого... Досить, дядьку!”

— Дитино, що з тобою скійлось? Чому ти все мовчиш? І чого в мене очима впився? Ти не очима говори до мене, а словами. От біда! Ти наче обмороchenий...

Далебі, в Гриця вже нутрощі перевертаються. І разом з цими тортурами ще більше буяє, розкрилюється думка про те, що проминуло...

О, кавуни, кавуни, і зорепади на дідовім баштані, і акації в молочному цвітінні, і дороги рідні,

з яких інколи вітер кушпелить порохняву в очі — ще раз драстуйте, чолом і серцем припадає Гриць до вас, і перед вами ницьма лягає...

— Чи я тобі такий страшний?!

Ні, чоловіче, ви Грицькові рідний. Хіба не бачите, що через вас йому так хороше, але і боляче. Хлопцеві від ваших слів і легшає і важчає...

— Коли мене боїться, то я й піду від тебе...

Ні, не треба. Дивіться на хлопчачі очі — вони кажуть: „не відходьте ви від мене!”

Грицькові пожадливо рознялися руки, і він хоче обхопити не лише дядька — на нього найшла спокуса обійняти світ увесь. Справді, де він і що з ним? Він не добере, чи він живий, чи мертвий, чи стоїть у снігу, чи ширяє під хмарами.

І він, не розуміючи нічого, водить каламутними очима. Чи це справдешність чи мариво? Чи все це наяву діється? А може спросоння приверзлося?!

О, чоловік затримався! І далі пристрасно сипле баштанською... Чоловіче, повторюю, змилосерд'єтесь, перестаньте! У Грицька зіньки міняться зі страху... А може від щастя? Ні, від чогось такого, чого не передати.

І хлопцеві зуби заскреготіли.

А чоловікові слова все ще громом котяться — і все ще з гуркотом далі й далі заходять, вклиновуються всередину і камінь трощать, виривають... І Грицько чує, як камінь рушиться, кришиться.

Хлопцеві тяжко й легко. Він муку терпить і насолоди зазнає. І ці ось супротивності наскакують на нього, бо наполумились одне поперед одного за-володіти ним, щоб його рішити. І він, не зносячи такого наскоку-натиску, схиляється, згинається і падає. І по снігу качається... Тоді підводиться і колінкує до чоловіка. А чоловікові слова шибають його

ізсередини й ззовні вже не молотом, а чавунним надовбом. Він повзе, а його невидима сила шпурляє то назад, то вперед, то вгору...

— Дитино рідна! Чого ти переді мною на колінах повзаеш? Коли б знаття, що ти так переполошишся, то я б тебе й мізинцем не торкав і слова б тобі не казав.

Баштанські, баштанські... Вони хлопця підчеплюють, арканять — і по клаптиках кудись відносяться...

Так, так, молоти, залізні біяки — гупайте, гатіть! Позбутися тягару Грицькові пособляйте.

О, цсс! — Гриць відчуває... Камінь, підважений, вже котиться. Вже з нього одлітають бриласті відламки.

Слухайте, вже на гамуз розтрощився й посыпався з грудей камінь. І Грицькові легшає. І він гасає по глибокому снігу, і в ньому провалюється, мов потопає.

Він задихається. Треба... доконечно треба, щоби щось, присипане брилами, видобулось на світ білий і ожило, бо без нього хлопець сконає, згине...

— Чого ти зблід?! І чого мовчиш? Скажи хоч слово! — і чоловік з страхом збирається Грицька струснути...

І знов Гриць похитнувся. Знов його ріzonуло, вдарило, пересмикнуло. І знову незліченна кількість шпичок пронизала тіло.

І хлопцеві заросилися повіки.

Правда, правда, чоловікові слова — ні, молоти, проклали шлях — вони все глибше забираються і цупко впиваються у те страшне, що закублилося у грудях — і з ним бушують... І з цього двобою розмурувалося нутро — і посипалось із Гриця все жаске-тяжке і пелехате. І навіть від цього поединку

— залізя, що сковувало горло, — наче розколюється, розтоплюється... Ба, ні, не залізя, а довічний лід, що шию оковував, розморожується, тане.

О, радосте! — вже в горлі, ще хвилинку тому затамованому, загальмованому чавуном чи товстим шаром льоду, щось шкварчить... А в голові бухає... Грицько щось пискає, белькоче, тоді крізь уста йому прориваються якісь незрозумілі, майже нелюдські слова-покручі — як крик, як рикання — і його усього обливає потом...

— Слухай, схаменися! — чоловік уже зважився сірпонути Гриця за одежу.

О, сталося! Звуки хлопцеві увиразнюються, спочатку дзвякають хрипло, зусильно, а потім...

— Дитино, охолонь! Я бачу, що ти надто розхвилювався.

А потім Гриць поривно, несамовито загаласував:

— А-а-а-а!

Сталось щось чудесне, світле. Аякже! Непоправне — поправилось, загублене — знайшлося...

Його горло зазвучало, прорекло. І не абияк, а дзвінко, чітко:

— А-а-а-а! — і горобці з дерев, розпужені, порозліталися.

Розкувалося з льоду горло!

— А-а!

І розмаїтість відзвуків хлопця оп'янняє...

Хай вихоплюється хоч і не складно, і недоладу — зате голосно.

— А!!

— Чого ти лементуеш?! — і чоловік жахається.

— Ти що, стерявся?!

— Діду, мамо, акації... — і захлинувся. — Ка-вуни...

— Що? Що? — і чоловік із ляку не знає, що

діяти. Спочатку він стрясає Гриця, потім ласково гладить його по голові — аж врешті мне долоні і пальцями хрускотить. — Я тебе в лікарню заберу...
— Діду! А-а-а!

Грицько хапливо до чоловіка припадає. А слози йому аж за ковнір скочуються. Він озирається. Як все навколо змінилося! Аджеж зими нема! Зимова однобарвність щезла. Всюди і все весніє. Все навколо білим-білим, як ув акацій, цвітом яріє. І навіть гори — неприступні, грізні — і ті квітують і з радості веснянки танцюють. А он як у хмарах розкошує сонце — ні! — то кавун у небі, вилискуючи, тепло випромінює.

О, цінносте жаданна, спасибі, що вернулась! Гриць може знову говорити! Але тепер слова, якими переповнилося серце і які стовпилися у горлі — хочуть нараз назовні вирватись. О, слова, ви страпенулися зі сну — і добре! — але, благаю, зачекайте, не спіштеся вилітати, бо Гриць із вами усіма не може впоратись. Ви, оживши, Гриця єщасливили — але заразом і ним заволоділи. Заждіть! Не купчітесь, не тискайтесь, не налягайте, бож позбавите хлопця рівноваги. І він із ніг звалиться.

Чуєте, слова, помалу-малу, злегесенька з душі, будь ласка, вибирайтесь.

— Дядьку, вам і байдуже, що я знову говорю! Чуєте, вслухайтесь — я насправжки вмію говорити.

— А що ж ти в Бога теля з'їв? Чи ти не такий, як ми усі? Чого б тобі не говорити? Та ти, я чую, не з тутешніх сторін. Ти українець? Так?

— Я, дядьку, звідти, де кавуни та дині. З тієї Херсоні. І ви, дядьку, своїми словами притримали мене до моого діда, до кавунів...

У Гриця ще всередині не заспокоїлось. Ще й досі бентежиться, буриться... І він на радощах наче аж

несамовитніє. Він впевнився, що нарешті йому цілком полегшало, бо він від тягару звільнився.

І він дуріє — і хто-зна коли спиниться. Він скопивсь за поперек, так ніби видушує з себе слова — і вони з горла випурхують, вириваються і грімко розкочуються навсібіч...

Що ж йому з утіхи ще робити? Він ні з сього ні з того теребить на дереві засніжену гілку — і натрусок звалюється йому просто на чоло — і він з чола сніжний порох у пучки згрібає і ковтає. Тоді цапнув у жменю із землі ще снігу — і трохи за одежду собі втиснув, а решту по лиці розвіз.

Його очі зайнялися бурштиновим вогнем, а обличчя виповнювалось щастям.

Він обхопив дерево, і цілує, і примиляється до нього, тоді на нього найшло інше шаленство — і він стукнувся чолом об стовбур, тоді здер дрібку кори і собі у чуб вstromив — врешті дядька обіймає і до нього знову припадає.

Hi, він взагалі не знає вже, що з радості й чинити.

— Дядьку, шарпніть мене ще раз! Вдарте! Бийте і кажіть: „шибенику!”, „зінське щеня!” на мене. О, як мені радісно! Бийте, а я буду сміятися і до вас говорити...

— Хлопче, ти щось невпопад бовкаєш. Чи ти при своєму розумі?

— Hi, не при своєму... Мій розум на баштані... Ви мене як скопили, та на мене як горланули — о як то радісно! — і тоді на мене вальнули оті гори і мене зрушили...

— Тебе гори зрушили?! Тобі, дитино, щось мартиться, привиджується. От чудасія з тобою приключилася! Ти тямиш, дорогенький, що говориш?

— Аякже, тямлю — та ще й як я, дядьку, тямлю!

Ну, Гриць тепер розповість, що він бо не жартує, не химерує, а каже сущу правду. І тут слова йому наввипередки побігли — одне від одного прудкіше... І заспішив він... І торохтить без кінця, безупину...

Хай чоловік слухає. А чи хоч вистачить снаги Грицькові висловитись? Хлопець хоче оповісти, що він перехоплював чоловікові слова і складав у своє серце — і ті слова там все приспане розбуркували і до дії закликали, і від них з далечини витикалися акації, блищали кавуни, маячів дідів курінь і повз місяць, що очистився від хмар, осипалися зорі цвітом вишневопахучим. Він прагне сказати, що правду колись говорив дідусь, що в нього, Гриця, є душа — лагідна, відчутна. Але вона довгенько спала — і тепер ось проявилася-пробудилася й запульсувала. І тепер Гриць нею, душою живлючи, цілючи, як пророкував дід, читатиме нескінченні рядки, записані мовою нашою, баштанською, селянською. Вгадали, діду! Хлопець має отакену душу, і ось він незв'язними, туманними словами силкується казати, що бере ту душу в обидві жмені й несе туди-туди — і вручає її акаціям і кавунам, і зорепадові та куреневі, яких він ніколи не забував... Не відрікається... Він вірність їм денно й нічно зберігав... Несе він свою цінність, щоб з'єднати з кавунячими і зорепадовими ціннощами — і тоді однією спільню великою душою вони свою, рідну, баштанську перечитуватимуть, звідуватимуть...

Він хотів ще щось сказати, але щастя його здолало — і розповідь його знов перетворилася у вибух, оклик — і вихопилось знову:

2467

— А-а-а! — І він, як знавіснілій, розтовчує ногами сніг.

— Чого ти? Оговтайся! Від твого крику в мене ціпеніє кров.

— А-а! — і він чарується своїми викриками.
— А-а-а! — аж під сонцем відлунюється. — У-у-у!
— і гори відкликаються. — Гу-гу! — і дерева обзываються.

Запала мовчанка. Гриць сопів, віддихувався...
І аж нарешті він став уважніше вдивлятися у дядька. Перед ним стояв вусань. Правда, вуса в нього не такі розкошлатені, як у діда, — а вичепурені, розгладжені, підстрижені.

— Ну, хлопче, вже заспокоївся? Вже вичахнув із дурощів?

— Вже, дядьку.

— І добре. Не тамуй подиху, дихай на повні груди. Вільніше, спокійніше. І застібнися, бо застудишся.

Зобачивши виразно чоловіка, що щось приязно дораджував, Грицько дещо заспокоївся і врівноважився.

— Тобі холодно?

— Ні, дядечку.

— А чого ж ти зубами видзвонюєш?

— Бо мені жарко.

— Знов недоладу щось торочиш. Знову забалакуєшся, сину. Що з тобою?

— Я говорю.

— Та чую. А ще що?

— А хіба, дядечку, цього мало? Я г-о-в-о-р-ю.

— Гаразд, гаразд. Бачу, тобі кортить виговоритись. Ну, викладай, що гебе муляє. Ну, ну, кажи, що тобі болить.

— Вже не болить нічого.

Чи чоловік не здогадується, що йому, Грицеві, зціплене було донедавна горло? І в горлі всі слова були стримані, позаморожені. І душа його під каменем томилася та марудилася. Та нарешті камінь щез, у горлі розтало — і хлопцеві тепер говориться легко, без перешкод. І чи ж він не має права тепер свою звільнену душу виявити — тобто дзвінким словом напоїти?

— Я починаю розуміти тебе, дитино. Ти, мабуть, тут, на чужині, по-своєму ніколи не говорив?

— Ні по-якому я не вмів...

— Чому?

— А так.

— А як довго ти ні до кого не говорив?

— Хіба я знаю. Дуже довго.

— Місяць, два? Вічність?...

— Більше. Дві вічності.

Мовчанка.

І враз Гриць спохватився. І перелякано на чоловіка глипнув. А може знов слова позамуровувались? І знов він не здобудеться на голос?... Е, ні, скорше, скорше, бо серце його вже по вінця наладовується думками...

І він надолужив мовчанку ще завзятішим і вже безперервним цокотанням.

— Дядечку, а знаєте що?...

— Що?

— Кажіть мені про щось, а я вас буду слухати.

Але кажіть не коротенько, а довго-довго...

— А про що ж?...

— Не вмовкайте, дядьку! — перебив його Грицько. — Чого ж ви мовчите? Не зупиняйтесь ні на хвилину... А ви мого діда знаєте? У нього такі, як і у вас, вуса... Але він старіший, і він повно на баштані отакенних завбільшкі кавунів має. Він

сторожує біля них. І з ними розмовляє. А одного кавуна утупцьованою стежкою раз я ніс і ніс — і зашпортається — а він мені на ногу — буц! — і розколовся. І тоді мені в нозі пекло... А мені радісно, бо я вмію знову говорити... А чого ж ви мовчите, дядьку? Я хочу вас послухати... А на ті кавуни і дині зірки вночі спати вкладалися. А ви не вгадаєте, де я жив. Поміж акаціями, дубами і баштаном був. І Тямущий проживав на нашій вулиці. Він із дрюком за мною уганяв, а я чимдуж втікав від нього... І мені було легко, приемно і радісно... Бо я — чуєте? — до вас балакаю... А Тиха на мене все кричала, а я на те мало зважав. Її крик в одне вухо мені входив, а другим і вилітав. Ви не знайомі були з Тихою? Не знаете її? Вона голос мала ой який пронизливий і ним усіх страхала. Але її я не боявся, бо... мені хороше — я ж, хіба ви не помічаете, як говорю голосно... А ви, дядечку, не соромтесь зі мною словом перекинутись, говоріть щось, я вам з охотою відповідатиму. Ага! А ми їхали довго-довго. А з літаків нас вогнем обсипали. Такий вогонь густий розпрыскувавсь. А тато лежав на землі і йому на губи листок із дерева злетів — а він не дихав, і листок на губах не ворушився... А знаєте, чому? Бо тата на землю повалили кулі. А мама тоді головою билася об дерево... Билася і на дереві пальцями так кору дряпала, що її аж відривала... І я ще не доказав. А опісля я був у лікарні — а там дядько в білому мене все голкою лякав. І мені боліло, і я хотів про те сказати, та не міг... А тепер мені радісно... А далі ми їхали і на вовків натрапили. Вам колись приходилось зустрічатися з вовками? Я їх зблизька бачив, вони так морди витягали і все вили-вили... Страшелеzно завивали! А раз я бачив зайця. Він був, як і я, німий — і тому, як його підстрелили, він, кров'ю

стікаючи, усе мовчав... І хоч я також мовчав — зате я плакав...

А бачите, як я радію?... А ви, дядечку, не відмовчуйтесь... Кажіть щось... Я хочу чути... Я давно не чув баштанської... А вона у мене є. Дід запевняв, що моя баштанська у душі моїй навіки збережеться. А дід як скаже — як припечатає... Він правдомовний, кривити душою він не вміє... А мені легко... Дядечку, ану ще раз на мене крикніть, а потім скопіть мене й притисніть коліном до того дерева — а я з радості вищатиму... Га?

— Дитино...

— Говоріть до мене!...

— Та ти ж мені словом не даеш обмовитись. Яка біда з тобою справді приключилася?

— Та я ж вам і розкажую... А звідки, дядечку, ви? Звідти, де кавуни і дині? З Херсонщини? От і вгадав!

— Угадъко з тебе нікудишній. Я не херсонець, а галушник.

— А я галушок не полюбляю. Я пиріжками охочий ласуватись. Справді, ви не з баштанів?

— Я з Полтавщини.

— А якою ви оце мовою до мене говорите?

— Пшенишною, полтавською...

— А я балакаю, дід казав, баштанською. Але чому ж — от дивно! — ваша пшенишна дуже на мою баштанську скидається. І право, наче вони схожі.

— Вони не схожі, а однаковісінські.

— А, бачте, я розпізнав! Бачте, я вивідав!...

— Вивідач ти мій — розумний, хоч ще й недорослий.

— А у вас, дя', кавуни росли?

— Росли. Великі. Отакенним огудинням оповиті.

— А як їх розрізати...

— Жаром палають. А надкусиш скибку — і не відірвешся. Мені як тепер такий достиглий кавун присниться — то сонному запрацують зуби і слинка покотиться.

— Ага! І зо мною тепер таке буває. А дині у вас пахли?

— Аж на п'ять гонів пахощи розносились...

— А... степ у вас стелився?

— Аякже! Аж ген як вистелявся!

— І на розквітлих акаціях, скажете, бджоли також сиділи?

— Ще й скільки!

— А кавуни із зорями цілувалися?

— Ще й як! Аж відляски ішли баштаном.

— А корови у вас з рогами?

— Еге ж.

— Я на роги нашій Мурі часто настромлював шапки із соняшників. І соняшники на рогах цвіли... А ви настромлювали?

— Авжеж.

— Дя', а тепер ще раз мене візьміть за плечі — і трясоніть мною. І стукнімось лобами. І говоріть до мене, говоріть, а я вас буду слухати...

— Навіщо ж це робити?

— Бо від трясіння й буцання у мене голос посильнішає.

— Та в тебе голос — ого-го який! Ти як крикнеш — пташню всю розполохаеш.

— Правда, дядьку?

— Напевно! Ану спробуй — горлани!

Гриць розстібнув верхню одежину і набрав повітря повні груди — і пужнув повітря криком.

— Ма-а-а-а!

— Та стишся. Годі! Ич як, побагровівши, розійшовся!

— А-а-а!

Тоді Грицько притишівся і, ридаючи, затремтів-забився... А його крик, аж десь у горах тріпочучи, розплескувавсь.

**

У стайні не розбереш, що твориться. Скрізь несусвітнений розгардіяш. Люди муравлинням ворується, а поміж ними усякої всячини набито: клунків, відер, діжок, коліс... І через усе те пропуститьсь годі...

Як може оця стайня вмістити стільки люду? Повно-повнісінько, здається, що стіни ось-ось не витримають стиску — і розваляться.

Гриць роздивляється. Одні розкинулися на соломі — посіченій, трухлявій — і сплять. Інші на клунках, скуливши, куняють. А он збоку гурт цигарковим димом чисто обволікло та заснувало — то сидять, відгороджені фанерою, дошками, яко муром, картярі й на простеленому рядні в дурня смалять і за одним махом самогонку розпивають. А он там і там дітлашня біля матерів скупчилася, до них поприщулювалась, а вони або дрантя латають, або в головах съкають.

Тут же на шнурках сушиться сто разів прана білизна. І чоботи й онучі... І скрізь на грузькій долівці брунатні калюжі розталого снігу. Ступнеш, а під ногами джвякає...

І в стайні сопух — не приведи, Господи! І напівтемрява. Вікон нема — світло продирається крізь стіни та покрівлю, вже часом ущент знікчемнені,

діряві, де-не-де закляповані ганчір'ям та соломою, і незграбно зладжені, з щілинами, двері.

Грицько освоюється в сутінках. І вже й за-примічає знайомі, рідні лиця. Так, так, насправді, він доглянув уже й людей з своєї вулиці. Он Тя-мущий, Петрунько, Тиха, Оленка... І багато-хто ще з їхнього кутка. І в усіх обличчя якісь поморхлі, в'ялі...

Не бачить тільки матері, батька і корови Мурої... А може вони десь окремо примистились?

Грицько перед своїми став — і все примовкло. Чутно тільки, як пес зашарудів соломою, та аж ген десь іззаду жіночий голос дитину-пхинькало журою-колисанкою до сну власкавлює...

— Спи! А-а! Лю-лю! Спи...

*Не хилися, сосно,
Бо ѿ так мені тоскно;
Не хилися, вільхो,
Бо ѿ так мені гірко... Спи...*

— Скажіть тій розпатланій, щоб замовкла. Тут якийсь чужий хлопчина до нас прийшов. І-і, розносилася з своїми колисанками! Хай умовкне!

— Дитину вона присипляє.

— Не з радості співає. Мусить. Горе дозоляє. І знову — нічичирк. Тільки всі дивляться...

Чого ж вони у хлопця вступилися? Та ж він прийшов до них, а вони так чудно на нього позирають! Мовчать — і Гриць ні слова. В такій напрузі чутно було навіть, як десь високо в небі літаки прозумкотіли.

А Гриць стоїть. Його непокоїть така мовчанка. Що? Змовилися не обзвиватись?

Він рушив до Петрунька — і напівкроku зу-

пинився, бо той позадкував, позадкував від нього і за клунком сховався... Грицька охопила нерішучість. Він не знає, на що зважитись. Що це? Чого його лякаються? Чи, може, вони з ним не хочуть знатися? А може не впізнають його?

— Що це за хлопець?

— Що ти — беспам'ятько?! З своєї вулиці людини вже пізнати не годен! Це ж Кучеренків.

— А й справді він, він, Кучеренків! — нараз із гурту висоталось, і якась згорблена, як півтора нещастя, жінка кинула дитині нужу вишукувати і, підперши рукою щоку, похитала скорботно головою. — Очевидячки, що він!

— Де вродився, а де, в якій глуші, безвиході, сирота німотний опинився!

— Бідний! — ще з натовпу нищечком почулося. — Калічне, біднее дитя!

Ні, впізнали таки його. Ой, нетерплячка взяла Гриця! Що ж йому найбільше в цю хвилину хочеться? Усім до ніг кинутися й ницьма припасти... Ні, коли б мога — кортить оце йому прихватком усіх очима обцілувати. Усіх, усіх, навіть отого пса, що на соломі все товчеться, і ту дитину неслухняну, що все попхинькує й не хоче спати. І до всіх їх із Грицькового збунтованого серця напрошується сила-силенна до знемоги хороших слів, якими він, Грицько, хотів би кожного отут обсипати-обдарувати. Але слова ласкаві чомусь нараз поперемішувались — і хлопець з ними не може собі ради дати, бо їх не так уже й легко впорядкувати. І він в сльозах лише заскимлів:

— Я радий, чуєте! А діда на баштані ми лишили... А ви тутечки усі... Я радий! А де ж мама й тато з нашою Мурою поїхали?...

І по його обличчю спливають сльози... А з гурту

ніхто ні руш. Наче притаїлися. Тільки з острахом на Гриця бликають. Але ще мить — і заворушилися. Сторожко перезираються та про щось перемовляються.

— Свят, свят! Чи це Грицько направду між нами опинився?! — І Тиха запеленила хвартухом лице, а тоді протерла свої примітно зволожені, вицвілі очі. — Чи це, дитино, ти?

— А хіба, тітко, не бачите, що я?

— І ще раз помилуй мене, Боже! Яким це побитом сюди, голубе, потрапив? Не інакше, як якесь чудо!

Тут вже й з гурту картярів хтось гаркавим від горілки голосом умішується:

— Передовсім — я чув, що він на тому світі, а він осьдечки вже появився. Казали — тяжко поранений, а він цілісінський. Подейкували, що німий, а він, чи бач, говорить...

— Чудо! Подумати, неборака наш очуняв!

— Господи, — знову Тиха встрияла, — у всьому Твоя воля. А казали, що йому на роду написано до скону німим бути — і, диви, не справдилось.

І всі до нього приглядаються, до його рук, одежі, лица доторкуються. І звідусіль розмаїті добродіїві голоси доносяться...

— Живий! Ну й привиденція! Прийшло порятуваннячко до контуженої крихти.

— От і оказія! І як він німоти позбувся?

— Як ти, Грицуню, сквитав свою біду? Ну, скажи хоч — як?

— Я радий... — і Грицько до кожного очима ластиться. — Я радий.

— Грицуню, — і Тиха бере його обличчя в свої долоні, — слухай. Я сама бачила, як тебе, золотце, бомбою скосило. А ще й до того груддям було зі-

м'ято та приглушене. І в лікарні я з тобою місяць провозилася. А сестри-помічниці скільки наморчились з тобою — і намарне: доктори в один голос твердили, що ти назавше онімів. Тоді я лишила тебе в лікарні, бо наш ешелон відходив осуди, в Байкал. І ось на тобі! — по розлуці довгій знову зустрілися — і тут як манна із неба впала — голос тобі повернувся. Яким це чином?

— А хіба я знаю...

Вже поназбігалося людей з усієї стайні. Обстутили Гриця, шушукаються, а він усередині, прикушуючи губи, мнеться, хвилюється...

— Та чого ви на хлопця навалюєтесь!

— Досить зчаровувати його очима. Відстаньте! Дайте йому спокійно дихнути. Що ви зроду дитини не бачили?

— Це не проста дитина — чудо! Безязикий був — і ось балакає!

— Та ще й як балакає! Вимовляє все ще краще, як перед недугою, — чисто, без затримки.

— Слава Богу, голосок і розуміннячко до нього повернулися!

— А як він підріс! Погладшав. І покращав. І непослушний чуб його вже не стирчить так догори...

— А так, не кущиться, а де-не-де вже й ку-черем звивається.

І знов Тиха підступає і в свої обійми пробує хлопця гарбати...

— Грицю, повторюю, ти був цілком німий. Ти розумієш? І скільки лікарів тебе не обдивлялось — і всі вони тільки розводили в розpacі руками.

— А, виходить, таки знайшовся лікар-чудодієць, що дитину спас! — хтось вклиницеується з гурту. — Виходить, таки знайшовся і рану вигоїв.

— Грицю, — і Тиха перед ним навпочіпки присіла, — де тебе, золотце, врятовано? Хто тобі мову привернув?

— Отутечки привернули мову.

— Тут, кажеш? Хто ж твій рятівник? Який лікар уздоровив тебе? Ти його пам'ятаєш?

Спочатку Гриць настрашився був такого допиту — чого від нього хочуть? Хіба щось скоїлось із ним негоже? Він же щасливий, що може говорити! — аж враз побіля нього чоловік із вусами де не візьмись, той, власне, чаклун, від покрику якого Грицькові голос повернувся — і острах десь пропав. І Гриць на дусі покріпився.

— Як це трапилося?

— Хто ж тебе урятував із смертної постелі? **Хто наділив голосом?**

Жінки хлопця обкружили-обложили суцільною стіною — і це деяких чоловіків, що змушені були приглядатися всьому цьому шарварку позаду кола, розсердило.

— Та чого ви всі, як сороки в кістку, заглядаєте хлопцеві в очі? Чатуєте на кожний його подих! — накинувся один.

— От біда! Напустилися із розпитами — і сопрому їм нема! — інший підтримав товариша.

— А вам яке до цього діло? Чие б кричало, а ваше мовчало. „Хлопцеві в очі заглядаєте...”

На вас, не бйтесь, не поглянемо, бо нема на що.

— Розійдіться, бо, присяйбі, розштовхаю!

— Не розштовхуй, а краще піди від горілки продрухайся, — зашикувала якась гостроязика.

— Гарикай, Варко — ти догарикаєшся таки до чогось.

— Руки короткі мене бити!

— Хоч короткі — облупцюю.

— Спробуй тільки вдарити!
— Ударю, навчу безвідмовно слухатись.
— Удар, Степане! — жартує хтось із чоловіків.
— Пожалієш жінку — лише зіпсуєш її. Знаєш же
— коли жінку муж не б'є — тоді в неї печінка гніє.
Басовитий, розкотистий сміх серед картярів.
І навіть деякі жінки хихочуть.

О, як приемно Грицеві все це слухати! І нехотя і він смеється. Все так тут повторюється, як колись у дома. О, щастя! Але коли б ще... до цих сварок, жартів, підсміхів та приеднати акації, кавуни, зорепад та ще матір, батька, Муру, діда — тоді б уже і в цій стайні можна довіку раювати.

— В якій лікарні ти з хвороби виходився? Сталося це тут чи на Кавказі?

— Він, він, оцей ось дядько! Він вилікував мене! — одним духом галаснув, як пострілом пальнув, хлопчина. — Дядько! Не вірите? Оцей мій дядько! — і рвонувся й притиснувся до чоловіка.
— Він.

Довговусий сажнувся від Грицькових слів.
А всі оторопіли зразу — аж так облишили Грицька і наставились на вусаня цікавими очима. Видивляються — і видко з виразу їхніх облич, що вони цьому нітрохи не ймуть віри.

— Грець-зна що хлопець верзе.
— Мале, а здіймати на сміх усіх вміє краще за дорослого.
— Кепкує з нас.
— Ні, їйправо, ні! — і хлопець сірпає щосили чоловіка. — Вилікував він мене.

Жінки з ніг до голови обкидають поглядами людину, до якої Гриць, далебі, вже приплющився. Перед ними усіма стовбичить він — „Грицьків дядько”. Зніяковілий, осоромлений. Стоїть, як і всі

тут. У штанях, від довгих мандрів забрьоханих, у помизканій, обтріпаній свитині. У нього, як і в усіх у стайні, розбиті, ще й до того поперелатувані чоботи. Одним лише різничається від усіх — у нього довгий вус чепурно вигладжений та підстрижений.

— Ви — лікар? — і Тиха скривилася так, ніби ненароком розкусила зелену кислицю. — Не віриться мені, щоб ви дитину одволали. На доктора не виглядаєте.

— Який він доктор?! Досить бавитись! Грицю-ню, допуття кажи — хто лікував тебе?

— Не вірите? Він, кажу ж вам, оцей дядько врятував мене. Він мені привернув мову.

Вусань нахиляється над хлопцем — і йому в лиці вдивляється.

— Грицю, синку, бачиш, що ти напрокудив? Не припадай до мене, а дивися мені в очі. Не можна розкидатися такими жартами. Ну, що ти навигадував?

— Я нічого не вигадую. Ви, ви! — і Гриць обличчям заривається вусаневі в свиту. — Хіба ж не ви?

— Не я. От напасть! Я, люди добре, з вами ж сюди прителіпався. Мене ж тут знають. Селянин я, а не лікар. А хлопець оповідає небилиці. Вірте, не виліковував, божуся, я його. Було це ранком. Іду я до цього найближчого бурятського села. За-примічаю — на дорозі двоє хлопців вовтузяться, неначе б'ються. Підступаю і розбороняю їх. „Шибенику, — сварюся на старшого, на ось оцього, значить Грицька, — як тобі не соромно?...” Оце, здається, і все, що встиг до нього мовити. А він мене як вчув, наче ума рішився. Вп'явся очима в мене, а тоді перекидом зсунувся в рівчак, а опісля виліз із нього — і давай мене обійтмати і не своїм

голосом кричати. Чисту правду вам кажу, як із ним мені притрапилось...

— Чудо, велике чудо! — і Тиха заповзялася заново хреститися. — Такого ще не лучалося мені в житті чувати... — І майже впритул зблизилася до Грицька. А хлопець прислонився до стовпа і збентеженими очатами то на Тиху, то на вусаня, то на всіх довкола споглядає... „Так, так, несподівана зустріч. І де? За тридев'ять земель від хати, в якімсь хліві, де повно-повнісінько своїх, рідних, дорогих...”

— Грицьку, пташино облітана! — І Тиха вже майже заголосила. — Бачу, сум із твоїх очей кріз-ніє. Війна найдошкульніше на тобі, серце, окошилась. Скільки ж ти по всіх-усюдах напоневірявся та намучився! А ми ж через людей усе допитувались, куди тебе з лікарні запроторено, в яких світах ти опинився — і марно — не було про тебе ні слуху, ані духу. Аж ось і пощасливилось, нарешті, пострічатися. Сирітко ти моя, і яка я рада, що ти до нас прибився!

— Прикуси ліпше язика! — ззаду хтось бевкнув басом — і раптом всі, як на команду, докірливо, а то й нищівно, кольнули Тиху поглядами. — Не пащекуй! Розносилася з „сиріткою”... Пізніше про все розповідатимеш.

— Синку, — і Тиха вхопила в обійми Гриця і чомусь то розстібає, то застібає йому піджачину, — тепер ти з нами будеш. Ти ж прийшов із холоду... Може біля вогню хочеш погрітися?

— Я, тітко, не змерз.

— Чим же тебе, такого гостя нежданого, пришанувати?

— Говоріть до мене, тітко, бо я давно не чув,

як по-нашому балакають. Говоріть, а я буду відповідати — от мене і пришануєте.

— Гаразд. А тим часом тебе сушеною грушкою почастую. У нас, на жаль, нічого з ласощів не відиться — тому візьми ось грушку. Вона з нашого садка.

— З того, що біля баштану?

— Аякже! Бери, дитино, спробуй!

Грицько гризнув сушню, але зуби його не слухаються — чогось цокочуть. І він заплющився, і нахилився, а чуб від здригання трішки розсовується і на чоло налазить.

— Ну, сльозам волі не давай, найгірше вже минулося, — Тиха потішає: гладить його по плечах і краєм хустини йому обличчя витирає. — Хочеш істки?

— Ні.

— А питки?

Він заперечливо хитнув головою.

— Ну, що ж ти хочеш, що б тобі дати?

— Нічого. Або... Тітко... — і він Тиху цупко скопив за руку і до неї прикипів очима. — Тітко Палаю... Я скучив... А я пригадую, як ви мене удома лаяли. А як кричали, а як обурювались ви на мене... І від сварки вашої тоді мені було так гарно, радісно. Ану тепер вилайте мене, ану накричіть на мене — і мені полегшає...

— На землі своїй і жиравалося з охотою. А на чужині не жиравати, а тужити хочеться.

— То як — не хочете лаяти мене?

— Ні.

Збоку Тямущий з Оленкою за Грицем і Тихою спостерігають.

— Дядьку, — і Грицьків голос прозвучав мольбою, а очі звернулись на Тямущого, — дядьку, а

пам'ятаєте, як ви гримали на мене? Га? Бувало, підхопите люшню і зіб'єте кашкета набакир — і женетеся щодуху вслід за мною. От гарно колись було! А чи поженеться тепер за мною?

— Тепер не час, хлопче, неподобства коїти. Не можна хи-хи справляти — війна людей замучує. Ще чого — люшні тутки бракувало. Не личить уже мені люшню запопадати. Та й бігати вже годі. Збавилося вже сили...

— А смикнути Оленку за коси ще дозволите?

— Як охота — смикай.

Гриць тільки-тільки пальцями черкнувся кіс. Ale не зміг смикнути, бо якийсь перешарп пройшов по ньому — і руки йому тіпаються. I він на клунок опустився.

— Дядьку, а Оленка змучена?

— Синку, — за Тямущого запопадливо Тиха відізвалась, — довгі мандри нікого не прихорошують. Побідувала вона в дорозі — та й тепера їй та й нам усім життя не з медом. Всі ми втомлені та виснажені — нема від чого свіжості набратись. У всіх нас попроїдали очі слізози...

— А наша хата, тітко, ще стоїть?

— Замість хатів наших — там нині каліч, руїнища, що димарями голими струнчаться вгору, немов кари на ворогів у Господа випрохують, — із пожалем, скорботою якась жінка з гурту ствердила.

— Тепер бомбами попереорані всі села...

— А... тато й мама тут?

Тиха глипнула на Тямущого, а той, знітившись, відразу й відвернувся.

— Бачиш, сину, — і тітка Палазя не поспішає, навмисне бариться з словами. — Бачиш... Грицьку, одна Мура тут лишилась... Твої тато й мама...

— Твоїх тата й маму поховали там під сніgom,

— без віддиху випалила, цьворохнула Оленка. — Я сама бачила...

Вона ще щось хотіла була сказати, але нараз усі від неї посторонилися, а батько рвучко потягнув її з гурту до стіни.

Грицько поник — і йому здається, що похитуються людські ноги, а на солом'яній підстілці замерхтили тисячі срібних краплинок, засліплюючи очі.

— А діда ви не бачили?

— Чули через людей, що дід зараз же, як ми від'їхали, курінь покинув. І все по вулицях блукав, як із хреста знятий. А потім на небо, на Божу дорогу й перебрався. І там, на дорозі, припоряджений у біле, й відпочиває, спить...

— А коли прокинеться?

— Небавом прокинеться, і високо-високо над нами, на хмаринці сяде. І крізь віконце в хмаринці на нас споглядатиме...

— То він уже на баштан не вернеться?

— Аякже, повернеться! Як літо прийде, дідусь візьме свою душу в жменю — і з вишини опустить на нашу землю. І його душа пурхне — і разом із зорепадом на баштан осяде. Неодмінно саме так станеться...

— Мамо, — зопалу встряває Петрунько, що ввесь час тільки відмовчувався та всіх вислухував, — а мені ви інакше оповідали. Ви ж казали, що діда, як бомби рвалися, в проваллі присипало — і він тамечки й похованій. Ви мені не казали, що він на небо перебрався.

— Бо не вспіла, — відгримнула Тиха. — А дід таки на небі.

— А де, тітко, наша Мура?

— Стойть отам у повітці, Грицю. Іди поговориш із нею — вона тебе впізнає... Іди.

І Тямущий завбачливо відчинив двері і вивів Грицька із стайні...

**

Гриць глипнув — і одразу пересвідчився, що це — їхня, їхня Мура. Той самий ріг надщерблений і на голові, нозі та спині так само латки вклиняються — хоча трішки уже й вицвлі. Вона... Вона... лежить. Лихеньке ряденце, яким її, певно, від холоду вкривали, неподалік валяється. Якась суха потерті перед нею, з якої щось вищкує й висмикує. Муро! Муро! Не відвертайся... Поглянь на мене!...

Незмірна радість і жагуча туга заволоділи Грицем — і він кинувся, щоб її обняти. Корова зірвалася на ноги і всім тілом струсила. А він плескав її по шиї, підставляв свою голову під її морду, зазирав у її бузинкуваті очі — а вона раз і вдруге лизнула Гриця в перенісся, а потім лише порухувала головою та все на одному місці тупцювалась...

— Чого ж ти не лежиш? — і Гриць до неї притулився і пошкрябав її шию. — Мабуть, уже належалася удосталь? Ти моя хороша... „А знаєш, Муро, — ти не корова, а справжній лежень. Лежиши, лежиши — і коли вже ти лежати втомишся?” — нехотя спом’янулись материні слова.

Широкі, запалі аж щаблюваті коров’ячі боки пересмикнуло дрожем. Гриць схилився, ніби вклонився, до її передніх ніг — і вона цим разом уже його скроню шаршавим язиком почастувала.

— О, лащишся, впізнаєш мене!... Чого ж мовчиш, наче не до тебе й мова?... А розумієш, Муро, що оце тільки ти і я з нашої сім’ї й лишилися?

І більше нікогісінько... Ага, ремигаеш! Тобі все байдуже. Хоч коли до тебе звертаюся — не ремигай. Слухай, що кажу — і мені полегшає. Бачиш, мами, тата й діда вже нема...

І в хлопця нахмарилось чоло, і він жмуриється — певний знак, що щось підступає йому до горла і заваджає говорити. Але він хапає жадібно ковток повітря — і пересилює слабість, здушує слозу — і вже з новою силою виливає свої жалі Мурі.

А далі й вичитувати їй почав.

Та як же й не вичитувати? Адже ж не когось там, а таки її, рогату, всі з Грицькової хати доглядали. Хіба ж забула вона, Мура, як мати до неї слова ласкаві промовляла і пісень співала? Та цього ж ніколи в світі не можна призабути! А як із нею совітувалась. З Грицьком, диви, мати рідко коли в розмову вступала, а з нею, хвостатою, майже щодня бесідувала. І що ж? Знехтувала вона, Мура, материну любов'ю. Батька й матір покинула. Їх не вберегла... Ото ж бо! Хіба вона вміє уболівати над чиеюсь долею? Чи зугарна оцінити людську ширу прихильність до себе? Ніколи! Вона тільки й думає, якби свою шкуру на поталу не віддати. Невдячна, безсовісна, ледача...

Гриць, похнюплений, не лише докоряв Мурі словами, а й карав її очима — а корова все дивилася на нього, так наче дорозумовувалась, що йому болить, і він тому, що не знає, де ту біль подіти, її журить.

— Мовчиш?

І це ще гірше Грицька лютило. В цій мовчанці він убачав, що його лайка Муру ніяк не непокоїть. Йому не по собі стає, що батька, матері та діда тут нема, а їй, так видіться, нічого. Йому в цю мить здавалося, що саме через Муру батьків він утратив,

бо вона не хотіла їх охороняти. Вона, лише вона — їх облишила — і тому їх згубила, запропастила...

— Нащо ж, — і вже крізь сльози в нього крик із розpacем прорвався, — нащо ж ти їх покинула?! Чи ти, буцімто, не знала, що їх треба оберігати?! Не бреши, знала — але полінувалась їх припильнувати. У-у, бісова невіро! Мовчиш! Запекла, скам'яніла твоя душа! Чого ж ти не оправдуєшся, а ремигаеш?!

Він уже аж зойкав — і Мура від того зойку набік відступила.

— Ага, тупцюєш, просишся, щоб я тобі протистив! А ніколи в світі! Бач, яка ти затъопана — а якби мама була — ти б лисніла, як лялечка. Ну, стій! — і він потрусиив рукою. — Не комизися, бо кулака скуштуєш! Я з тобою панькаться не буду. Я провчу тебе...

— Не картай її. Чого тут розкричався та кулаками розносився? — на порозі стояла Тиха. — Даремно ти на неї гнівом вибухнув. Не винуй її, і їй не вичитуй попусту. Вона тут ні при чім. Війна тут завинила. Війна, клятуща, твоїх поглинула.

— Йому болить, — спочатку із-за Тихої чавкнули кроки, а потім і Тямущий показався. — Хай виговориться — і йому від душі відляже.

— А все таки не лай, Грицю, корову, — вже ласкавіше Тиха веде мову. — Вона — тварина Божа, безневинна.

— Правду тітка каже. Мура не винувата. Не вона покинула твоїх батька й матір, а вони її серед дороги залишили.

— А нащо ж це вони зробили? — заскромадив хлопець собі чуприну і ніяково на обох бликнув. — Нащо?

— Бо їм треба було отуди високо поза хмари,

де дід опочиває, спішитися. І вони тепер із дідуsem на хмаринках сидять собі та дрімають... Але ти, бачу, всього, що я кажу, як слід не розуміеш, бо зелений ще, не дійшлій. Нічого — підростеш — це все розчовпаєш...

Грицькове пересердя на корову проминуло... І чого він її бештав? Та ж він щасливий, що її бачить. Вона ж — частинка його двору, його вулиці, акацій, кавунів... Ні, з нею треба помиритись...

Що робити? Хлопець з нерішучості кусає губи. І кидає винуватими очима то на Тиху, то на Тямущого, то на корівчину.

Попросити вибачення? Соромно. Та, не зважаючи на сором, якого йому, як видко по вкрай рожевих лицах, перебороти годі, він замірився, як колись бувало, до корови прихилитись — але Мура ще далі відступилась, і Гриць біля її ратиць на коліна опустився.

І так, зігнутий, і затих... І Мура спокійно стояла.

— Ну, ну, ти, прителепкувата, — злегка вдаврила Муру Тиха, — повернися! Ще чого не доставало, щоб хлопець перед тобою навколішки стояв. Ну, ну, чуєш, осторонися!...

Підвівся Грицько, і повели його з повітки...

**

Вечоріло.

Нашвидку й хріпливо знемагає гармонія... А хтось немолодим, уже надщербленим голосом витягує: „Що вивела часнят при битій дорозі...” Вітер поколихує цими гуками, і вони в морозяному надвечір'ї тягнуться та й тягнуться і десь аж у горах розпливаються й згасають.

Поміж піснею й гармонією із стайні вириваються голоси:

— Хто має горілку — черевата чарка у мене про всяк случай зберігається.

— Перестань казитися! Не горілки, а гарячої оливи краще напийся. Жінка он із хворою дитиною морочиться, а його, безсоромника, до зеленого змія тягне.

— Жмикрут нещасний! Жінці й копійки на прожиток не дастъ, а сам на горілку гроші циндрить.

І тут гармонія наддає сили — і вже у поспіху аж захлинається...

— Гей, ти, кинь уже грati! І співаку хай уже заціпить! — наказує хтось хмільним голосом. — Нудно. Досить. От коли б тут троїста музика вдарила!

— Ненормальний! Чого, бач, заманулося. В лісовиськах, сніговиськах йому рідна троїста мариться. Видко, не всі в нього вдома.

— Ех, коли б це не війна і не клята чужина!

— Цить! Хай їй усячина тій війні! Говори про щось веселе.

— Грай, гармоні! А ми пособлятимем. Я люблю співати... Не віриш?

— У тебе до співу нема кебети.

— Говори. Я ще ззамолоду був не абиякий співець.

— Так, так, ти був іззамолоду спритний ловець двоногих овець, а у співі — все нікчема.

„Посіяла огірочки” — почав хтось і враз закашлявся...

А з іншого кута стайні, з-поза завішаної на палюгах ковдри видобувається ніби плач... Ні, то також спів:

*Сам ходжу, сам,
Десь діти дів.*

*Град їх побив,
Дощ потопив!*

— От той навіжений уже вуха просвердлив своїм мугиканням! День і ніч ялозить „сам ходжу, сам”.

— Повторює, як на катеринці, одну і ту печаль.

— Скажи йому, щоб переключився на щось інше.

— Йому казати — що батогом по воді ляскати.

— Не чіпайте його! Нехай собі серце розважає. Він дітей утратив. І він цією піснею собі серце облегшує.

— Це не пісня, а гагілка. А до Великодня ж ще далеченько.

— Чи тобі не однаково — далеченько чи близенько? Хай співає.

А з-за ковдри далі долітає:

*Дощ там потопив;
Ой там мої діти
Ворон волочив...
Сам ходжу, сам,
Десь діти дів...*

— Ой, те саме мозолить! Ой, сміх бере!

— На кутні краще засмійся! Черству, камінну душу маєш — от тому з чужого горя й зуби скалиш.

До гармонії, співу й викриків доміщується плач дитини...

Гриць ще трохи постояв коло стайні — і назад рушив до повітки. Відв'язав Муру і повів її геть туди, де розходились дороги. За ним Тямущий, а за Тямущою Тиха...

— Дядьку, а в котру сторону наше село?

— Он у ту, де сонце лягає спочивати.

— А тато й мама де?

— У тій самій стороні.

— А дід на яких хмараах спить?

— І дідусь у тому напрямку перебуває. Вони всі втрійку на он тих хмараах, що між горами стяжкою простягаються.

Грицько зіперся на бік Мурої і вперед дивився.

І йому зернятка снігу, як краплиноньки, блистіли. А його думка шугнула — і враз випередила прудко-прожогистий погляд...

„Діду, — казали Грицькові очі, — я хочу знову з вами біля куреня, на баштані, під зорепадом душа в душу говорити. Ви мовчите, діду. А я не мовчу, я вже не німий. І я тут лише з Мурою. Чи ви чуєте, як усі тут грають та співають, а ми удвох сумуємо? Ми за вами, за мамою і татом так жуrimось. Правду ви казали, діду: „Великий світ — та немає в ньому нам де дітися”. Мені і Мурі немає де подітися. Може ви там у довічних хмараах нам місця підшукаете? Чи ви спіте, дідусю? І вам там, мабуть, як у вусі, затишно та супокійно? Прокиньтеся і послужіть мені, прошу вас і благаю! Озовіться ви до мене, діду. Гукніть: „Я чую тебе, Грицю! Чую, золото мое, очи няята мої любі!”. Гукніть, як до мене ви гукали. І ви, дідусю, і праведний, і передбачливий. Все, що ви пророчили, — збулося. Ви казали, що я маю душу, а я не вірив. Тепер я вірю. Я маю душу. І її я відчуваю. І ось вам усю її я викладаю...”

Поза Грицьком і Мурою понаходилися люди. Окрім Тямущого, Тихої, Оленки, Петрунька, що були спереду, протовпилися і стали поруч і тутешні Грицькові друзі. Вони прихопили з собою й Грицькове цуценя, яким заманювали Гриця гратися.

Він їх не чув. На захід уставився очима.

— Грицуню, — Тиха обізвалася, — вже скоро споночіє.

Ні слова.

— Грицьку, твої товариші ось тут. Вони ж розстаралися для тебе й песика. Йди з ними бавитись.

Він ні пари з уст.

Хлопчаки прихитрилися і до його ніг поклали цуценя...

Він — ані руш.

Стояв.

Близилось сонце до виднокругу.

Вже гори обгорнуло пеленою сивою. Вже вони ледве маячіли... Вже зовсім осмерклося, а він все біля Мурої — і не зрухнеться.

Стояв на розстані — і поглядом, всім тілом скерувававсь туди, де за обрієм, у заглибині хмар, тіль-тіль помітно було рожевий об'яв — то там дотлівало сонце.

Дивився — і на його лиця зірка за зіркою спадали.

А згодом очі засріблив суцільний зорепад...

З М И С Т

Стор.

<i>Юрій Клиновий — Розмови з Батьківчиною —</i>	
вступне слово	7
Не будіть мене <i>I.P.B.</i>	11
,,А” маленьке	29
Пісня	59
Мішечок маку	79
Казка недосказана моя	131
Журо ж моя, журо	147
Любисток на рани	165
Зорепад	293

КНИГИ ТОГО Ж АВТОРА:

„Вітаміни” — гуморески та гумористичні нариси (1957)

„Соборний борщ” — гумористичні оповідання (1960)

„А ми тую червону калину...” — п'еса з еміграційного життя (1961)

„Говорить лише поле” — ліричні новелі та оповідання (1962)

„Смішні слъозини” — напівгумористичні образки з еміграційного життя (1965)

„Рятуйте мою душу” — гумористична повість (підготовляється до друку)

